

**FELFEDEZŐ UTAZÁSOK
TÉRZEN ÉS IDŐBEN**

Tanulmányok Goethe és Humboldt koráról

A HUMÁN TUDOMÁNYOK ALAPKÉRDÉSEI

Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának könyvsorozata

Sorozatszerkesztő

Kertész András

8.

FELFEDEZŐ UTAZÁSOK TÉRBEN ÉS IDŐBEN

Tanulmányok Goethe és Humboldt koráról

Szerkesztette

Bernáth Árpád

Gondolat Kiadó
Budapest

A kötet megjelenését a Magyar Tudományos Akadémia támogatta.

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

Szerkesztés © Bernáth Árpád, 2020
© Szerzők, 2020

*www.gondolatkialdo.hu
facebook.com/gondolat*

A kiadásért felel Bácskai István
A borítót tervezte Lipót Éva
Tördelte Jeszenszky Katalin

ISBN 978 963 556 052 3
ISSN 2560-0885

Tartalom

BERNÁTH ÁRPÁD	
Előszó	7
SZABÓ JÓZSEF	
Humboldt kozmosza	13
SZ. KRISTÓF ILDIKÓ	
Alexander von Humboldt Magyarországon: tudományos kapcsolatok és eszmetörténeti hatások.	27
KISS ENDRE	
Alexander von Humboldt kozmoszai	51
ADAMIK LAJOS	
„Legfőbb ideje, hogy végre már egyszer anyanyelvünkön is olvashassuk!”	65
DEBRECZENI-DROPPÁN BÉLA	
Alexander von Humboldt ismeretlen magyarországi emlékműve	83
FRANK TIBOR	
Egy európai kultúrmodell és hatásai	93
BERNÁTH ÁRPÁD	
Humboldttal Itáliába? – Goethe és Alexander von Humboldt sokrétű kapcsolata	111
NÉMETH GYÖRGY	
Goethe és Menandrosz	135
KOCZISZKY ÉVA	
A szép és a komikus alvó alakja a Goethe-korban	149
FÜGGELÉK	
Emlékbeszéd	165
Képek	201
Térképek	215
A kötet szerzői és elérhetőségük	217
Névmutató	219

BERNÁTH ÁRPÁD

Előszó

2019-ben ünnepeltük Alexander von Humboldt születésének 250. évfordulóját. Ebből az alkalomból a Magyar Nemzeti Múzeum és a Magyar Tudományos Akadémia is megemlékezett a német utazóról, felfedezőről és természetkutatóról, aki munkásságával mérvadóan járult hozzá a „világ felméréséhez”, a modern empirikus földrajztudomány és egyáltalán az egzakt természet- és társadalomtudományok fejlődéséhez. A Nemzeti Múzeum 2019. február 25-én rendezett konferenciáján annak kapcsán emlékeztek meg Humboldtról, hogy napra pontosan 160 évvel korábban Rosti Pál a múzeumnak ajándékozta dél-amerikai utazásán készült fényképeinek albumát. Ennek másodpéldányát pedig Humboldt vehette át, hiszen Rosti az ő nyomát követve készített képeket a forradalmian új technikával azokról a helyekről, amelyeket a hírneves kutató 1799 és 1804 közötti útján még csak szóban és rajzban örökíthetett meg. Az Akadémia két ülést is tartott a Tudományok ünnepe novemberi rendezvényeinek keretében. 2019. november 25-én botanikusok, geográfusok és térképészek emlékeztek meg nagy elődjükről, számba véve Humboldt tudományterületükön elért jelentős eredményeit és a magyar tudomány hozzájárulását a Humboldt által felvetett kérdések megoldásában. Az Akadémia I. osztálya ezt megelőzően november 15-én ülésezett. Ennek az összejövételnek az volt a különlegessége, hogy programját a magyarországi Humboldt-ösztöndíjasok egyesületének elnöksége alakította ki, együttműködve a Magyar Goethe Társasággal, amely 2019-ben Goethe 270. születésnapját készült megünnepelni. A két évforduló összekapcsolása jó indokkal történt: A weimari költő és tudós kutató, valamint a környezetében élő írók, filozófusok és természettudósok az 1790-es évektől kezdve inspiráló hatással voltak Humboldtra.

A Felfedező utazások térben és időben e három rendezvény résztvevőinek tanulmányaiból válogat, két kivétellel az I. osztály rendezvényének anyagából. Szabó József a november 25-én tartott előadását dolgozta ki kötetünk számára, amely a földtudományok nézőpontjából vezet be bennünket Humboldt gondolkodásába. Szabó megmutatja, hogy ez a megközelítés, ha humboldti értelemben vesszük, semmilyen korlátozást sem tartalmaz, mert Humboldt Földje rendszerében hangsúlyosan az univerzum alkotóelemeként van jelen, az univerzummal együtt változnak és alakulnak egymástól függve a felszíni és a felszín alatti részei, a természet élettelen és élő összetevői, a természetben élő ember közösségei és kultúráik. Ezért „földtana” magában

foglalja és egymásra vonatkoztatja a kor szinte minden tudományágát, minek következtében Humboldt kutatási programja szükségszerűen és valóban kozmikus méretűre növekedett. És éppen ezért – hangsúlyozza Szabó – szükségszerűen befejezetlen maradt. De tárgyát tekintve ha a feladat lezárhatatlan is: a mindenkori tudós társadalmat, így bennünket is, folytatásra kötelez.

Sz. Kristóf Ildikó a Nemzeti Múzeum konferenciáján adott elő. Ott Humboldt szerepéről beszélt az egyetemes néprajz megteremtésében és bemutatta magyar követőit. Humboldttal kapcsolatos ismeretei azonban sokkal átfogóbbak, köszönhetően részvételének egy 2004 és 2008 között futó nemzetközi kutatási programban, amelyet aztán más, egyre kiterjedtebb vizsgálódások követtek. Tanulmányában az eddigi eredményeit foglalja össze, különös tekintettel Humboldt többretegű magyar befogadására. Kiemelendő, hogy eltérve elődei és kortársai többségétől, elemzéseiben nem szorítkozik Humboldt német nyelvű írásaira. Figyelme kiterjed a francia nyelvű közleményekre is. Humboldt ugyanis hol németül, hol franciául írt, és azonos tárgyú írásai között is előfordulnak terminológiai, tartalmi különbségek, nem ritkán a történelmi helyzetből adódóan. Nem szabad megfeledkeznünk tehát arról, hogy Humboldt munkássága milyen mozgalmas időkre esik. Még gyermek volt, amikor megszületett az Amerikai Egyesült Államok függetlenségi nyilatkozata. Tudományos pályája az 1789-es francia forradalom évében indult egy latinból franciára fordított növényteni munkával. Napóleon császárrá koronázása évében tér vissza Európába a spanyol gyarmatokról és az Egyesült Államokból, ahol többször is találkozott Thomas Jefferson elnökkel. A napóleoni háborúk alatt porosz nemesként változó tartózkodási helyeken élte meg a váltakozó hadi helyzetet. Porosz tudósként tervezete ázsiai útjait a Szent Szövetség létrejötte előtt és valósította meg csonkán, cári támogatásnak köszönhető oroszországi útjával a Szent Szövetség létrejötte után. Műveinek vizsgálatánál és hatásának mérlegelésénél megkerülhetetlen azoknak a társadalom- és tudománytörténeti folyamatoknak együttes figyelembe vétele, amelyek a közzététel és a recepció idején meghatározók voltak, mint ahogy ezt Kristóf tanulmányában magyar befogadására vonatkozóan meggyőzően bemutatja.

Kiss Endre filozófiai- és tudománytörténeti folyamatokba ágyazva vizsgálja Humboldt életművének jelentőségét. Arra keresi a választ, hogy a 18. és 19. század fordulóján az európai filozófiai iskolák közül melyik milyen hatással volt a természettudomány fejlődésére. Miközben Németországban a spekulatív természetfilozófia ebben az időben élte virágkorát, Franciaországban és Angliában az empirikus kutatások virágoztak, szól a szerző alapvető megállapítása. A tudományos világ két, egy ideig párhuzamosan fennálló kozmoszát vázolja föl, amely kezdetben Humboldt számára mindkét irányban átjárható volt, de amelyek közül egyre inkább a matematikára és fizikára alapuló „kozmosz” volt az, amelyben otthonra és követőkre lelt.

Két kozmosz, Alexander von Humboldt „Kosmos”-a és Humboldt Sándor „Kosmosz”-a témája Adamik Lajos sok újdonságot hozó dolgozatának is. Az utóbbi mű Miksits Imre fordításaként jött létre és 1857-ben jelent meg, válogatva „A világ

egyetemes természeti leírásából” és vihart aratva a Humboldt műveit németül, franciául vagy angolul is olvasó magyar szakemberek körében. Ez a fordítástörténetileg figyelemre méltó vita ismételten rávilágít arra, hogy a Magyar Tudományos Akadémia létrehozása a magyar nyelv ápolására milyen jelentős döntés volt. Az évtizedekig elhúzódozó tervből Széchenyi István visszautasíthatatlan felajánlása nyomán lett határozat az 1825. évi novemberi országgyűlésen, amelyre most már a „tudomány ünnepével” emlékezhetünk. Miksits fordítási kísérlete megmutatta azt is, hogy kísérlete idején még számos tudományterületen nem állt rendelkezésre az a szaknyelv, amely lehetővé tehetné volna Humboldtéhoz hasonló összetettségű művek haszonnal forgatható fordítását. Adamik kutatásainak eredményeiből elsőként a berni Humboldt-kiadás profitálhatott, amely a 250. születésnapra 10 kötetbe gyűjtötte össze az eddig csak periodikákban megjelent, vagy német eredetiben, vagy német fordításban még nem közölt írásokat, feltérképezve a Humboldt életében Humboldt művekből készült egyéb, így a magyar fordításokat is.

A politika- és a tudománytörténet összefonódásával magyarázható, hogy mai ismereteink szerint Magyarországon állítottak először emlékművet Humboldtnak. Az elsőséget valószínűsíti, hogy erre – a nemzetközi szokásoktól eltérően – még Humboldt életében, 1858-ban került sor. Formáját tekintve egy tatai szürke márvány kockáról van szó, amelynek különlegessége, hogy az emlékkövön Humboldt az Egyesült Államok első elnökével, Georges Washingtonnal együtt szerepel, aki abban évben hunyt el, amelyben Humboldt Amerikába indult. A Kubinyi Ferenc által állított emlékkövet Almási Balogh Pál megemlékezésében annak bizonyítására idézte fel, hogy mily mértékű megbecsülésnek örvend Humboldt hazánkban. Nem feledve, hogy az elismerés nemcsak a tudományos teljesítménynek szól, hanem egyben kifejezi a „köz-szabadság két nagy hőségének” megkülönböztetett tiszteletét is. A kő sorsa, útja Kubinyi váci villakertjéből a Nemzeti Múzeum közkertjébe sokáig ismeretlen volt. A megkopott, Almási Balogh szerint „szép latin felírás(a)” olvashatatlaná vált, szövege feledésbe merült. A múzeumkert nagyvonalú felújítását megalapozó kutatómunka a márványkő számos rejtélyét megoldotta. Erről számol be Debreczeni-Droppán Béla írása, amely az e tárgyban írt tanulmányorozatának záró összegzése.

Frank Tibor esszéje az európai szalonéletéről visszavezet bennünket Humboldt ifjúkorába, a szalonok világába, amelyek az elszaporodó szabadkőműves páholyok mellett egyben a felvilágosodás korának „szabadegyetemei” is voltak. A szalonokban találkozhattak a hagyományosan elkülönült rendek, társadalmi rétegek tagjai, cseréltek eszmét és értesüléseket, miközben nem ritkán szépirodalmi felolvasásokat és tudományos előadásokat is meghallgathattak. Ebben az összefüggésbe helyezve talán Humboldt Kozmosz-előadásait egy „szuper-szalon” programjának is tekinthetnénk. Humboldt pályájának sikerét kapcsolatteremtő képessége és széles érdeklődési köre alapozta meg, amelyek élete során egymást erősítették. Ápolta kapcsolatait mestereivel, barátságot kötött legjobb tanítványaikkal, munkásságáról folyamatosan hírt adott pártfogóinak. Kiváló gyakorló terep volt egy ilyen hálózat működtetésére például

Henriette Herz vagy Sara von Grotthuß szalonja, amelyek a formálódó Goethe-kultusz berlini központjai voltak, s ahol Humboldt az 1790-es években gyakran megfordult. Frank esszéje – miközben térben és korban széles áttekintést ad a szalonok világról, egy újabb szempontból teszi érthetővé a Humboldt-testvérek vonzalmát Weimar és Jéna, Goethe és Schiller iránt.

Bernáth Árpád dolgozatában Goethe és Humboldt kapcsolatát vizsgálja, hangsúlyt helyezve azokra a mozzanatokra, amelyek közvetett módon utalnak kettőjük viszonyára. Goethe egyszerre volt Humboldt pártfogója, mestere és tanulóútasa – és ennek következtében egyszerre voltak egymás nyílt és rejtett csodálói és kritikusai. E bonyolult és végső soron termékeny viszonyt tovább színezi, hogy Goethe és Humboldt személyes találkozására egy olyan kényes időszakban történt meg, amikor Schillernek még azért kellett küzdenie, hogy megnyerje Goethe barátságát, nem utolsósorban azért, hogy érdeklődést kezdett mutatni költőtársa természettudományos kísérletei iránt. Goethe pártfogói magatartásának része, hogy elősegítette Humboldt német nyelvű vagy németre fordított műveinek kiadását saját kiadójánál és a befolyása alá tartozó folyóiratokban, többek között egy még kellően nem értékelt magyar közreműködővel is.

Nemcsak Goethe és Humboldt viszonyában vannak még tisztázásra érdemes mozzanatok, de magában Goethe életművében is találunk megoldásra váró feladványokat. Ilyen az a kérdés, hogy a görög irodalomban tájékozott költő egy Eckermann-nal folytatott beszélgetésben, hogy helyezhette Menandroszt a három nagy klasszikus – Aiszkhülosz, Szophoklész, Euripidész – fölébe. Nem Goethe ízlése itt a kérdés, hanem az, hogy az ítélet alapja kifejezetten pusztán néhány Menandrosz-töredék volt, és korábban nem is lehetett más. Németh György tanulmánya megoldja ezt a fogas kérdést, mégpedig Molière és Terentiusz drámáinak bevonásával. A tanulmány bevezető része áttekinti azokat a Goethe-műveket, amelyek ógörög drámák, nem egyszer csak dráma-töredékek anyagát dolgozzák fel és idézi Goethétől azokat a megállapításokat, amelyek a görög költészet mély ismeretéről tanúskodnak. Mindez a Menandrosz-rejtély megoldását alapozza meg és irodalomtörténeti jelentőségére vet fényt.

Kocziszky Éva tanulmánya egy német nyelven 2019-ben megjelent monográfiájának – *Der Schlaf in Kunst und Literatur* – egyik fejezetének magyar változata. Goethe és Humboldt korának esztétikájába ad betekintést az alvás és az álom ábrázolásának vizsgálatával. Kiemelten azokat a szimbolikus szobrászati és képzőművészeti alkotásokat értelmezi, amelyeknek kiindulópontja a görög-római szobrászat és festészet, hogy a korabeli feldolgozásban felismerhetővé válják a kor (esztétikai) szelleme. A felvilágosodás antropológiájában – állítja – az alvás még pusztán negatívum: az alvó vagy az ősidők primitív embere, vagy az erejét veszített öreg. A felvilágosodás késői szakaszában azonban a költők és képzőművészek új esztétikai lehetőségeket fedeznek fel az alvó alakjában, amelyhez többnyire ambivalensen viszonyulnak. A romantika művésze számára az éjszaka már egyenesen démonikus világ, ahogy Francis Goya Capriccioi vagy Johann

Heinrich Füssli lidércnyomásos alvói láttatják velünk, illetve E. T. A. Hoffmann egyszerűen humoros és hátborzongató éjszakai történetei.

Kötetünk függeléként, betűhív másolatban és teljes egészében közli Almási Balogh Pál, az akadémia rendes tagjának Humboldtról megemlékező beszédének első, 1860-as kiadását. Néhány részletét idézik e kötet szerzői is, de mindenkinek ismernie kell, aki Humboldt magyar befogadásával foglalkozik. Ez a kordokumentum megérdemli, hogy újra közreadjuk és egészében megismerjük. Több szempontból is. Terjedelme és témáinak sokasága következtében jól tükrözi egy magyar tudós nyelvhasználatát a XIX. század második felének kezdetén. Tetten érhetjük a magyar nyelv megújítására törekvés forrásait és eredményeit, a köz- és szaknyelv kiforrottságait, de azt is, hogy egyetlen szerző szövegében francia, német és angol hivatkozások egyaránt és nagy természetességgel fordulnak elő, és a szónoklat retorikai hatását görög és latin idézetek és utalások erősítik. Megfigyelhetjük, hogy Almási Balogh tájékozottsága mennyire teljes körű: szinte mindent tud Humboldtról, ami korában tudható és lényeges volt, és sokat tud Humboldt kritikusról is – Londontól Bécsig, amiről a róla szóló irodalomban kevesebb szó szokott esni. És végül örömmel vehetjük az *Emlékbeszéd*ben annak a hitvallásnak megerősítését, amely az 1825-ben alapított Akadémia ma is érvényes ethoszát fejezi ki:

„Hisszük, hogy eljő az idő — bár jőne hamar — midőn nagyaink és azok, kikre a sors e dúsan megáldott földön bővebben árasztó kegyeit, halhatatlan Széchenyink nyomdokait követve, teljesen fölvirulni érzik keblükben azon magas és valódi lélek-nemességet tanúsító eszmét, hogy nincsen nemesb áldozat a haza oltárán, mint az, melyet polgártársaink értelmiségének emelésére s nemzetünk szellemi egyéniségének megalapítására fordítunk; midőn az ész birtokát igénylők keblében mind inkább megszilárdul azon meggyőződés, hogy valódi nemességet csak értelmi műveltség adhat, s hogy nemzetnek valódi fény, dicsőség és hatalom elérésére egyedül az értelmi és tudományos műveltség mezején nyílik biztos pálya; midőn e szebb jövőre méltó nemzet, teljes öntudatra serkenvén, tisztelni és becsülni s illőleg méltatni fogja magasbra törekvő fiait, kik honfitársaik értelmiségét, a szellemvilág fáklyájánál felvilágosítani, tudományos ismeretekkel gazdagítani, nemes erkölcsi és hazafiúi érzelmekre serkenteni s így a valódi civilizáció jótéteményeiben részeltetni törekednek.”

Mindszentkállya, 2020 novemberében

A szerkesztő

SZABÓ JÓZSEF

Humboldt kozmosza

BEVEZETÉS

A híres berlini sugárút, az Unter den Linden keleti végénél az egyetemi előkert vasrácsos kerítésének beöblösödésében áll az intézménynek nevet adó tudósok, a Humboldt fivérek, Wilhelm (1767–1835) és Alexander (1769–1859) szobra (lásd 1. kép)¹. Wilhelmnak döntő szerepe volt az egyetem 1809-es megalapításában, és bár Alexandernek lazábbak voltak az egyetemi kapcsolatai, de 1827 decemberében annak egyik előadótermében kezdte a tudománytörténetben kiemelkedő jelentőségűvé lett híres előadásait. Előadásainak példátlan sikere miatt a helyszínüket is meg kellett változtatni, és a 62 egyetemi előadással részben párhuzamosan a szomszédos zeneakadémia (Singakademie) ugyancsak új épületének (lásd 2. kép) nagytermében (az akkori Berlin legnagyobb előadójában) is tartott 16 előadást. Az előadások (később népszerűvé vált nevükön „Kosmos-Vorlesungen”) az akkori Berlin kiemelkedően legfontosabb és legnépszerűbb tudományos-kulturális rendezvényének számítottak, amelyeken az udvari előkelőségeken túl a város közrendű polgárai, köztük a korban szokatlanul jelentős számban nők is résztvettek.

„Mikor most arra vállalkozom, hogy német hazámtól való hosszabb távollét után szabad előadásokat tartsak bolygónk általános fizikai jelenségeiről és a világegyetem erőinek összműködéséről, akkor kétféle aggodalmak is bántanak. Egyrészt a tárgy, amelyet fejtegetnem kell, olyan mérhetetlen és kiszabott időm annyira korlátozott, hogy attól kell tartanom, vagy az enciklopédikus felületesség hibájába esem, vagy pedig általánosságra törekedvén, az aforisztikus rövideggel fárasztom ki a hallgatóságot. Másrészt az én mozgalmas életmódom

¹ Az emlékmű felállítására Alexander von Humboldt halálának tízéves évfordulóján a világhírű patológus Rudolf Vierhow és négy ugyancsak nagyhírű tudóstársa tett javaslatot, de Humboldt általános elismertsége ellenére az udvari körökben túlságosan szabadelvűnek tartott polihisztor szobrának felavatására csak 1883-ben került sor – fivére emlékművével együtt (részletesebben lásd Holl 2019).

mellett nem igen szoktam meg a nyilvános előadásokat s így kedélyem elfogultságában nem mindig fog sikerülni, hogy olyan biztonsággal és világossággal fejezzem ki magam, mint amelyet a tárgy nagysága és változatossága megkíván.”²

Ezekkel a szavakkal kezdte első előadását az akkor már a hatvanadik életévéhez közeledő, több mint két évtizedes párizsi tartózkodás után Berlinbe nemrég hazaérkezett tudós. Bevezető aggodalmai feleslegesnek bizonyultak. A mai kifejezéssel tudományos-népszerűsítő előadások mintapéldáinak tekinthető előadássorozatban az előadó a XIX. század első harmadának legmagasabb tudományos színvonalán a hozzáférhető legteljesebb irodalmi anyag, valamint saját utazásai és kutatásai alapján páratlan szintetizáló készséggel adott a világmindenség természetéről és a róla alkotott emberi tudás és az általa ihletett művészet fejlődéséről esztétikai szempontból is vonzó képet.

A Kosmos-Vorlesungen és az annak alapján készült ötkötetes mű (Humboldt, A. v: Kosmos – Entwurf einer physischen Weltbeschreibung – I–V. Berlin, 1845–1862) (lásd 3. kép), valamint tudományos feltáró utazásai és egyéb művei alapján Humboldt joggal tekinthető a tudománytörténet egyik legkiemelkedőbb (és egyik utolsó) polihisztorának. Tudományos sokoldalúságára jellemző, hogy Lukács László³ 13 olyan, a mai tudományos beosztásokban is szereplő tudományterületet sorol fel, amelyek fejlődéséhez kutatási eredményeivel Humboldt említést érdemlően járult hozzá. Közülük csak néhányat kiemelve említhetők pl. a Voltával Olaszországban közösen végzett elektromossági kísérletei, a bányászlámpa elvének feltalálása szászországi bányamestersége idején, vagy az élő szervezetek vegyi folyamatairól írt dolgozata, amelyért a szász herceg nagydíjjal tüntették ki. A szűkebb értelemben vett biológiához kapcsolható az az óriási növénygyűjtemény (mintegy 60 000 növény) amelyet a XIX. század első nagy felfedező-feltáró utazása (1799–1804) (lásd 1. térkép) során útítársával, a botanikus A. Bonpland-nal gyűjtöttek. Az út idején Mexikóról és Kubáról készült nagy forrásértékű könyvei leginkább talán a közgazdaságtan, részben a gazdaságföldrajz körébe tartoznak. Útleírásai egyebek közt a néprajzot is gazdagították, és őt tartják az amerikanisztika megalapítójának. Mindezek mellett még görög nyelvészeti munkát is írt. A felsorolás máris terjedelmes, pedig abban még nem szerepelnek Humboldt földtudományi eredményei, amelyeknek köszönhetően mindenekelőtt ezek a tudományterületek – kiváltképpen a földrajz – érezhetik magukénak a humboldti életművet.

² Megnyitó előadás a berlini énekaadémia nagy csarnokában. (Humboldt én. I.: 25.) A műből vett magyar idézetek és oldalszámok ebből a kiadványból származnak. Sajnos a magyar kiadás a teljes műnek csak egy rövidített változata. A *Kosmos* teljes szövege Miksits Imre 1857-es erősen bírált fordítási „kísérlete” ellenére mindmáig nem olvasható magyarul.

³ Lukács 2019.

HUMBOLDT ÉS A FÖLDTUDOMÁNYOK

Mielőtt úgyszólván csak címszavakban elősoroljuk Humboldtnek a tágabban értelmezett földtudományok körébe illeszthető kutatási eredményeit, néhány dolgot előre kell bocsátani. Egyrészt a felsorolás egy ilyen áttekintő tanulmányban semmiképpen sem lehet teljes, leginkább csak az egyébként is viszonylag széles körben ismert ún. „kötelezők” bemutatására terjedhet ki. A bemutatás azonban nemcsak a konkrét eredmények egy részének kimaradása miatt lehet hiányos, hanem azért is, mert a dolog természeténél fogva aligha adhatja vissza teljességgel a humboldti életműnek azt a páratlanul fontos jellemzőjét, hogy megvalósítója a földi (és az égi) természet vizsgálata során *a részjelenségek megfigyelésében és mérésében mindig a nagy egész megragadására törekedett*. Egyedi (szak)tudományos eredményei ugyan általában (és olykor hibáik ellenére) önmagukban is jelentősek, sőt estenként korszakalkotóak, de az életmű egésze több a részek összegénél. A saját korában kiemelkedő és a mai napig is elismert alaposságú természetanalízise mindig egy példátlan összegzés, egy igazi szintézis felé mutat. Humboldt természetszemléletének meghatározó jellemzője az egység keresése a sokféleségben, az egyesben megtalálni az általánost. Az az alig áttekinthetően gazdag forrásanyag, amit ő a természet sokszor már-már túl aprólékosnak tűnő megfigyelésével, a jelenségek sokoldalú mérésével és gazdag könyvtárának tanulsága szerint a tudományos és művészeti irodalom nagyon széles ismeretében⁴ szerzett, számára mindenekelőtt a világ egészének (*Kosmos*) megértését szolgálta. Ezzel különösen nagy szolgálatot tett a földtudományoknak, jelesül a geográfiának, amelynek művelői közül Humboldtot sokan mindmáig a szintetizáló földrajzi gondolkodás legnagyobbjaként tisztelik.

Humboldt földtudományi eredményeinek bemutatását az utazásai közben (főleg Amerikában, részben Oroszországban) végzett, a földi légkör, a vizek és a felszín megismerését érdemben segítő méréseivel célszerű kezdeni. Amerikai útjára annyira tudatosan készült, hogy ahhoz jelentős vagyónának köszönhetően kora legkiválóbb mérőeszközait vásárolta össze, és vitte magával sokszor életveszélyt is jelentő terepekre, akár még az 5000 m-nél magasabb vulkánokra is. Összesen mintegy 250 pontos csillagászati helymeghatározást, 450 magasságmérést végzett, de útja során rendszeresen mérte a hőmérsékletet, a légnedvességet, a levegő összetételét, elektromos vezetőképességét (működő vulkánokon). Egyetlen jellegzetes dolgot kiemelve: Amerikába indulása előtt végigutazva a Pireneusi-félszigetet, sorozatos mérései eredményeként először mutatta ki, hogy a félsziget belseje egy magasra emelt fennsík (Mezeta).

⁴ Mindehhez hozzá kell számítani még, hogy korának nagyon sok kiemelkedő kutatójával és szellemi nagyságával állt alkalmi vagy rendszeres személyes vagy levelező kapcsolatban. Levelezőpartnereinek számát 2500-ra teszik, s a *Kosmos* írása idején évente mintegy kétezer levelet írt. Összes levelei számát mintegy 50 000-re becsülik, és ebből kerekén 13 000 fennmaradt. Lásd: [https://de.wikipedia.org/w/index.php?title=Kosmos_\(Humboldt\)&veaction=edit§ion=9](https://de.wikipedia.org/w/index.php?title=Kosmos_(Humboldt)&veaction=edit§ion=9)

Később ő volt az, aki elsőként határozta meg a földi kontinensek átlagos magasságát is. Utazásai során a bejárt területeken térképező munkát végzett, ennek révén neve a térképészet történetébe is bekerült.

Mérési eredmények összegyűjtésével 56 állomás alapján megszerkesztette a Föld első izoterma térképét, amely a Föld valódi éghajlati öveinek térképi megjelenítését is szolgálta. Főleg a trópusi Amerikában tett utazása segítette a tengeri és szárazföldi éghajlattípusok meghatározásában, és döntő szerepe volt a Föld időjárását erősen befolyásoló perui hideg tengeráramlás részletes feltárásában. Az áramlás igazi földi jelentőségét csak napjainkban ismertük fel, s azt joggal nevezzük Humboldt-áramlásnak.

Humboldt dél-amerikai útján bizonyította be, hogy az Orinoco és az Amazonas vízrendszere a Cassiquiare folyó révén összefügg egymással. Ez a kapcsolat a kétirányú lefolyás (bifurkáció) klasszikus földi példajaként említhető.

Humboldt különösen sokat foglalkozott a vulkánokkal és a vulkanizmussal. Ásvány-, kőzettani megfigyelései is főleg a vulkánokhoz kötődnek. Fiatal éveiben kőzetkeletkezési magyarázataiban még a neptunizmus⁵ téves felfogásának híve volt, de később ezt korrigálta, és terepi tapasztalatai meggyőzték a plutonista tan helyességéről. Fontos felismerése volt, hogy a vulkánok földrajzi elhelyezkedése nem véletlenszerű, hanem több esetben sorbarendezettek. Ezt elsősorban a mexikói vulkánok vizsgálata nyomán állapította meg.

Utazásai során földmágnességi méréseket is végzett, s így viszonylag korán képet alkothatott a földmágnesség térbeli eloszlásáról. Friedrich Besselrel közös munkáik nyomán pedig a napfoltciklusok és a földmágnesség közti összefüggések első felismerőjeként is emlékezhetünk rá.

Különösen fontosak növényföldrajzi munkái. Nemcsak a már említett óriási növénygyűjteménye miatt, hanem a növényvilág horizontális és vertikális földi eloszlásának vizsgálata okán is. A Föld számos területén (pl. a trópusi magashegységekben) metszeteken is részletesen bemutatta a növényzeti öveket⁶, és trópusi tanulmányainak kiegészítéseként 1829-es oroszországi útján az eurázsiai kontinens belseje felé növekvő mérsékeltövi kontinentalitás következményeit személyesen is megtapasztalhatta. Humboldtot joggal tekintik a növényföldrajz megalapítójának.

⁵ A XVIII. század végének egyik leghevesebb földtani tudományos vitája a vulkáni kőzetek keletkezésével kapcsolatban zajlott. A neptunisták szerint a bazaltok vízből keletkeztek, a plutonisták viszont a földbelsőből származó láva kihűléséből származtatták azokat. Humboldt egy fiatalkori rajnai utazása során a bazaltok üregeiben talált víz alapján a neptunizmust látta bizonyítottnak (Humboldt 1789). Csak később csatlakozott a plutonista magyarázathoz. Megjegyezhető, hogy Humboldt korai nézeteire erősen hatott G. Werner, a kor egyik leghíresebb bányászati iskolájának (Freiberg) nagyhírű professzora, akit Humboldt hallgatott, és aki szintén neptunista volt. Egyébként neptunista nézeteket vallott a Humboldttal közeli ismeretségben lévő költőóriás és természetbúvár Johann Wolfgang Goethe is.

⁶ Humboldt–Bonpland 1807a.

Miután 1804-ben hazaérkezett amerikai utazásáról, mintegy két évtizeden át Párizsban dolgozott expedíciója anyagának rendezésén és közzétételén. Az eredetileg franciául írt harminc kötetre rúgó munkát⁷ már csak terjedelme alapján is gyakorta Humboldt fő művének emlegetik. A mű kiadása felemésztette Humboldt nem csekély vagyonát, és ekkor fogadta el a porosz király ajánlatát, hogy magas (de kevés kötelezettséggel járó) udvari állást betöltve életét Berlinben folytassa. Pár hónappal később kezdte ott meg kozmosz előadásait, melyek anyagát bővítve alkotta meg a nevével összeforrt másik fő művét, a Kosmost.

HUMBOLDT KOZMOSZA

Humboldt neve a tudománytörténetben elválaszthatatlanul összeforrt a Kozmosszal. Az első adatok arról, hogy Humboldt egy, az egész anyagi világot átfogó munkát szándékszik alkotni, 1796-ból származnak. Az elgondolás pontosabb körvonalai jóval később egy Varnhagen von Ensének írt levelében olvashatók (1826). Célja „egyetlen műben összefoglalni mindent, amit tudunk az egész fizikai világról, az égi terekről és a földi életről a csillagködöktől a gránitsziklákon élő mohákig”⁸. Voltaképpen ezt a gondolatot járta körül kerek fél év alatt a berlini előadásain. Az előadássorozat példátlan sikere következtében a neves tübingeni kiadó, Johann Friedrich Cotta kész volt az előadások anyagának megjelentetésére. A két kötetre tervezett műnek 1829-ben kellett volna megjelenni, de számos, főleg Humboldtól függő ok miatt nagy késedelmet szenvedett, az anyag terjedelme pedig időközben egyre nőtt. Humboldt kettős értelemben sem tudta az írást befejezni. Egyrészt a folyamatos tematikai bővülés, másrészt életkora előrehaladása, végül kilencvenévesen bekövetkezett halála miatt. A mű utolsó (ötödik) kötete 1862-ben már posztumusz kiadványként jelent meg. A Humboldt jegyzeteit íróasztalán összegyűjtő, majd a kiadást gondozó tanítványa és munkatársa, Eduard Buschmann a szöveg végére ezt írta: „Der Tod des großen Autors hat den Faden dieses Werkes abgeschnitten”⁹. A megjelenő kötetek piaci sikert is hoztak a kiadónak. Rövid idő alatt több kiadásra is sor került, és több tízezres példányszámokról volt szó. Négy éven belül három angol fordítása és több kiadása is megjelent, és ma 27 nyelvé fordítása ismert^{10 11}

⁷ Humboldt 1807b.

⁸ Humboldt 1860.

⁹ A nagy szerző halála e mű fonalát megszakította.

¹⁰ <https://translation.babylon-software.com/english/cosmos>

¹¹ Humboldt munkáinak népszerűségét mutatja, hogy dél-amerikai útvjáról még a XX. század közepén is jelent meg magyar kiadvány (lásd Humboldt 1967). Élete egy részét és a matematikus Gauss-szal való barátságát pedig a közelmúltban regényes formában dolgozta fel Daniel Kehlmann (Kehlmann 2006).

Humboldt műve írása közben (már előadásai után) nagyon sokat töprengett annak megfelelő címén. Mint írta, több éjszakai gondolkodás után jutott végül döntésre. A teljes anyagi világ bemutatását ígérő tematikára tekintve „...hogy ezt határozottabban, azt mondhatnám ünnepélyesebben és régiesebb módon fejezzem ki, tettem meg művem címéül a »kosmos« szót.” Egyébként neki magának is volt olyan érzése, hogy ez a cím túl előkelő és van benne némi színlelés (afféterie), de jelenti az eget és földet – írta Varnhagen von Ense-nek¹². A címet illetően mindig maradt benne egy kis bizonytalanság, és ezért is az első kötetben hosszabban magyarázta a kozmosz általa értelmezett fogalmát.

Azt írta, hogy a „kosmos” kifejezés a görög Philolaosztól származik, és eredeti jelentése dísz, rend, a beszéd ékessége volt. A világregdnek, a világnak és a világűrnek a megjelölésére Püthagorasz használta először¹³. Értelmezése később a természetköltők és prózaírók révén némileg változott, és elsősorban a világ jól rendezettségére, a kitöltött tér egész tömegére vonatkozott. A sokáig Arisztotelésznek tulajdonított „de Mundo” című könyvben az ég és a föld foglatatát, az egész testi világot jelentette. A rómaiak pedig a világmindenséget értették alatta. Ezt Humboldt a *Kosmos* első kötetének „A fizikai világleírás elhatárolása és tudományos tárgyalása” című fejezetében fejtegeti. Hangsúlyozza, hogy műve nemcsak a Földről szól, nem egy fizikai földleírást akar adni (jóllehet a tartalom nagyobb részét a földi jelenségek bemutatása teszi ki, és a fizikai földleírás megjelölés ellen sincs semmi kifogása), hanem „minden teremtett dolognak, mindennek, ami a térben van (a természeti dolgoknak és természeti erőknél) természeti egészként való együttes felfogása. A Földön lakó ember számára két részre oszlik: egy telluri (földi) és egy sziderikus (csillagászati) részre.”¹⁴ Ezt nevezi fizikai világleírásnak, és ez szerepel a *Kosmos* alcímében is (Entwurf einer physischen Weltbeschreibung). Magának a fizikai földleírásnak a legfőbb célja „az egység felismerése a sokféleségben, a földi jelenségekben a közösnek és a belső összefüggésnek a felkutatása. Ahol részleteket is főlemlítünk, ez csak azért történik, hogy a szerves tagozódás törvényeit összhangba hozzuk a földrajzi eloszlás törvényeivel”¹⁵.

Humboldt ezen okfejtése kapcsán közelíti meg leginkább a fizikai földrajz problémakörét, amely beletartozik a fizikai világleírás témakörébe. Azt mondja,¹⁶ hogy sok fizikai földrajzi munka a csillagászati bevezetéssel kezdődik, azt mintegy alárendelve a földi résznek. Egy világleírásnál ez helytelen, s ha a kozmikus rész terjedelme kisebb is a földinél, az csak az ismert dolgok egyenlőtlensége miatt van. A földleírásokban ez szerinte indokolható, és ezért pl. a Bernhardt Varenius híres, Newton által is nagyra tartott (Angliában általa kiadott) munkájából¹⁷ azt a földrajztudományban

¹² Humboldt 1860.

¹³ A kozmosz fogalmának mai és történeti értelmezéséről lásd még Grandpierre 2003.

¹⁴ Humboldt én. I.: 61

¹⁵ Humboldt én. I.: 54

¹⁶ Humboldt én. I.: 69.

¹⁷ Varenius 1650.

úttörőnek számító gondolatot emeli ki, hogy Varenius különbséget tesz az általános és speciális földleírás között, az előbbit földi és bolygói részre osztva. Bár Humboldt magát sohasem mondta geográfusnak, de műveiben – így az utazásairól készült leírásokban – mindig érvényesül a földrajzi szemlélet: egyrészt az egyes és általános kérdéskörében, másrészt az *összehasonlítások* vonatkozásában. A földrajzi összehasonlítások fontosságát éppen az ő berlini éveiben fejtette ki részletesen Karl Ritter a berlini egyetemen először létesített földrajzi tanszék professzora. Fiatalabb kollégáját¹⁸ Humboldt annyira becsülte, hogy időnként beült a hallgatók közé összehasonlító földrajzi előadásai meghallgatására. Humboldt gondolkodásának, s talán még inkább életműve egészének geográfiai jellege mindenekfölött abban mutatkozik meg, hogy ideális példáját szolgáltatja a nagyon széles spektrumú részkutatásoknak (analízis), és az azokból jórészt az összehasonlítások révén levont (több mint) összegzésnek, a valódi szintézisnek – aminek legjobb példája éppen maga a „Kosmos”¹⁹.

A szintézis a humboldti gondolkodásban – annak vezérgondolataként – az egység keresését jelenti a sokféleségben:

„Az értelmes fizikai kutatásnak a legfontosabb eredménye tehát ez: a változatosságban felismerni az egységet, az egyéniből mindent felölelni, amit az utóbbi korok fölfedezései nyújtanak, a részleteket vizsgálva elkülöníteni, s mégse roskadni össze a tömegük alatt ... megérteni a természet szellemét, melyet a jelenségek leple takar el előlünk.”²⁰

Humboldt az általa megfigyelt, alkalmanként éppen általa feltárt hatalmas tapasztalati ismerethalmazból a természet törvényeit akarja levezetni.

„Egy empirikus tudománynak – vagyis inkább ismerethalmaznak – a kezelése nem zárja ki a megtalált dolgoknak vezetőeszmék szerint való rendezését, a különlegesnek általánosítását, a tapasztalati természettörvények utáni állandó kutatást.”²¹

Hangsúlyozni kell, hogy Humboldt ezt a célt, a természeti törvények felismerését (az egységet) mindig „szemlélődéseiből” és nem „kevésszámú, az ész által szolgáltatott alapelvből” akarja megfogalmazni. Művében több helyen beszél általánosságban a teremtett világról, vagy az egymás fölé rakódott közetrétegek esetében pl. „egy csaknem teljesen elpusztult teremtés nyomairól”²², másutt viszont „a szervezet evolúciós

¹⁸ Karl Ritter (1779–1859) 1820-tól a berlini egyetem földrajzprofesszora, az összehasonlító földrajz kimagasló képviselője. Fő műve (Ritter 1817, 1818) mellett befejezetlen leíró földrajzi munkája 19 kötetben, mintegy 20 000 oldalon jelent meg. Hatása elsősorban Hunfalvy János révén (aki egyébként Humboldtot is nagyon tisztelte) jelentős volt a magyar földrajz fejlődésére is.

¹⁹ Lásd Bulla 1959.

²⁰ Humboldt én. I.:27.

²¹ Humboldt én. I.: 77.

²² Humboldt én. I.: 73.

kialakulásáról”²³ is. Tapasztaláson alapuló és a tapasztaláshoz ragaszkodó világszemlélete alapján semmiképpen sem természetfilozófus, hanem az univerzumot vizsgáló igazi természetbúvár.

Humboldt azt mondja, hogy amit ő fizikai világleírásnak nevez, „...nem igényli a természet racionális tudományának a rangját; csak gondolkodó szemlélődés ez a tapasztalás adta jelenségekről mint a természet egészéről”²⁴. Természetesen, amit csinál az sokkal több pusztá szemlélődésnél. Mindig figyel az okokra és a változásokra. „A majdan leendő azonban nem különböztethető meg abszolút módon a keletkezőtől, mert nemcsak a szerves dolgok alakulnak át és pusztulnak el szakadatlanul, az egész földi élet, létének minden szakában, a régebben megfutott állapotokra figyelmeztet”²⁵. Meghatározó gondolata, hogy a folyton változó természetet leíró emberi szemlélet is változik, és ez mind a természetet elemző tudományban, mind a természet által ihletett művészetben és annak fejlődésében is megmutatkozik.

A kozmosz léte az embert annak kutatására ösztönzi. E kutatások fejlődését és eredményeit Humboldt a *Kosmosban* „A fizikai világnézet története” címen mesteri módon foglalja össze. A tudományok történetének feldolgozásai számos tudományterületen ma is a humboldti gondolatmenetet követik. Még szokatlanabbnak, vagy még inkább különlegesnek mondhatók azok a *Kosmos*-beli fejezetek, amelyek az ember természet iránti érzékéből és annak történelmi változásaiból kiindulva a természetnek a művészetekben, jelesül a költészetben és a festészetben való megjelenését mutatják be. Mindkét nagy témakör, a fizikai világnézet története (ami egyúttal Humboldt közelítésében a kozmosz fogalom fokozatos fejlődésének és bővülésének története is), valamint a természetleírás és a tájképfestészet történeti ívének összefoglalása nemcsak azért lenyűgöző, mert a XIX. század első harmadában elért tudományos eredmények és irodalmi forrásanyagok páratlanul sokoldalú ismeretét tükrözik, hanem mert mind-egyikben vannak kisebb-nagyobb jelentőségű olyan felismerések, amelyek Humboldt személyes (tudományos) eredményeinek mondhatók.

A KOSZMOS KÖTETEI

Mint láttuk, Humboldt eredetileg két kötet megírására kapott megbízást Cottától, amit a szerző késve írt meg, de ez a két kötet lényegében átfogóan tartalmazza is Humboldt nézeteit a kozmoszról. Ám Humboldt a földi és égi természetről való részismereteket (részben kibővítve) további kötetekbe foglalta, így nőtt a mű terjedelme végül öt kötetre.

²³ Humboldt én. I.: 75.

²⁴ Humboldt én. I.: 51.

²⁵ Humboldt én. I.: 73.

- Az első kötetben (1845) Humboldt először műve tárgyát jelöli meg. „Bevezető szemlélődések a természetben való gyönyörködés sokféleségéről és a világtörvények tudományos felkutatásáról”. Itt fejti ki elgondolását a fizikai világleírásról és annak kereteiről, valamint arról, hogy mi ösztönzi az embert a természet szemléletére, és hogyan tükröződik az a természeti leírások és a tájképfestészet történetében.
- A második kötet (1847) nagy része a fizikai világleírás zseniálisan megszerkesztett rövid történetét foglalja össze. Itt érzékelhető nagyszerűen, hogy Humboldt milyen széles, a XVIII. század végéig terjedő tudománytörténeti forrásanyagot tekintett át és foglalt össze.
- A harmadik kötet (1850) a megfigyelések speciális eredményeiről szól a kozmikus jelenségek területén. Ez lényegében az égitestek asztronómiája, vagyis a fizikai világleírás uranológiai része. Az utóbbi évtizedekben ez a téma többnyire Csillagászati földrajz vagy a Föld kozmikus kapcsolatai címen szerepel több felsőoktatási tudományszak tanterveiben.
- A negyedik kötet (1858) a Földről szól a földi jelenségek speciális ábrázolása címen. Tartalmilag kimerítően taglalja a Föld méretét alakját, sűrűségét, belső hőjét, mágnesességét. Elemzi a földbelső és a felszín viszonyát. Kedvenc témáját, a vulkánosságot is itt tárgyalja részletező alapossgal. Ma leginkább a Föld általános természetföldrajzának, vagy általános geológiájának mondanánk.
- Humboldt látta, hogy a Föld speciális fizikai leírása nem fér bele a negyedik kötetbe, még a vulkánosságról sem tudott mindent leírni, s hozzá sem foghatott benne a földi élet bemutatásához, csúcán az emberiséggel. Hatalmas anyaga volt már ehhez, utolsó éveiben ezt rendezte és bővítette, és halála napján is a készülő ötödik kötet (1862) korrektúráival foglalkozott.

Jóllehet a III–V. kötetek anyaga Humboldt egészen rendkívüli általános tájékozottságát mutatja, mindazonáltal itt válik érezhetővé, hogy a XIX. század közepén egyetlen ember – még Humboldt sem – foghatta össze a sok ágra tagolódott és a korábbiakhoz képest látványosan felgyorsulva fejlődő természettudományokat.

Bár a *Kosmos* alapvetően összefoglaló mű, részleteiben több helyen tudományos újdonságokat is tartalmaz. Az új eredmények a mű címéhez képest a természettudományoknál tágabb tudományos témakörökből is származnak, univerzális jellege ebben is megmutatkozik. Ezek közül röviden két nem kifejezetten természettudományi eredményt idézünk.

A TORDESILLASI VONALRÓL

A *Kosmos* II. kötetében a fizikai világnézet történetének bemutatása során Humboldt a nagy földrajzi felfedezések eseményeit és jelentőségét taglalva ír Kolumbusz útjairól. Idézi többek között a hajós első Amerikába vezető útján írt és legénysége megnyugtatóra földrajzi helyzetüket meghamisítva rögzítő hajónaplójából a mágneses deklináció²⁶ felfedezésével kapcsolatos részeket (1492. szeptember 13.). Ezeket a körülményeket maga Kolumbusz is részletezi később, 1498-ban Haitin kelt egyik levelében. Kifejti, többek között, hogy „amint 100 mérföldnyire nyugatra jutok az Azo-roktól, mindig rendkívüli változást találok az égitestek mozgásában”. E vonalat (raya) átlépve a tengeri iránytűk deklinációja az addigi ÉK-ről ÉNy-ra mozdul el, nagytömegű moszat jelenik meg, a tenger nyugodttá válik, a levegő enyhül, a hűvösség növekszik. Ezen a vonalon tehát a mágneses deklináció értéke nulla. Arról ugyan megoszlanak a vélemények, és a vitáról Humboldt is ír, hogy magát a mágneses deklinációt is Kolumbusz észlelte-e először, de az eltérés nélküli mágneses görbe (az agon vonal) igazi jelentőségét Kolumbusz ismerte fel elsőként. Az 1493. áprilisi hazaérkezése utáni diadalmas napokban Kolumbusz legfőbb törekvése ennek a tudatosítása volt. Mindent megtett, hogy ennek hírért VI. Sándor pápával is közölje. „...az admirális a legnagyobb udvari kegy pillanatában azon dolgozott, hogy ... a fizikai határvonalat politikaivá változtassa át”²⁷ A *Kosmos*-ban itt utal Humboldt korábbi, 1836-ban megjelent munkájára²⁸, amelyben ő írta le elsőként, hogy a híres, 1493. május 4-én kelt pápai bulla – amely a portugál és spanyol vitatott felségterületek közti határvonalra javaslatot tesz – gondolata *Kolumbusztól származik*. Jóllehet a pápa javaslatát az érdekelt felek közvetlenül nem fogadták el, de további tárgyalások után végül is annak szellemében egyeztek meg (*Tordesillasi egyezmény* 1494. június). Az egyezmény a két érdekelt hatalom közötti területi határvonalat egész pontosan a Zöld-foki-szigetektől 370 legua távolságra nyugat felé jelölte ki, ami a mai számozás szerint a nyugati hosszúság 48. fokának felel meg (lásd 2. térkép), és osztotta két részre – egy nyugati spanyolra és egy keleti portugálra – a világot²⁹.

Maga az egyezés ugyan történelmi mércével nem volt túl hosszú életű, 1529-ben a zaragozai egyezményben is módosították, a következő évtizedekben fellendülő holland és angol gyarmatosítás végképp idejét múlttá tette. Megmaradt azonban Amerika déli felében a spanyol és portugál nyelv és kultúra Tordesillasra visszanyúló kettőssége.

²⁶ Az iránytű északi végének elhajlása a földrajzi északi iránytól.

²⁷ Humboldt é. n. II.: 104.

²⁸ Humboldt 1836.

²⁹ A szerződő felek akkor még nem tudták, hogy az újonnan felfedezett területek egy része a megjelölt délkörtől keletre fekszik – Cabral csak 1500-ban jutott el a braziliai partokra –, így azok „hivatalosan” a portugál érdekszférához tartoznak. Ezért lett Brazília az új kontinens portugál nyelvű országa.

Így vált egy alapvetően természettudományos felfedezés Latin-Amerika nyelvi-hatalmi megoszlásának kiindulópontjává, s a *gondolat történeti alapjának kimutatása A. von Humboldtól származik.*

A TÁJRÓL

Geográfusként szinte természetesnek mondható, ha a *Kosmos* tájat érintő gondolatai különösen fontosnak tűnnek. A geográfia történetének bemutatásakor gyakori a megállapítás, hogy a (természet)földrajzi táj lényegének legtökéletesebb megérzése Humboldtól származik. Jóllehet a *Kosmos*ban terjedelmileg nem hosszú a tájról szóló rész, és Humboldt nem elemzi a mai tudományos munkákhoz hasonló részletességgel a táj összetevőit, a természet egyes elemeinek egészként való megragadásával azonban a táj lényegére tapint rá. A természeti táj megérzését ő a művészetből vezeti le, és kiteljesedését a tájképfestészet megjelenésében, majd önálló festészeti ággá fejlődésében látja. A természetet kutató görögök művészetében a természet... „inkább az értelmet, mint a morális érzelmet foglalkoztatja”... „még a tájkép is csak mint valami festmény háttere szerepel náluk, mely előtt emberi alakok mozognak”³⁰ Az „evilágot” az isteni világhoz képest másodlagosnak érző középkori szemléletben a bibliai történetek hátterében mégis fokozatosan megjelenik, majd egyre fontosabbá és önállóbbá válik a természet. A „kedély keresztény irányzata” ugyanis az volt, hogy „a világrendből és a természet szépségéből bizonyítsák be a teremtő nagyságát és jóságát”³¹. Ezért került a természet a virágzó középkor majd a trecento és a korai reneszánsz költészet és festészet mind előkelőbb helyére, s vált a XVI. században önálló témává, „de a tájképfestészetben a XVII. század volt a legnagyobb”. „Egy századra látjuk összeszorítva Claude Lorraint, a fények és a levegős távolságnak idillikus festőjét, Ruysdael sötét erdőtömegit és fenyegető felhőjét, Gaspard és Nicolas Poussin heroikus faalakjait...”³² (lásd 4., 5., 6. kép).

A tájképfestő képes az érzéki szemlélet és a közvetlen megfigyelés termelte dolgok mellett az érzés mélységéből és az idealizáló szellemi erőből fakadóakat is megragadni – mondja Humboldt. Megérzi és szemléletesen tudja visszaadni azokat az elemeket (az ég kékségét, a felhők alakját, a távoli párát, a fűvek nedvdús voltát, a hegyek körvonalait és ugyanakkor a faalakok és a levélzet finom vonásait), amelyektől egy vidék összbenyomása függ. Felismeri – Humboldt alapgondolata szerint – a változatoságban az egységet. A művészetben így megjelenő tájat kezdi azután a tudomány később (XX. század) egyre fejlődő módszereivel mind pontosabban élő és élettelen

³⁰ Humboldt én. I.: 85.

³¹ Humboldt én. I.: 101.

³² Humboldt én. I.: 148.

összetevőire bontva és a benne élő embert is megragadva úgy analizálni és értékelni, hogy az a társadalom létezőként is szolgálhasson.

Humboldt a tájat maga is sokszor költői keretben látta, és Kosmos előadásain nagyszerű stílussal és előadói adottságokkal a közönséget lebilincselő esztétikus képként tudta megjeleníteni. Bevezető előadásának nehezen feledhető részlete:

„Ha szabad itt átengednem magam nagy természeti jelenetekre való emlékezésnek, eszembe jut az óceán, mikor enyhe trópusi éjszakákon az égbolt bolygószerű, nem pislogó fényét előnti a szelíden ringó hullámfelületen; vagy a Kordillerák völgyerdője, ahol erőteljes növésű magas pálmatorzsek törnek át a lombtetőt, s oszlopokként merednek elő abból, mint erdő az erdő fölött; vagy [...] a teneriffai Pik, mikor a vízszintes felhőrétegek választják el a hamukúpot az alsó földfelülettől, s hirtelen egy nyíláson keresztül, melyet a fölfelé emelkedő légáramlat hasít, tekintetünk a kráter széléről Orotava szőlőkoszorúta dombjaira és a partok Hesperida-kertjeire téved. Ezekben a jelenetekben többé nem a természet csendes, teremtő munkája, nyugodt üzeme és hatásai szólnak hozzánk, hanem a tájkép egyéni jellege, felhők, tengerek és partok körvonalaiknak összeolvadása a szigetek reggeli párájában; a növényalakoknak és csoportosulásoknak a szépsége.”³³ (Lásd 7. kép).

ÖSSZEGZÉS

Humboldt kozmosza középpontjában a Földdel szinte valamennyi tudomány kutatási területeként jelenik meg, és úgyszólván mindegyiket illetően van olyan részlete, amely a korában csaknem páratlan mélységű analízisei alapján új eredményeket tartalmaz. Humboldt művének közel két évszázad utáni (újra)olvasása azonban elsősorban nem is a benne foglalt – és azóta helyeként már túl is haladott – tudományos újdonságok felidézése miatt fontos. A legtöbbit Humboldt valóban kozmikus, az Univerzum élettelen és élő részeit benne az emberrel és kultúrájával egybefogó szemlélete ad. S ennek a szemléletnek része az a könnyen elsikkadó, de napjainkra kiemelkedő fontosságú közelítés, hogy a természetkutató tudományoknak úgy kell a természet mélységeibe egyre beljebb hatolni, hogy azt mindig megőrzendő értéként kezeljék.

„A természettudományok minden részének egyenlő megbecsülése egyenesen szükséglete korunknak, amikor a nemzetek anyagi gazdagsága és fokozódó jóléte a természet nyersanyagainak és erőinek gondosabb felhasználásán alapul”³⁴

³³ Humboldt én. I.: 29.

³⁴ Humboldt én. I.: 54.

IRODALOM

- Bölsche, Wilhelm én. Bevezetés. In Humboldt, Alexander v. *Kosmos* I–II. Ford. Fülöp Zsigmond. Budapest: Athenaeum. 3–25.
- Bulla Béla 1959. Humboldt és a földrajztudomány. *Földrajzi Közlemények* LXXXIII (VII): 193–196.
- Grandpierre Attila 2003. A kozmosz fogalmának rejtélye. *Kapu* 45–47.
- Holl, Frank 2019. Die Geschichte des Humboldt-Denkmal ist eine echte Berliner Posse. *Der Tagesspiegel* (26. 08.).
- Humboldt, Alexander von – Bonpland, Aimé 1807. *Ideen zu einer Geographie der Pflanzen – nebst einem Naturgemälde der Tropenländer*. Tübingen: Cotta.
- Humboldt, Alexander von 1807. *Voyage aux régions équinoxiales du Nouveau Continent fait en 1799, 1800, 1801, 1802, 1803 et 1804 par Alexandre de Humboldt et Aimé Bonpland*. Párizs.
- Humboldt, Alexander von 1789. *Mineralogische Beobachtungen über einige Basalte am Rhein – mit vorangeschickten, zerstreuten Bemerkungen über den Basalt der älteren und neueren Schriftsteller*. Braunschweig: 126.
- Humboldt, Alexander von 1860. Humboldt an Karl August Varnhagen von Ense, Berlin, 24. Oktober 1834. In Ludmilla Assing (Hg.): *Briefe von Alexander von Humboldt an Varnhagen von Ense aus den Jahren 1827 bis 1858*. Leipzig: F. A. Brockhaus.
- Humboldt, Alexander von é. n. *Kosmos* I–II. Ford. Fülöp Zsigmond. Budapest: Athenaeum.
- Humboldt, Alexander von 1836. *Kritische Untersuchungen über die historische Entwicklung der geographischen Kenntnisse von der Neuen Welt*. Aus dem Französischen übers. v. Julius Ludwig Ideler. Berlin: Verlag der Nicolai'schen Buchhandlung.
- Humboldt Sándor 1857. *Kozmosz. A világ egyetemes természeti leírása*. 3. könyv. Ford. Miksits Imre. Pest: Ráth Mór.
- Humboldt, Alexander von 1967. *Az Orinoco vadonában*. Ford. vál. bev. és a jegyz., függeléket írta Vécsey Zoltán. Budapest: Gondolat (Világjárók. Klasszikus útleírások).
- Kehlmann, Daniel. 2006. *A világ fölmérése*. Ford. Fodor Zsuzsa. Budapest: Magvető.
- Lukács László 2019. Maga egy egész Akadémia! Alexander von Humboldt magyar kapcsolatairól, születésének 250. évfordulóján. *Honismeret* XLVII (4): 3–15.
- Ritter, Carl 1817, 1818. *Die Erdkunde im Verhältnis zur Natur und zur Geschichte des Menschen* I., II. Berlin: Georg Reimer.
- Varenius, Bernhardus 1650. *Geographia generalis*. Amsterdam: L. Elzevir.
- [https://de.wikipedia.org/w/index.php?title=Kosmos_\(Humboldt\)&diff=next&oldid=190257311](https://de.wikipedia.org/w/index.php?title=Kosmos_(Humboldt)&diff=next&oldid=190257311)

SZ. KRISTÓF ILDIKÓ

ALEXANDER VON HUMBOLDT MAGYARORSZÁGON: TUDOMÁNYOS KAPCSOLATOK ÉS ESZMETÖRTÉNETI HATÁSOK.*

Az a tény, hogy Alexander von Humboldt munkáinak csak egyetlen rövidke kortárs magyar fordítása keletkezett,¹ amelyet a Magyar Tudományos Akadémia végül nem hagyott jóvá, távolról sem reprezentálja Humboldt magyarországi recepcióját. Egyrészt, a művelt, tudománnyal foglalkozó társadalmi rétegek a reformkori Magyarországon rendszerint olvastak németül is, franciául is, a pesti könyvkereskedők pedig maguk is terjesztettek idegen nyelvű Humboldt műveket. Így például Ráth Mór – Miksits Imre 1857. évi szerencsétlen *Kosmos*-fordításának a bizományosa –, akinek „bel- és külirodalmi könyvkereskedése” volt Pesten a „Vastuskóhoz”. Ez utóbbi, ahogyan akkoriban reklámozták, „a tudományos irodalom legkülönfélébb ágazataival gazdagon van ellátva”, amelyet mi sem bizonyít jobban, mint hogy a Miksits-féle fordítás első füzetének borítóján Humboldtnak mindjárt hét különböző művét, illetve kiadását ajánlotta a természettudományok iránt érdeklődő laikus, ám művelt olvasóknak („für gebildete Laien”).²

* Alexander von Humboldt (1769-1859) munkásságával, Magyarország iránti érdeklődésével és magyarországi recepciójával 2004-ben kezdtem el foglalkozni az Amerikai Egyesült Államokban, egy amerikai–német kutatási együttműködés résztvevőjeként. A Frank Baron professzor (Department of Germanic Languages and Literatures, University of Kansas) által vezetett projekt a Max Kade Center for German–American Studies nevű intézményhez kapcsolódott, a Kansas állambeli Lawrence-ben. Az együttműködés egyrészt Alexander von Humboldt munkái angol nyelvű fordításainak a digitalizálását, megjegyzetelését és az interneten való közzétételét célozta, a művek grafikus megjelenítésével és kereshetővé tételével egyetemben. Másrészt, a projekt köré nemzetközi kutatócsoport szerveződött, amelynek további feladata különböző, a tagok egyéni érdeklődésének megfelelő tudománytörténeti tanulmányok elkészítése volt. A *The Humboldt Digital Library: A Global Network of Knowledge* címet viselő projekt azóta lezárult. A jelen tanulmány ennek az időszaknak a kiadatlan kutatási eredményeire (Sz. Kristóf 2006), valamint az azóta megjelent munkáimra (Sz. Kristóf 2014a; 2014b; 2017a; 2017b; 2018) támaszkodik, illetve „A tudományos tudás áramlásának mintázatai Magyarországon, 1770–1830” című csoportos NKFIH projekt (ELTE, 2016–2020, azonosító: 119577) tette lehetővé.

¹ Humboldt 1857b.

² Humboldt 1857b.

Másrészt a korszakban Humboldt magyarországi ismertsége bizonyíthatóan számottevő és széles körű volt. A hazai tudománytörténet – több természet- és társadalomtudományunk kialakulása, korai szakasza – számára alapvetőek voltak a Humboldthoz fűződő tényleges, személyes és/vagy szakirodalmi, filológiai kapcsolatok. Ennek magyarázataként egy társadalom- és politikatörténeti, valamint egy tudomány- és metodológiatörténeti szempontot különböztethetünk meg.³ Mind a kettő a hosszú 19. századra nézve érvényes. Alexander von Humboldt 1769-ben született, és 1859-ben halt meg: igen hosszú aktív, tudományos életet élt. Korai főműve, a *Vues des Cordillères* 1810-től kezdődően jelent meg, a *Kritische Untersuchungen* 1836-ban, az *Asie centrale* 1843-ban, késői főműve, a *Kosmos* pedig 1845 és 1862 között. A magyarországi reformkor idején Humboldt már élete delén alkotott, túl munkásságának egy jelentős részén, más részén azonban még innen.

Hosszan tartó és széles körű tudományos aktivitása hosszan tartó és széles körű recepciót is eredményezett a számára. Hatástörténete a Martinovics-féle összeesküvés időszakától (1794–1795) a reformkoron (1825–1848), a Bach-korszakon (1850–1859) majd a kiegyezésen (1867) át egészen az 1870-es évekbe nyúlóan dokumentálható Magyarországon. Egy erőteljes, sokoldalú és szerteágazó recepcióval találkozhatunk mind a természet-, mind pedig a társadalomtudományok területén – ennek részleteivel több munkámban volt alkalmam foglalkozni.⁴ Egy ilyen recepcióról tanúskodik például a Greguss Ágost (1825–1882) és Hunfalvy János (1820–1888) szerkesztette irodalmi és tudományos ismeretterjesztő sorozat, a *Család Könyve*, hasznos ismeretek és mulató olvasmányok egyik, 1856-ban megjelent kötete, amelybe Humboldt munkásságát bemutatató és méltató szöveget maga Hunfalvy János írta.⁵ Humboldt Magyarországi recepciója még az 1860-as/1870-es években is igen jelentősnek volt tekinthető. Ennek egyik legértékesebb dokumentuma Almási Balogh Pál (1794–1867) Emlékbeszéde, amelyet 1859 decemberében, Humboldt az év májusi halálát követően tartott a Magyar Tudományos Akadémián. Az Akadémia Humboldtot abban az évben külső tagjává választotta, hazai tudományos recepciója ekkoriban élte a virágkorát.⁶

1. A HUMBOLDT-RECEPCIÓ TÁRSADALOMTÖRTÉNETI JELLEMZŐI

Ami a fent említett társadalomtörténeti szempontot illeti, van néhány figyelemre méltó közös vonása annak a kirajzolódó körnek, amely Humboldt magyarországi befogadóit, tudományos munkásságának megismerőit és használóit képezte a 19.

³ Ezeket részletesebben tárgyalom: Sz. Kristóf 2017b.

⁴ Sz. Kristóf 2017a; 2017b; 2018a.

⁵ Hunfalvy 1856.

⁶ Almási Balogh 1859.

század első felétől a század második felébe nyúlóan. Mindenekelőtt – ahogyan már többször rámutathattam⁷ – Almási Balogh Pállal, a Podmaniczkyakkal, a Hunfalvyakkal, a Prónaiakkal és másokkal ez a kör képezte a 19. század során megjelenő, majd a század második felében intézményesülő etnológia/antropológia tudományának az egyik – s talán legfontosabb – bölcsőjét Magyarországon. Podmaniczky Károly báró (1772–1833) fiainak, Frigyesnek és Árminnak a nevelőjévé nem mást fogadott meg az 1830-as években, mint Hunfalvy Pált (1810–1891) – János bátyját –, aki aztán egy ideig az öccsét is a Podmaniczky-fiúkkal együtt nevelte. A Hunfalvy fivérekből lettek később, a 19. század harmadik harmadában az immár intézményesült etnográfia (hazai néprajz) és az etnológia (a világ népeinek néprajza, egyetemes néprajz) tudományának a megalkotói. Mindkét részről erős hangsúlyokkal a humboldtíanus szemléleten.⁸

Úgy tűnik továbbá, hogy ez a kör elsősorban a hazai protestáns nemesség (mind evangélikusok, mind reformátusok) soraiból került ki. Humboldt maga is evangélikus volt – bár az ő számára a spiritualitás nem a hagyományos egyházi kereteiben és kegyességi formáiban kapott jelentőséget. Politikai szempontból ezek a magyar nemesek és arisztokraták jórészt reformisták – osztrákellenesek és gyakorta szabadelvűek – voltak. A 19. század első felében részt vettek az 1790-es évek nemesi felkelését követő nemzeti ellenállási és reformtörekvésekben, mozgalmakban. Majd egyesek közülük részt vettek az 1848/1849-es szabadságharcban is, ahogyan például Almási Balogh Pál, vagy – ahogy még szó lesz róla – a fiatal (és katolikus) Rosti Pál (1830–1874). A magyarországi tudománytörténet számára igen lényeges, hogy ezek a családok a szabadságharc leverése után is egy többé-kevésbé jól körülírható baráti-házassági-rokoni kört képeztek. Hunfalvy János, ahogy említettem, tanulóéveinek egy részét a Podmaniczky-fiúkkal töltötte; a Podmaniczkyak számos, a Radvánszky, illetve a Kubinyi családból származó házastársra találtak; és viszont, báró Radvánszky Antal (1807–1882) felesége Kubinyi-lány volt; báró Prónai Gábor (1812–1875) anyja – a Humboldtnak díszes albumot küldő Prónai Gábor báró anyja – Kubinyi, a felesége pedig Podmaniczky-lány. Ezek a családok összejártak egymással, kultúrát és tudományt igyekeztek építeni, életben tartani az 1848 utáni Magyarországon.⁹ Míg mások – ahogyan például Rosti Pál – rövidebb-hosszabb időre elhagyták az országot.

Az adott történelmi-politikai kontextusból, az osztrák–magyar szembenállásból következően úgy tűnik, Humboldt nemcsak mint német protestáns tudós, hanem mint felvilágosult, reformelvű politikai gondolkodó is érdekelte ezeket a köröket. Humboldt felemelte a szavát a dél-amerikai spanyol gyarmatok felszabadítása érdekében, kiállt a rabszolgaság eltörléséért, s egyéb, a korszakban radikálisnak számító nézeteket is képviselt. Ahogy másutt megfogalmaztam, ha nem mindjárt a forradalmi

⁷ Sz. Kristóf 2017a; 2017b; Megjelenés alatt.

⁸ Hunfalvy 1995; Sz. Kristóf 2017b; 2018.

⁹ Sz. Kristóf 2017a; 2017b; 2018a.

Párizst vagy Amerikát, de egyfajta polgári reformista arisztokratizmust nagyon is szimbolizálhatott a fent említett magyar nemesi és főnemesi csoportok számára.¹⁰

2. A HUMBOLDT-RECEPCIÓ TUDOMÁNYTÖRTÉNETI JELENTŐSÉGE.

Tudomány- és kutatástörténeti szempontból ugyancsak lényeges Humboldt magyarországi ismertsége, népszerűsége. Azt tanúsítja, hogy a hosszú 19. század folyamán a megszületőben lévő hazai természet- és társadalomtudományok – így például a földrajztudomány, az etnográfia, az etnológia/antropológia – történetében nem csak a már ismert és alaposabban kutatott közvetlen német hatásokkal kell számolnunk, például a 18. és 19. század fordulóján Göttingenével, majd később Berlinével.¹¹ Hanem – az egészen 1827-ig többnyire Párizsban élő Humboldt és más korabeli francia tudósok személyén és recepcióján keresztül – a francia ún. humánföldrajzi irányzat (*géographie humaine*) és természethistória (*histoire naturelle*) hatásával is. A protestáns német tudományos modellekhez hasonlóan ez utóbbiak is nem-Habsburg, illetve sokszor nem-katolikus és/vagy nem-vallásos példaképeket szolgáltathattak a fent körülírt magyarországi reformista tudósköröknek.¹² A tulajdonképpeni *géographie humaine*, Paul Vidal de La Blache (1845–1918) iskolája – amit aztán a későbbi *Annales*-kör, Lucien Fèbvre (1878–1956) és kollégái igen nagyra értékelték – bevallottan és elismerten sokat tanult Humboldtól, annak összetett természet- és társadalomföldrajzi megközelítéséből. Vidal de La Blache *géographie humaine*-jének a 19. század eleji előfutárai pedig nem mások voltak, mint Humboldt párizsi kortársai és tudós kollégái.¹³

A reformkorban Humboldt korai, illetve középidéjű munkássága már ismert volt Magyarországon, olykor személyes kapcsolatok révén is. A Podmaniczkyakkal való kapcsolata kiemelten fontosnak tűnik. Almási Balogh Pál Akadémián tartott *Emlékezésében* többször hivatkozik például a német *Orvosok és Természetvizsgálók* boroszlói (wrocław-i) „gyűlésére” az 1833. évből, amelyen több magyar tudós is részt vett. Ezen találkozhattak – és egyesek bizonyosan találkoztak is – Humboldtval. Utóbbiak között van például báró Radvánszky Antal (1807–1882), Zipser András Keresztély (1783–1864) és az előbb említett Kubinyi Ferenc is, akiknek – ahogyan Almási Balogh fogalmazott – „több ízben volt szerencséjük a nagy természetvizsgálóval társalogni.”¹⁴ Ők hárman egészen biztosan ismerték, alkalmazták és népszerűsítették Humboldt univerzális természet- és társadalomszemléletét. Ezen a területen ugyanakkor sok még

¹⁰ Sz. Kristóf 2017a; Megjelenés alatt.

¹¹ Göttingenről ld. Poór 1988: 192; Gurka 2003; 2010. Berlinről ld. Hunfalvy 1995 [1876/77].

¹² A francia vonulatról ld. Sz. Kristóf 2017b; 2018a.

¹³ Blanckaert 2004.

¹⁴ Almási Balogh 1859: 59.

a feltárni való – különös tekintettel például a bányászat és a mineralógia tudományára, amely Humboldtval egyetemben mind Radvánszkyt, mind Zipsert és Kubinyit, mind pedig a fiatal Rostit is igen érdekelte.

3. HUMBOLDT MAGYARORSZÁGI ISMERTSÉGE ÉS KAPCSOLATAI: ARISZTOKRATÁK, TUDÓSOK, MŰVELT ÚJSÁGOLVASÓK.

A továbbiakban e kapcsolatok mibenléte, személyes és diszciplináris vonatkozásai terén szeretném eddigi ismereteinket áttekinteni, összegezni.

3.1. *Arisztokrácia, diplomácia.*

Ami a legfelső társadalmi köröket, az arisztokrata elitet, a magas diplomáciát illeti, a következő személyekkel találkozhatunk Humboldt közelében.

Mindenekelőtt báró Podmaniczky József (1756–1823) evangélikus főnemes, helytartótanácsi tanácsossal és külügyi megbízottal, Bács-Bodrog megye főispánjával. A Göttingenben tanult és a londoni Royal Society tagságát is elnyerő főrendről Almási Balogh Pál *Emlékbeszédében* azt mondja, hogy „[Humboldt] néhai báró Podmaniczky Józsefnek társaságában a pozsonyi hegyről vetett egy pillantatot áldott hazánk földjére s az előtte elterülő tájképet a Mississipp-i tájkéához hasonlította.”¹⁵ Erre az eseményre 1811-ben kerülhetett sor, amikor Humboldt Pozsonyban járt.

A későbbiekben Humboldt levelezésben állt gróf Apponyi Antal (1782–1852) párizsi követtel, Apponyi Antal (1751–1817) főispán fiával. Az Országos Széchényi Könyvtár Levelestára két, hozzá írott francia nyelvű levelét is őrzi. Ezek kisebbfajta cédulák, datálatlanok. Az elsőn Humboldt kimentti magát, hogy kínzó reumája miatt nem tud megjelenni egy fogadáson, és Apponyi nejének két kis könyvecskét küld ajándékba. Igen lényeges, mint látni fogjuk, hogy mindkettő az új francia földrajzi iskola, a géographie humaine egyik fő alakjának, Eyriès-nek¹⁶ a fordítása németből franciára, s mindkettő valamely vidék „exotikus természetéről” szól. A második cédulán Humboldt bejelenti látogatását az Apponyi házaspárnál.¹⁷

Báró Radvánszky Antal (Besztercebánya, 1807 – Radvány, 1882), Zólyom vármegye főispánja, a zólyomi evangélikus esperesség főkurátora, Zólyom vármegye országgyűlési követe és a főrendiház egyik jegyzője egyike volt azon magyaroknak, akik, mint említettem, Boroszlóban találkoztak Humboldtval. Őröla is Almási Balogh Pál

¹⁵ Almási Balogh 1859: 59.

¹⁶ Jean-Baptiste Benoît Eyriès (1767–1846), francia geográfus. A későbbiekben, a géographie humaine tárgyalásánál lesz szó róla.

¹⁷ OSZK Kt, Levelestár. Alexander von Humboldt Apponyi Antalhoz.

ír *Emlékbeszédében*. Innen tudjuk, hogy 1833-ban Zólyom vármegye küldöttként részt vett a német orvosok és természetvizsgálók Boroszlóban tartott gyűlésén, és ott találkozott, szót is váltott Humboldttal.¹⁸

Ezen a helyen emlékezhetünk meg végül arról, hogy minden valószínűség szerint nem találkozott ugyan Humboldttal, de olvasta a munkáit e magasabb társadalmi körök két jelentős személyisége.

Egyrésztől gróf Széchenyi István (1791–1860), akinek a *Kosmos* valamelyik kiadása járt a kezében Döblingben¹⁹ – ahová nem más kísérte el, mint Humboldt talán egyik legnagyobb magyarországi rajongója, Almási Balogh Pál.

Másrésztől pedig Kossuth Lajos (1802–1894), akinek a magánkönyvtárából került az Országos Széchényi Könyvtárba az *Ansichten der Natur* egyik angol fordítása (*Aspects of Nature*, London/Philadelphia?, 1849). A példány címlapján Kossuth szignója is látható.²⁰

3.2. Közép- és felsőrétegek, tudós körök.

Ami a tudós köröket (közép- és felsőrétegeket) és tudós társaságokat (a Magyar Tudományos Akadémiát) illeti, a következőket láthatjuk.

Humboldt a Magyar Tudományos Akadémia 1859-ben külső tagjává választotta. Almási Balogh Pál *MTA Évkönyvében* kiadott nekrológia tartalmazza Humboldt francia nyelvű köszönőlevelét is. Az Akadémia elnökéhez intézett köszönőlevelével a nekrológ szövegébe szúrt jegyzetben jelent meg. Innen tudjuk, hogy a magyar Akadémia egy 1859. január 20-án kelt levélben értesítette őt a megtisztelő aktusról. Mivel azonban Humboldt még ugyanazon év május 6-án elhunyt, így valójában alig több mint három hónapig lehetett Akadémiánk aktív, levelező tagja.

Tekintsük át ezt a tudós/szakmai csoportot az egyes tudományok és tudományágak szerint, a mai rendszerezésnek megfelelően. Igen jól látható, mennyire sokfelé ágazott, milyen széles körű volt Humboldt munkásságának – a később tárgyalandó *Gesamtforschungnak* – a hatása Magyarországon. A legfőbb szereplők és diszciplináris kontextusok a következők voltak:

- I. Természettudományok. Orvostudomány: Almási Balogh Pál; Fizika: Greguss Gyula; Csillagászat: Zách János Ferenc; Geológia (mineralógia): Zipser András, Kubinyi Ferenc, Mednyánszky Dénes.
- II. Bölcsészettudományok. Irodalom: Kölcsey Ferenc, Madách Imre; Nyelvészet: Besse János, Körösi Csoma Sándor; Etnológia (egyetemes néprajz), hazai néprajz: Hunfalvy János, Rosty Pál, Prónay Gábor.

¹⁸ Almási Balogh 1859: 59.

¹⁹ Vekerdy 2002.

²⁰ Humboldt 1849.

Ami a természettudományokat illeti, s azon belül először is az orvostudományt, mindenekelőtt Almási Balogh Pálról (1794–1867) kell megemlékeznünk, aki a reformkorban Széchenyi és Kossuth háziorvosaként tevékenykedett. 1825-ben egy Németországban tett tanulmányútján megismerkedett a homeopata gyógy móddal, s ő vezette be azt Magyarországra. Almási Baloghot rendkívüli mértékben érdekelte az etnológia és az antropológia.²¹ Németországban találkozott Johann Friederich Blumenbachhal (1752–1840), a kortárs fizikai antropológia és embertan – a sokat vitatott koponyamérések²² – úttörőjével. 1836-tól a *Tudománytár* szerkesztője lett, s számos egyéb Európán kívüli őslakos népről készített feljegyzései mellett ő írta Magyarországon az első etnológiai kismonográfiát Ausztrália bennszülötteiről.²³ Humboldt iránti tudományos rajongásáról nemcsak *Emlékbeszéde*, de Miksits Imre *Kozmosz* fordításáról²⁴ írt kritikája és Humboldt munkásságának átfogó bemutatása is tanúskodik.²⁵

A fizika területéről Greguss Gyula (Eperjes, 1829–1869), fizikus, műfordító, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja említendő. A *Család könyvét* író/szerkesztő Greguss Ágost öccse volt, 1857-től tizenkét éven át a pesti evangélikus gimnázium tanára, majd igazgatója, 1867-től a Kisfaludy Társaság tagja. Több fizikai tárgyú tanulmányt és tankönyvet írt. Almási Balogh Pál mellett ő volt a másik (megsemmisítő) kritikusa Miksits Imre Humboldt-fordításának. Utóbbiról készült bírálata a *Pesti Napló*ban jelent meg 1858 májusában.²⁶

A csillagászat területén báró Zách János Ferenc (Pest, 1754 – Párizs, 1832) alakja emelhető ki. Matematikát tanult Londonban, osztrák katonai szolgálatban állt, majd 1786–1806 között Seebergen (Gotha mellett) alapított egy csillagászati obszervatóriumot, melynek igazgatójaként tevékenykedett; 1798-ban megalapította az első nemzetközi csillagászati lapot. 1827-ben Párizsba költözött, ahol 1832. szeptember 3-án meghalt. A Magyar Tudós Társaság (a Magyar Tudományos Akadémia elődje) őt is eléggé későn, csak 1832. március 10-én választotta külföldi levelező tagjának. Humboldttal személyes jó ismerősök voltak, hosszú éveken át folytatott levelezésük is fennmaradt.

A geológia (mineralógia) és a – ugyancsak itt tárgyalandó – geográfia területén három tudóst említhetünk.

Zipser András Keresztély (Győr, 1783 – Besztercebánya, 1864), a kiváló természettudós ásványtannal is foglalkozott, és Magyarország földtani viszonyait kutatta.²⁷ Tanított Brünnben és Besztercebányán, számos külföldi tudós társaság választotta

²¹ Ezt a kérdést 2006 körül kezdtem kutatni, Almási Balogh kéziratosa hagyatékában az ELTE Egyetemi Könyvtárában. Ld. még Sz. Kristóf 2006.

²² Thomas 1999.

²³ Ld. Sz. Kristóf 2014a; 2014b.

²⁴ Humboldt 1857b.

²⁵ Almási Balogh 1860–1862.

²⁶ Greguss 1858.

²⁷ Zipser 1817.

tagjává, és több német egyetem díszdoktorává avatta. Almási Balogh Pál *Emlékbeszéde* említi őt is, mint azon tudósok egyikét, akik 1833-ban részt vettek a német orvosok és természetvizsgálók Boroszlóban tartott gyűlésén, és „több ízben volt szerencsésük a nagy természetvizsgálóval [Humboldttal] társalogni.”²⁸

Kubinyi Ferenc (Videfalva, Nógrád m. 1796 – Videfalva, 1874) egyrészt a politikában volt aktív, Pest és Nógrád vármegyék országgyűlési követeként, Kossuth támogatójaként és a szabadelvű párt híveként, másrészt pedig a tudományban, a Magyar Tudós Társaság (majd a Magyar Tudományos Akadémia) tagjaként. Foglalkozott geológiával, paleontológiával, archeológiával. 1808–1811 között a besztecebányai gimnáziumban Zipser András tanítványa volt az ásványtan területén, majd rendszeresen részt vett a magyar orvosok és természetvizsgálók tevékenységében és vándorgyűlésein. Egyik alapítója volt a Természettudományi Társaságnak, valamint a geológiai és régészeti társaságoknak is. Vahot Imrével ő szerkesztette a *Magyarország és Erdély képekben* című nagy vállalkozást (Pest, 1853–1854),²⁹ s a maga részéről elsősorban geológiai tárgyú tanulmányokat írt bele. A váci villájában Humboldt és Washington tiszteletére emlékkövet állíttatott.

Báró Mednyánszky Dénes (Veszele, 1830 – Bécs, 1911) Trencsén vármegye főispánja és Selmecbánya város országgyűlési képviselője volt többször is, tudományos munkásságára nézve pedig geológus, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja. 1867-től ő töltötte be a selmecbányai bányagrófi tisztséget, és több bányászati és történelmi tanulmányt írt. Őt nem említi Almási Balogh Pál, ám az Országos Széchényi Könyvtár Levelestára Humboldtnak két hozzá írott, német nyelvű levelét is őrzi 1852-ből. A levelek szerint Mednyánszky mindkét alkalommal Berlinben tartózkodik, és találkozót kér Humboldttól. Humboldt válaszlevelei pedig arról szólnak, hogy mikor volna alkalmas neki, hogy fogadja.³⁰

Mednyánszky 1870. május 9-én tartotta akadémia székfoglaló beszédét, ami még ebben az évben meg is jelent *A mész geológiai és technikai jelentősége Magyarországon* címmel, Pesten.³¹ Ez a geológiai tanulmány azért figyelemre méltó, mert a közepére be van ékelve egy kis *humánföldrajzi* jellegű értekezés Magyarországról, a Kárpát-medence földrajzi viszonyairól, és a magyar nép etnikai-kulturális jellemzőiről. Jóllehet, Mednyánszky itteni hivatkozásai között csak Hunfalvy János szerepel, Humboldt maga nem, de az értekezés szellemisége az új francia geográfia és a – későbbiekben tárgyalandó – *Nouvelles Annales des Voyages* szellemiségét idézi.³²

²⁸ Almási Balogh 1859: 59.

²⁹ Kubinyi–Vahot 1853–1854.

³⁰ OSZK Kt, Levelestár. Mednyánszky Dénes Alexander von Humboldthoz; Alexander von Humboldt Mednyánszky Déneshez, 1852.

³¹ Mednyánszky 1870.

³² Táj, történelem, és kultúra szerves összefüggéséről tanúskodnak például a következő részletek: „Magyarország területének igen határozott geológiai physionómiaja van, melyből természetszerűen levonhatjuk azon viszonyt, mely felületének alkata és a keletről bevándorlott honfog-

Humboldt magyarországi kapcsolatainak és hatásainak a nyomában forduljunk most a bölcsészettudományokhoz.

A magyar irodalmat és irodalomtudományt mindenekelőtt Kölcsey Ferenc (1790–1838) képviseli, aki például az utolsó, befejezetlen novellájában, *A ferrói szent fában* hivatkozik Humboldtra. A Kanári-szigetekhez tartozó, ma El Hierro néven ismert szigeten játszódó történet egy vizet adó fa köré szerveződik. Szilágyi Márton szerint Kölcsey a sziget őslakosainak a leírásában – az említett Jean-Baptiste Bory de Saint Vincent (1778–1846) műve mellett – Humboldt és Aimé Bonpland *Reise in die Aequinoctial-Gegenden des neuen Continents* című munkájára (Stuttgart–Tübingen: Cotta, 1815) támaszkodhatott:³³ „ezen guánok, kikről sok mások után, Bory de St. Vincent (a’ szeretetre méltó ifju francia) olly sok szépet írt, s kiknek a’ világszerte ismeretes Humboldt néhány figyelemre méltó lapot szentelt, ezen guánok mondom, szinte a’ tizenegyedik század’ végéig, mind addig tudniillik, mig európai vendégeik aczél fegyvereikkel s tűzontó csöveikkel meg nem érkeztek, nyugalomban lakták a’ hét szigetet.”³⁴

A *Kosmos* egy példánya megvolt Madách Imre (1823–1864) könyvtárában is,³⁵ aki tagja volt úgy a Kisfaludy Társaságnak, mint (levelező tagja) a Magyar Tudományos Akadémiának.

A nyelvészet területén is találunk Humboldt társadalmi-politikai nézetei és tudományos munkássága iránt érdeklődőket. Így például Besse Jánost (Jean de Besse) (1765–1838), aki nemes származású turkológus volt, a Kaukázus és Kelet-Ázsia kutatója. 1790-ben részt vett a Habsburg-ellenes magyar nemesi megmozdulásban, majd 1790–1824 között főként Franciaországban, Párizsban élt. 1829-ben egy darabig elkíserte Humboldtot annak második nagy expedícióján, ázsiai útján, és az őshaza holléte iránt érdeklődő magyar nemesek támogatásával beutazta a Kaukázust. Az Országos Széchényi Könyvtár Levelestára őrzi ezzel az utazással kapcsolatos, Humboldthoz írott francia nyelvű levelét 1829-ből.³⁶ Besse megfigyeléseiről jelentéseket küldött haza, melyek egy része megjelent a *Tudományos Gyűjteményben* (1829, 1830), másokat pedig a *Hasznos Mulatságok* között (1829).

lalók országalkotása között keletkezett. [...] Megközelítőleg azt lehetne mondani, hogy valamint geographiai fekvése mintegy közép küszöböt képez a tömörebb európai csoportozat és a terimésb nagy ázsiai földtest között, úgy nem hiányzik az analogia történelmi sorsában.” E „tág alluvialis lapály, melynek talaja s égalja nem szerföltt ütött el a kasp és euxini medenczék analogiájától, s így a nomad törzs jelleme szükségeinek megfelelt. [...] Ezen geológiai alakulás a hódítás szervezésének természetszerű határvonalakat kinalván, az események lefolyásában félreismerhetetlenül mérvadó befolyásu maradt, legalabb nagy alapvonalakban.” Mednyánszky 1870: 12–17.

³³ Szilágyi 1994; Kölcsey 1998: 272.

³⁴ A Kölcsey Ferencre vonatkozó adatokat Lőrincz Viktor Olivérnek (MTA TK Jogtudományi Intézet) köszönöm.

³⁵ Bálványos 2005.

³⁶ OSZK Kt, Levelestár. Besse János Alexander von Humboldthoz, 1829.

Úti élményeit 1838-ban adta ki Párizsban, francia nyelven *Voyage en Crimée au Caucase, en Georgie, en Arménie, en Asie-Mineure et à Constantinople en 1829 et 1830* címmel.³⁷ Írt egy francia nyelvű török nyelvtant is, amelyhez később egy kis francia–török–magyar szótárt is csatolt (*Abrégé de la grammaire turque ... et un petit vocabulaire en français, turc et hongrois*. Pest, 1829).³⁸

Itt kell megemlíteni továbbá Körösi Csoma Sándort (Kőrös, 1784 – Darjeeling, India, 1842), akit Humboldt igen nagyra tartott, s akinek a tibeti-angol szótárára hivatkozott is. Körösi Csomáról Almási Balogh Pál *Emlékbeszéde* is megemlékezett, úgyszintén a német orvosok és természetvizsgálók 1833-as boroszlói gyűlése kapcsán, ahol számos, fent említett magyar tudós is járt, s ahol „Humboldt Körösi Csománkról azt nyilvánítja, hogy ő egy volt a világ legnagyobb tudósai közül.”³⁹

Az orientalisztika egyik érdekes kérdése, hogy Körösi Csoma majdnem csatlakozott / csatlakozhatott Humboldt ázsiai expedíciójához. A Terjék József által 1984-ben közzétett dokumentumok között⁴⁰ megtalálható Gyarmathi Sámuel levele Schédius Lajoshoz, a pesti egyetem professzorához, 1819. áprilisi keltezéssel, amelyben Gyarmathi bemutatja Schédiusnak Körösit, és kéri, hogy támogassa abban, hogy csatlakozhasson a Berlinben akkortájt éppen útra készülődő Humboldt expedícióhoz. A terv, úgy tűnik, Körösi és Humboldt volt közös göttingeni professzora, a történész-nyelvész Johann Gottfried Eichhorn (1752–1827) támogatására alapozódott. Gyarmathi legfőbb érve az volt, hogy „Humbold is nyerne benne, mert a’ mit az ő magyartalan Társaságának egy tagja se tudna által látni, es megvizsgálni, azt ez az egy Magyar mindjárt által látná. Példának okáért: egy vagy más hellység neve, mellen el utaznak, nem magyar szo é? Itt vagy amott előfordulo szók, mellyeket az emberek szájából hallanak; nem magyar szók é? Ezt; s más hasonlókat a’ Humbold társaságában, az egy Körösin kívül senki végbe nem vihetné, es így ő általa azon társaság nagyon tökéletesülne, ő is azzal.”⁴¹

Tudjuk, hogy ez az expedíció végül csak tíz év múlva indult valóban útnak, ahogyan tudjuk azt is, hogy Körösi Csoma végül már azév (1819) novemberében elindult – gyalogszerrel – Konstantinápoly felé. A terv tehát megghiúsult, de így, füstbement voltában is azt jelzi – áttekintésünk során már sokadszor –, hogy mennyire európai kapcsolódású volt az akkori magyarországi tudományosság.

Végül pedig az etnológia/antropológia (egyetemes néprajz), valamint a hazai néprajz területéről is ismerünk több olyan tudóst, akik közvetetten vagy közvetlenül Humboldt magyarországi befogadói közé, illetve kapcsolatainak a sorába tartoztak.

³⁷ Besse, Jean de (Besse János) 1838a.

³⁸ Besse, Jean de (Besse János) 1838b.

³⁹ Almási Balogh 1859: 59.

⁴⁰ Terjék 1984.

⁴¹ Terjék 1984.

Ilyen volt mindenekelőtt Hunfalvy János (Nagyszalók, Szepes m., 1820 – Budapest, 1888), aki 1870-ben a földrajz (az ún. „egyetemes és összehasonlító földrajz”) első egyetemi tanára lett Magyarországon, a pesti egyetem új, földrajzi tanszékén. Egyik alapító tagja volt a Magyar Földrajzi Társaságnak (1872), és haláláig elnöke is. Nemzetközi vonatkozású ismeretei szempontjából fontos, hogy 1845–1846 között a berlini és a tübingeni egyetemen tanult; tanulmányutakat tett Németországban, Belgiumban és Hollandiában. Hunfalvy Almási Balogh Pálnál nem szerepel; Humboldttal való esetleges személyes kapcsolatáról nem találtam adatokat. Ugyanakkor Hunfalvy alapos ismertetéseket írt Humboldtról a *Család Könyvébe* és más periodikákba⁴², ő volt Miksits Imre *Kozmosz*-fordításának az egyik kritikusa⁴³, s ő állott a háttérben annak, hogy utóbbi végül nem folytatódhatott tovább.

Eszmetörténeti szempontból igen lényeges, hogy egyetemes néprajzi előadásaiban sokszor és bőségesen hivatkozott Humboldtra, illetve idézett különböző munkáiból.⁴⁴ Hunfalvy János kapcsán általában a kortárs német földrajzi iskolák hatását szokták hangsúlyozni – így például Carl Ritterét (1779–1859) és/vagy Oscar Peschelét (1826–1875).⁴⁵ (Mindketten sokat merítettek Humboldt munkáiból.) Valószínűnek kell tartanunk ugyanakkor, hogy a Humboldt-képviselte és közvetítette francia humánföldrajz is nagy hatással lehetett a gondolkodására. (Hunfalvy egyetemes néprajzi előadásaiban Carl Ritter neve egyszer fordul elő, míg Humboldté legkevesebb ötször).⁴⁶

Itt jegyezhetjük meg azt is, hogy Oscar Peschel *Völkerkundéját* Hunfalvy Pál (1810–1891) is használta – például a *Magyarország ethnográfiája* című átfogó munkájában⁴⁷ –, ővele pedig a hazai néprajztudomány megszületéséhez érkeztünk.

Az egyetemes néprajz Humboldt iránt rajongó hazai képviselői közé tartozik Rosti Pál (1830–1874). Utazó, író, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja. Rosti részt vett az 1848–49-es szabadságharcban, utána Párizsba költözött, ahol megtanulta a fényképezést, majd komoly földrajzi és néprajzi tanulmányok után 1856 augusztusában Amerikába utazott. Bejárta Texast, Mexicót és Kubát (Havannát) és Közép-Amerika egyes szigeteit. 1859 februárjában hazatért, és úti tapasztalatait saját fényképeivel illusztrált könyvben adta ki.⁴⁸ Őróla hosszan emlékezik meg Almási Balogh Pál *Emlékbeszédében*: „Midőn jeles hazánkfia, Rosty Pál, ki Mexicót, alsó Orenocót és Caracast beutazta, s a legfeltűnőbb tájképeket fényképezvén, szép művének egy példányával a tudományok királyának kedveskedett: Humboldt keblét – mint maga

⁴² Hunfalvy 1856.

⁴³ Ld. Humboldt 1857b; Miksits 1857.

⁴⁴ Hunfalvy 1995 [1876/77].

⁴⁵ Hunfalvy 1995 [1876/77].

⁴⁶ Hunfalvy 1995 [1876/77].

⁴⁷ Peschel 1875; Hunfalvy 1876.

⁴⁸ Rosti 1861.

kifejezé – rég nem érzett öröm lépé meg.”⁴⁹ Rosti illusztrált útibeszámlója, az *Úti emlékezetek Amerikából* valósággal hemzseg a Humboldt-hivatkozásoktól, idézetektől.⁵⁰

Végül pedig idetartozik báró Prónai Gábor (Besztercebánya, 1812 – Firenze, 1875), Nógrád vármegye aljegyzője és az országgyűlésben Turóc vármegye (szabadelví) követe. 1861 és 1875 között az evangélikus egyház egyetemes egyházi és iskolai felügyelőjének a tisztségét töltötte be, egyebekben pedig jogászként és néprajzi szakíróként tevékenykedett. 1840-ben hosszabb külföldi utat tett (Németország, Franciaország, Hollandia, Dánia); egyik alapítója lett a Képzőművészeti Társulatnak, és 1858-ban létrehozta a Magyar Kertészeti Társulatot. A Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választotta.

Jelen kontextusban legfontosabb munkája 1855-ben összeállított albuma *Vázlatok Magyarhon népeletéből* címmel, amely huszonöt színes képet is tartalmazott, s németül és franciául is megjelent.⁵¹ Balogh *Emlékbeszéde* Prónait is felsorolja az 1833-as boroszlói természettudós-gyűlés magyar résztvevői között.⁵² Mindemellett Balogh azt is tudja róla, hogy képes albumának egy példányát magának Humboldtnak is elküldte ajándékba: „Nagy örömet szerzett neki, egy más hazánkfiának, báró Prónay Gábornak is díszmunkája, mely – mint hozzá intézett megköszönő levelében mondja – pompás néptörzsökök által lakott hazánk népeletének természetű rajzait adja. Humboldt, ki a világ majdnem minden nevezetese emberfaját látta, örömmel szemlélte itt egy nemes nemzet egyéni életének nyilvánításait, s királyi barátjával együtt, nagy élvezettel s ismételve forgatta át a szép munkát.”⁵³

Humboldtnak erről a köszönőleveléről a Szinnyei-féle *Magyar írók* is tud, ez utóbbi szerint „Humboldt, a Kosmos írója magasztaló levelet írt hozzá.”⁵⁴

3.3. Alsó-közép rétegek: „gebildete Laien”

Ami Humboldt munkáinak és tevékenységének a művelt alsó-közép, illetve alsó társadalmi rétegek felé való, legszélesebb körű terjesztését illeti, különböző periodikákkal – folyóiratokkal, újságokkal, hírlapokkal – találkozhatunk, amelyek tudósítottak ezekről. Ha Humboldt egész műveinek nem lett is magyar fordítása, e periodikák révén bekerülhetett és be is került a kor kultúrájának *populárisabb* regiszterébe is. Határozott kiadói/szerkesztői törekvések láthatók arra, hogy személyét bemutassák,

⁴⁹ Almási Balogh 1859: 59.

⁵⁰ Ld. Sz. Kristóf Megjelenés alatt; Rosti 160. Emlékkülés. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2019 február 25.

⁵¹ Prónai 1855.

⁵² Almási Balogh 1859: 59.

⁵³ Almási Balogh 1859: 59.

⁵⁴ Szinnyei 1906.

munkáit – magyar nyelvű kivonatok, összefoglalások formájában – népszerűsítsék, illetve hírt adjanak életének egyes eseményeiről.

Így tett például a *Család Könyve, hasznos ismeretek és mulattató olvasmányok* című, már említett periodika, Greguss Ágost és Hunfalvy János tudományos ismeretterjesztő vállalkozása, amely 1855–1858 között jelent meg Pesten.⁵⁵ Ebben a periodikában, az 1856. évi számban jelent meg Hunfalvy Jánosnak egy hosszú és részletes ismertető tanulmánya Humboldtról és műveiről.⁵⁶

Humboldt széles körű ismertségét és elismertségét jól mutatja a herendi manufaktúra vállalkozása. Megalkották az ún. *Humboldt-mintát*: 1857-ben Fischer Mór (1800–1900) egy ilyen mintával díszített kávéskészletet küldött ajándékként Humboldt 88. születésnapjára. Domborművű, hálószerű, rózsaszín vagy kék ornamentikája volt: az edényeken kis medalionokkal, bennük népi életképekkel, vagy puttókkal. Humboldt köszönőlevéllel és dedikált fényképpel viszonzta Herendnek a köszöntést; a fénykép a Herendi Porcelánmanufaktúra levéltárában található. A fénykép alapján a manufaktúra több mint fél méter magasságú porcelánképet készített Humboldtról, s a képre eredeti dedikációját, kézírását is ráégették.⁵⁷

A *Vasárnapi Ujság* 1859. május 15-i száma adott hírt Humboldt haláláról, és beszámolt a temetéséről és a hagyatkozásáról is.⁵⁸

Ez utóbbi tudósítások annál izgalmasabbak, mert úgy tűnik, szövegük szinte szó szerint megegyezik azzal a hírösszefoglalóval, amit a párizsi *Nouvelles Annales des Voyages* közölt Humboldt haláláról és temetéséről. Ez az egyezés arra utalhat, hogy Magyarországon rendszeresen olvasták a *Nouvelles Annales des Voyages*-t⁵⁹, ami pedig újabb bizonyítékot jelent a francia humánföldrajzi irányzat magyarországi recepciójára – Humboldt közvetlen eszmetörténeti hatására – nézve.⁶⁰

4. ESZMETÖRTÉNETI ÉS KUTATÁSMÓDSZERTANI HATÁSOK.

Humboldt kutatási módszerének a magyarországi tudományosságra gyakorolt hatásai közül a továbbiakban csak a földrajzi, az egyetemes néprajzi és a nyelvészeti területeket veszem számba, korábbi kutatásaim alapján.

⁵⁵ Greguss–Hunfalvy 1855–1858.

⁵⁶ Hunfalvy 1856.

⁵⁷ Bálványos 2005; Sz. Kristóf 2006; Lukács 2019. A porcelánkép 1873-ban a bécsi világiállításra készített, ma a budapesti Iparművészeti Múzeumban fellelhető példányára (lsz. 6540) Kovács Bence (MTA BTK Néprajztudományi Intézet) hívta fel a figyelmemet.

⁵⁸ Humboldt haláláról ld. n. n. 1859a (Mi ujság? című rovat); Humboldt temetéséről és hagyatkozásáról n. n. 1859b (Egyveleg című rovat).

⁵⁹ Ld. Sz. Kristóf 2017a.

⁶⁰ Ld. n. n. 1859a és 1859b.

4.1. *Gesamtforschung.*

Humboldt tudományos módszere egy ún. *Gesamtforschung* volt. A jelenségek holisztikus – szintetikus és romantikus – megközelítésében földrajzi leírásokat kombinált biológiai – botanikai, zoológiai stb. – megfigyelésekkel, statisztikai adatokkal, nyelvészeti és filozófiai megfontolásokkal, valamint etnográfiai elemekkel és leírásokkal.⁶¹ Egy újfajta földleírást hozott létre, amennyiben a földrajz fő feladatának a komplex *tájleírást* tartotta, s a jelenségeket nem azok egymásutánjában, hanem *egymásrahatásukban* és *ok-okozati összefüggéseikben* igyekezett szemlélni. Munkássága két legfontosabb jellemzőjének ez utóbbiakat, a kauzalitás vizsgálatát, valamint az alkalmazott szintetikus látásmódot tarthatjuk.⁶²

4.2. *Humánföldrajz*

Amint a tanulmány elején említettem, Humboldt munkásságát a legjobban a francia ún. *humánföldrajzi* irányzat kontextusában lehet értelmezni.⁶³ Vidal de La Blache iskolájának a közvetlen elődei Franciaországban, Humboldt kortársaiként a földrajz-tudomány és az etnológia szoros együttműködésének a propagálói és művelői voltak. Egyik képviselőjük, Julien-Joseph Virey (1775–1846) – akinek, feltárásaim szerint ugyancsak számottevő recepciója lett ugyanazon a magyarországi tudóskörön belül, ahol magának Humboldtnak is – 1817-ben a következőképpen fogalmazta meg hitvallását: „Nem ismerhetjük meg az embert, ha nem ismerjük azt az univerzumot, amelyben él, és amelyhez alkalmazkodik.”⁶⁴ Egy ilyesfajta geográfiai univerzalizmus szellemében alakult meg 1821-ben Párizsban az első földrajzi társaság, a *Société de Géographie*, amelynek Humboldt egy ideig a tiszteletbeli elnöki funkcióját is betöltötte. S egy ilyesfajta geográfiai „holizmus” vagy univerzalizmus látszik visszaköszönni a korszakban egymás után alakuló párizsi egyetemes néprajzi, etnológiai és antropológiai társaságoknál is. Az utóbbi évtizedek tudománytörténeti vitái a korszak esztétizáló holizmusának a társadalomfelfogásra gyakorolt, romantizáló, különbségeket elfedő vagy éppen hierarchizáló, eurocentrikus hatásait is hangsúlyozzák.⁶⁵

A *Société de Géographie* célkitűzéseiről releváns képet kaphatunk a *Nouvelles Annales des Voyages* című, Párizsban megjelenő folyóiratból, amely a francia humánföldrajzi irányzat hőskorának az egyik legfontosabb orgánuma volt. 1836 és 1839 között

⁶¹ Erny 1989: 280.

⁶² Schneider 2016. Ld. még Blanckaert 2004: 661–670.

⁶³ Humboldt munkásságának francia beágyazottságához és tudománytörténeti kontextusaihoz ld. például Blankenstein–Leitner–Päßler–Savoy 2015; Blanckaert: 2004.

⁶⁴ Virey 1817 (A magyar fordítás a sajátom, kiemelés is tőlem: Sz. K. I.). Ld. még Blanckaert 2004: 667.

⁶⁵ A két úttörő megközelítés ezen a téren Pratt 1992 és Livingstone 1992.

Humboldt az egyik társszerkesztőjeként működött, illetve ebben is közölte kisebb tanulmányait. Az évi három-négy számmal megjelenő folyóirat 1819-ben indult *Nouvelles Annales des Voyages de la Géographie et de l'Histoire* címmel. Címéből később eltűnt a *l'Histoire* és belekerült többes számban a *sciences géographiques* – mintegy jelezvén a földrajztudomány kiterjeszkedését több területre, így a történelem és az etnográfia területére is. A folyóirat szerkesztői a korszak főbb francia geográfusai – Humboldt kortársai és tudóstársai – voltak: Conrad Malte-Brun (1775–1826), Jean-Baptiste Eyriès (1767–1846), Charles Athanase Walckenaer (1771–1852). Ugyanazok, akik a párizsi *Société de Géographie*-t is létrehozták és működtették.

Hogy mit jelentett ebben a korszakban geográfiát művelni, azt kiválóan megvilágítja két bekezdés a *Nouvelles Annales des Voyages*-ból. Egyrészt a folyóirat impresszumának a szövege, amely mit sem változott az alapítástól eltelt majd öt évtized alatt, s amely így szól: a *Nouvelles Annales des Voyages* közzétesz „értekezéseket a népek eredetéről, nyelvéről, erkölcséről, mesterségeiről (*arts*) és kereskedelméről”, továbbá bemutat „minden olyan felfedezést, kutatást és vállalkozást, mely hozzájárul a geográfiai tudományok fejlődésének a meggyorsításához.”⁶⁶ Másrészt pedig egy hosszabb részlet az 1839. évi 3. számból, „A francia ipar statisztikája” című cikk legelejéről, amely – kicsit hosszadalmasan, de igen érzékletesen – összefoglalja a francia humánföldrajz alapelveit: „A földrajztudomány, ahogyan azt manapság felfogják, ahogyan egy Malte-Brun, egy Humboldt, egy Walckenaer műveli, vagy a geográfusok tiszteletreméltó doyenje, Eyriès úr, ennek a folyóiratnak a főszerkesztője, immár nemcsak arra korlátozódik, hogy röviden és szárazon leírjon egyes helyeket, hogy néhány sorban elintézzze a folyókat és a hegyeket, hogy megközelítőleg felsorolja valamely vidék termékeit, s hogy felvázolja természetes vagy mesterséges határait: immár egy sokkal gazdagabb tartományt fog át, hűen számot akar adni nemcsak a meglévő dolgokról, hanem azokról az eseményekről is, amelyek *okozták*, illetve amelyek módosíthatják azokat, s ezt úgy kívánja tenni, hogy megismertet az ott lakó nép erkölcsével (*moeurs*), bemutatja, milyen átalakulásokon mentek át ezek az *erkölcsök és szokások*, megkeresi és megnevezi ezek okát, megmutatja nekünk, melyek voltak dicsőségének, s melyek hanyatlásának napjai, hogyan gyarapodott a népessége, illetve hogyan és miért fogyatkozott meg, mely időszakban növekedett a gazdagsága, és hogyan merültek ki a forrásai, s vajon felvirágoztatható-e még; manapság tehát a földrajztudomány, mint minden más tudomány, *univerzális* érdekű, hiszen egyaránt tárgyalja valamely nemzet vallását, történelmét, mesterségeit (*arts*), és szokásait, s ily módon *semmi sem idegen tőle*.”⁶⁷

A Humboldt-korabeli francia geográfiának – mint *Gesamtforschung*nak – létezett tehát egy jellegzetes, erőteljes társadalomtudományi, történelmi és etnográfiai vonulata. Francia tudománytörténészek megállapítása szerint az 1821-ben alapított párizsi

⁶⁶ Saját fordításom. Sz. K. I.

⁶⁷ A. E. 1839. (A magyar fordítás a sajátom, kiemelés is tőlem: Sz. K. I.)

Société de Géographie tagjaiban és érdeklődési körében is többszörös átfedést mutatott a korabeli etnográfiai-antropológiai társaságokkal, akár a hazai orientációjú „régiség-búvárokról” lett légyen szó (*Société royale des Antiquaires de France*, 1814–1830), akár az embertan művelőiről, a fizikai antropológiai társaságokról, melyek legfőképpen orvosokból álltak (például a *Société d’Anthropologie de Paris*, 1859-től), vagy az immár mindinkább kulturális sajátosságokat kereső etnológusok társaságáról (*Société d’Ethnologie de Paris*, 1839–1859). A korszak ugyanakkor az Európán kívüli terjeszkedés, a korai kolonializmus időszaka is volt, amelynek kulturális hozadékai – eurocentrizmusa és stadiális/fokozatokat feltételező társadalomszemlélete – ugyancsak tetten érhetők e társaságok működésében.⁶⁸

Ezeknek a francia mintáknak a lecsapódása, mint említettem, mindeddig kevésbé kutatott Magyarországon, holott nagyon is számolni kellene vele, ahogyan Humboldt saját humánföldrajzi koncepciójának a hatásával is. Humboldt szerint a természet mindig kihathat a társadalom alakulására: az amerikai indiánok egyes csoportjai például ezért tekinthetők – szerinte – különböző „fejlettségűnek.” A kulturális viszonyok Humboldt szerint tehát a földrajzi viszonyoktól (is) függenek. Humboldt az általa művelt tudományt – főleg korai munkáiban – nem, vagy nemcsak földrajznak (*géographie*) nevezte, hanem „az ember filozófiai tanulmányozásának” (*étude philosophique de l’homme*)⁶⁹, „a történelem filozófiai tanulmányozásának” (*étude philosophique de l’histoire*)⁷⁰, illetve „az emberi szellem filozófiai tanulmányozásának” (*étude philosophique de l’esprit humain*).⁷¹

4.3. Magyarország Humboldt műveiben: a táj és a nyelv.

Humboldt több munkájában is emlegette Magyarországot és a „Madjar”-okat – így például az *Asie centrale*-ban (1843) –, figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a legtöbb hivatkozást és a legbőségesebb tárgyalást *amerikai* vonatkozású és érdekű munkáiban szentelte nekünk. Az *Ansichten der Natur* (1808), a *Vues des Cordillères* (1813-tól)⁷², valamint a *Kritische Untersuchungen* (1836)⁷³ több említést is tartalmazott a magyar népről és annak kultúrájáról. Ennek Humboldt nyelvészeti elképzeléseiben, valamint magyar vonatkozású olvasmányjaiban rejlt, sajátos okai voltak.

A földrajzi és a „szellemi” viszonyok általa feltételezett összefüggésének megfelelően Humboldtot a magyarok esetében is elsősorban a *táj* és a *nyelv* látszott a leginkább foglalkoztatni, nem pedig a társadalom. Ami a magyarországi tájakat illeti, a legjel-

⁶⁸ Blanckaert 2004; Pratt 1992; Livingstone 1992.

⁶⁹ Humboldt 1824 [1813]: 7 („Introduction”).

⁷⁰ Humboldt 1824 [1813]: 45.

⁷¹ Humboldt 1824 [1813]: 48.

⁷² Humboldt 1810–1813. Én az 1824-es kiadást használtam: Humboldt 1824 [1813].

⁷³ Humboldt 1836.

legzetesebb geográfiai jellemzőnek az alföldet – a „pusztát” – tartotta. Ezt a tájípust el is helyezte az országot más síkságok – llanók és sztyeppék – sorába. Az ilyen összefüggésben szemlélt magyar Alföldről az *Aequinoctial Gegenden* (a *Voyage aux régions équinoxiales*⁷⁴ német fordítása, 1859⁷⁵) 17. illetve 15. fejezetében adta a legrészletesebb leírást. Dr. Vécsey Zoltán fordításában ez így hangzik:

A sztyeppék egyformaságának látványában van valami nagyszerű, ugyanakkor azonban szomorú és leverő is. Úgy tűnik, mintha a teljes természet megdermedt volna, alig hull a szavannára itt-ott egy-egy kis felhő árnyéka, amely a zeniten átúszva a közeledő esős évszakot jelzi. Csak nehezen szokja meg a szem Venezuela és Casanare llanóinak, Buenos Aires és a Chaco pampáinak látványát, amelyek folytonosan, 20-30 napos utazás hosszat a tenger felszínének képét mutatják. Európa nyugati és északi részének pusztái: a spanyol Mancha, a Jylland határától Lüneburgon át Belgiumba és Vesztfáliába benyúló heidék (csarabosok) csak halvány képet adhatnak Dél-Amerika mérhetetlen llanóiról. Kontinensünk délkeleti részén, Magyarországon a Duna-Tisza közén, Oroszországban a Dnyeper, Don és Volga közt vannak nagy legelőterületek, amelyeket a víz hosszú-hosszú időn át egyengetett el, és körös-körül a horizontot határolják. Ahol a magyar Alföldön utaztam, Pozsony és Sopron között, megragadja a képzeletet a délibáb folytonos játéka, de a síkság legtágabbra keleten terül szét Cegléd, Debrecen és Titel között. Zöld tenger ez, amelynek két kapuja van, az egyik Esztergom és Vác, a másik Belgrád és Viddin között.⁷⁶

Humboldt munkái Magyarországnak legtöbbször ezt a lapos, síksági voltát hangsúlyozták, ha olykor torzítottak is egy kicsit, ahogyan a fenti szöveg is tette, Pozsony és Sopron közé is kiterjesztve az Alföldet. Magyarországnak leginkább csak bizonyos sajátosságait helyezték előtérbe, emelték ki. Az *Asie centrale* című könyvében (1843) a „Kontinensek magasságát” tárgyaló fejezet Európával foglalkozó része Magyarország említésével például a hegységek és az alföldek közötti tengerszint feletti magasság különbségeit, annak változékony voltát illusztrálta. A hazai hegységek, hegyi tájak ugyanakkor meglehetősen ritkán bukkannak fel Humboldt leírásaiban. Az *Asie centrale* című munkájában (1843) az „Altáj-hegység rendszere” című fejezetben az érclelőhelyek számbavétele során feltűnik ugyan a magyarországi Felvidék is – „Schemnitz en Hongrie” –, de csak egy fél mondat erejéig.

„A magyar puszták” – „die ungarischen Puszten”, ahogyan az *Aequinoctial Gegenden*-ben (1820) nevezte őket – Humboldt szemében természeti és kultúrtájak is voltak egyben: „valódi szavannák” és „dús fűvű legelők.” Leírásai azonban inkább csak a tájról szóltak, az emberekről kevésbé, vagy egyáltalán nem. A fent idézett leírásokban az a jellegzetes Magyarország-reprezentáció típus érhető tetten, amelynek megfelelően

⁷⁴ Humboldt 1814.

⁷⁵ Humboldt 1859.

⁷⁶ Humboldt 1967: 224–225.

az ország kortárs megfelelője nem más, mint nagyjában-egészében *puszta*, illetve térben egymás után következő *puszták sora*. Humboldt munkáinak óriási európai popularitása minden bizonnyal hozzájárult ahhoz, hogy ez a reprezentációtípus roppant széles körben elterjedjen és legitimációt nyerjen a 19. század folyamán.

Kiemelt figyelmet érdemel ugyanakkor az a tény, hogy Humboldt tárgyalásaiban rendszeresen beillesztette a magyar Alföldet más hasonló európai tájak, illetve más kontinenseken fekvő, hasonló tájak sorába. Mindez arra utal, hogy Magyarország is része lett ún. *foyer*-koncepciójának. Humboldtnál a *foyer* körülbelül „szülőházát”, „elterjedési területet”, „központot” jelentett, s a természet különböző megjelenési formáinak egyik – Darwin előtti – magyarázatára vonatkozott. Humboldt az élővilág, a fajok elterjedése tekintetében az ún. poligenezis híve volt. Számos korabeli természettudóssal együtt úgy gondolta, hogy a Teremtés nem egy egyszeri aktus volt, hanem több különböző, következésképpen a növény- és állatfajok sem egyetlen központból vándoroltak szét, hanem többször, több helyen is „megalkottattak”. Több központ is létrejött tehát, s ennek megfelelően alakultak a több kontinensen is megtalálható, hasonló tájtipusok.⁷⁷ Ennek megfelelően hozhattak létre Humboldt szerint az emberek is ún. „civilizációs” központokat (értsd: kultúrákat) – többet is egyszerre. Ami az emberi nemet illeti, Humboldt inkább az ún. monogenezis talaján állt. Úgy vélte, hogy egyetlen ősi fajból alakult ki a többi rassz, az őket ért eltérő környezeti hatások következtében.⁷⁸

Sem a poligenezis, sem a monogenezis hipotézise nem zárta ki ugyanakkor a *vándorlás* lehetőségét. Sem fajok, növények vagy állatok, sem „civilizációk”, „szellemi vívmányok” esetében – s ezt tanúsítják Humboldtnak a magyar *nyelvvél* kapcsolatos elképzelései is. Humboldt legtöbb Magyarországra és a „Madjar”-okra történő hivatkozása, mint említettem, amerikai vonatkozású munkáiban található. Ennek a legfőbb oka az, hogy a magyar nyelvet mintegy bizonyítékként vélte felhasználni egyik alapvető hipotézise igazolására, amely nem mással, mint Amerika benépesülésével volt kapcsolatos. José de Acosta SJ (1539–1600), spanyol jezsuita misszionárius és tudós úttörő munkássága nyomán Humboldt is úgy vélte, hogy az Újvilág migráció útján népesült be, s hogy az amerikai indiánok ősei Ázsiából vándoroltak át Amerikába. Ezek az ősök pedig nem mások voltak, mint – a Humboldt korának megfelelő etnográfiai ismereteknek megfelelően – egy ún. „finn-tatár” népcsoport (vagy inkább: „nyelv-csoport”) tagjai, amelynek a nyugati, nyugatra vándorolt ágához a magyarok is tartoznának. A *Vues des Cordillères*-ben (1824; első kiadása: 1813-tól), ahol a legrészletesebben fogalmazta meg ezt a hipotézist, Humboldt ugyanakkor igen óvatos és józan érveket

⁷⁷ Blanckaert 2004: 665.

⁷⁸ Humboldt ugyanakkor már nem a Genezisre (Noé fiainak, Sémnek, Hámnak, és Jáfetnek a kultúraterjesztő szerepére) hivatkozott ebben a tekintetben, ahogy számos természettudományos érdeklődésű elődje, illetve kortársa tette, hanem a különböző újabb német, angol és amerikai embertani megközelítésekre: Johann Friedrich Blumenbachéra, majd James Cowles Prichardéra (1786–1848) és Samuel George Mortonéra (1799–1851). Ld. Sz. Kristóf 2017a.

használt: „Mindezidáig lehetetlen volt kijelölni azt a korszakot – mutatott rá –, amikor a két világ népei érintkezhetek egymással; elszietett lenne megnevezni az óvilág azon népcsoportját, amelyikkel a toltékok, az aztékok, a muiszkák vagy a peruiak a legtöbb kapcsolatot mutatják, hiszen ezek a kapcsolatok olyan hagyományokban, alkotásokban (*monumens*) és szokásokban nyilvánulnak meg, amelyek lehetséges, hogy korábbi időkre mennek vissza, mint hogy Ázsia népei a jelenleg ismert mongolokra, hindukra, tunguzokra és kínaiakra oszlottak volna.”⁷⁹

Mégis, mintha az ún. „mongol rassz” (*race mongole*), a „sámánista mongolok” (*mongoles chamanistes*) tűntek volna a legesélyesebbnek erre a szerepre, akik – fizikai antropológiai sajátosságaik nyomán, Humboldt szerint legalábbis – a leginkább hasonlítanak az amerikai indiánokra, s akiket hol mongoloknak, hol pedig „tatároknak” (*les Tartares*) nevezett. Ami a magyarokat illeti ebben a kontextusban, a *Vues des Cordillères* „Bevezetésében” Humboldt óvatosan, de teljesen explicit módon fogalmazott meg a finnugor és az amerikai indián nyelvek között egy – szerinte lényeges és meghatározó – párhuzamot. Ebben munkáinak másik nagy, Magyarországra vonatkozó reprezentációtípusát lelhetjük fel. „Lehetséges – érvelt –, hogy azok a nyelvek, amelyeket mi amerikaiaknak hívunk, csak annyira tartoznak Amerikához, amennyire a magyar (*le madjare ou hongrois*) vagy a csud avagy finn Európához.”⁸⁰ Vagyis, hasonlóan az amerikai indiánokhoz Amerika földjén, a magyarok – együtt a többi, „nyugatra szakadt” finn (értsd: finnugor) népcsoporttal – *idegenek* azon a tájon, ahol élnek: idegenek Európában. Egy ilyen koncepció jegyében használt fel Humboldt *azték* szómagyarázataihoz magyar illetve finn(ugor) szavakat: „Az *atl* vagy *atel* szó megtalálható Kelet-Európában. M. Frédéric Schlegel [...] szerint az a föld, ahol a magyarok laktak, mielőtt elfoglalták Magyarországot, az *Atelkusu* nevet viselte. Ez az elnevezés Moldáviára, Bessarábiára és Walachiára vonatkozott, három egymással határos provinciára a Duna torkolatában, mely utóbbi a *nagy víz*, *atel* nevet viselte, csakúgy, mint a Volga. [...] A víz mexikói hieroglifája/írásjele, az *atl*, ami hullámszó, párhuzamos vonalából áll, a vízhullámok mozgását jelöli, s a víz főnői betűjére, a *mem*-re emlékeztet, amely átment a görög ábécébe és lassacskán minden nyugat-európai nép ábécéjébe is. Ld. M. Hug zseniális munkáját az írás feltalálásáról, 1801, p. 30.”⁸¹ E szerint a reprezentáció szerint tehát a magyarok – mind nyelvüket, mind származásukat tekintve – alapvetően *kívülállónak*, s éppen ezért *egzotikumnak* számítanak Európában.

A fentihez hasonló – és sokszor megmosolyogtató – próbálkozásoktól eltekintve, a humboldti földrajz – etnografikus és nyelv-földrajz – abban a tekintetben, hogy

⁷⁹ Humboldt: Introduction. In Humboldt 1824 [1813]: 31–32. A magyar fordítás a sajátom: Sz. K. I.

⁸⁰ Humboldt: Introduction. In Humboldt 1824 [1813], Vol. I: 29–30. A magyar fordítás a sajátom: Sz. K. I.

⁸¹ Humboldt: 1824 [1813], Vol. II: 356. A magyar fordítás a sajátom: Sz. K. I.

hogyan és hova klasszifikálta a magyarokat, illetve, hogy milyen szaktekintélyekre hivatkozott, meglepően tájékozottnak tűnt. Humboldt Magyarországról realiztikus és – a korszakban hozzáférhető ismeretekhez viszonyítva – meglehetősen naprakész tudással rendelkezett. A Berghaus-féle *Physikalischer Atlas* például, amit Humboldt felügyelete alatt szerkesztettek Gothában (1852), a magyarokat (*Magyaren*) legtágabban az ún. „finn-tatár” (*Finnisch-Tatarische Völker-familie*) népcsaládba sorolta be, azon belül is a finnugorok (*Ugrischen Finnen*) közé, s azon belül is a vogulok és az osztjákok legközelebbi nyelvrokonaiként. Auktorokként pedig nem mások munkásságára hivatkozott, mint Gyarmathi Sámuelére (1751–1830), nevezetesen annak *Affinitas linguae Hungaricae cum linguis Fennicae originis* című munkájára (Göttingen, 1799), valamint Reguly Antaléra (1819–1858), aki utóbbinak 1843–1844-es ázsiai utazását (a mordvinok, osztjákok, cseremiszek, csuvasok közé) hosszabban is tárgyalta. Megemlítette Regulyt a szentpétervári cári akadémia kiadványában 1844-ben megjelent egyik tanulmányát is.⁸² A további magyar kortárs szakmunkákat, amelyeket Humboldt ismert és használt, nem sorolom itt fel.⁸³

5. ÖSSZEGZÉS ÉS KITEKINTÉS.

Humboldt munkásságának magyar vonatkozásait sem alá-, sem túlbecsülni nem szabad. Ahogy másutt rámutathattam, Magyarország megjelenítése jóllehet nem lehangoló mennyiségű és minőségű nála, mégis igen fontosnak kell tartanunk. A Humboldt által humánföldrajzi tartalommal megtöltött pusztareprezentáció, az általa egzotikumnak, de besorolható, klasszifikálható egzotikumnak tartott nyelv meghatározása valóságközelibb és – korabeli értelemben véve – tudományosabb ismereteket terjesztett Magyarországról.⁸⁴ Humboldt elhelyezte a magyar Alföldet a világ lapályainak természetes sorába, a magyar nyelvet körültekintően egy tágabban „ázsiai”, szűkebben „ugor” ún. „nyelvcsoportban” szemlélte, s igen nagyra értékelt egyes magyar tudósokat – például Körösi Csoma Sándort.

Ha mindezt összevetjük azzal, hogy akár maga a párizsi *Nouvelles Annales des Voyages* mit és mennyit közölt ebben az időben Magyarországról, Humboldt érdeklődését igazán jelentékenynek tekinthetjük. A *Nouvelles Annales*-nak összesen harminckét számát néztem át az 1819 és 1839 közötti időszakból, s azokban mindössze három hír, illetve tudósítás szól Magyarországról.⁸⁵

⁸² Berghaus 1852.

⁸³ Ld. Sz. Kristóf 2017a.

⁸⁴ Sz. Kristóf 2017a.

⁸⁵ 1820: tudósítás „Feudális háború Magyarországon” címmel, amelyben két abaúji földesúr ösztetőzéséről számolnak be; 1837. 2. sz.: tudósítás a Dunai Gőzhajózási Társaság azévi bécsi üléséről, ahol az egyik bizottság elnöke Metternich herceg; 1837. 3. sz.: tudósítás „Erdélyi diéta” címmel arról, hogy mennyire megvesztegethető az ottani országgyűlés tagjait megválasztó nemesség.

Ami ugyanakkor a másik oldalt illeti, Humboldt korabeli recepcióját Magyarországon, ezt egyértelműen jelentősnek, széleskörűnek tekinthetjük. A fentiekben tételesen felsorolt, a 19. századi magyar társadalom széles rétegeit lefedő nevek és kapcsolatok ezt látszanak alátámasztani akkor is, ha Humboldt egyetlen művének sem született kortárs magyar fordítása.

Hadd zárjam ezt az áttekintést azzal, hogy a francia humánföldrajz szerepe minden bizonnyal nagyobb és jelentőségteljesebb lehetett több tudományunk 19. századi kialakulásában, mint eddig véltük. Saját tudományom, az etnológia (egyetemes néprajz) szempontjából Humboldt minden bizonnyal az egyik legfontosabb eszme- és módszertantörténeti hatást jelentette.⁸⁶

Áttekintésem remélhetőleg kirajzolta azokat a fehér foltokat, hiátusokat is tudománytörténetünkben, amelyeket célszerű lesz a továbbiakban kitölteni. A fentiek alapján a *Gesamtforschung* és a *géographie humaine* nyomait más tudományok – földrajz, nyelvészet, társadalomtudományok stb. – esetében is érdemes lesz majd tovább követnünk.

IRODALOM

- A. E. 1839. Statistique de l'industrie française. Exposition des produits de 1839. *Nouvelle Annales des Voyages* 63–64.
- Almási Balogh Pál 1859. Emlékbeszéd Humboldt Sándor lt. felett. In *A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyve*. Pest.
- Almási Balogh Pál 1860. Emlékbeszéd Humboldt Sándor lt. felett. *A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei*. 9. k. 1848–1859. A Magyar Tudományos Akadémia 1859. dec. 19. tartott ünnepélyes köz ülésének tárgyai. Buda: 34–68.
- Almási Balogh Pál 1860–1862. „Humboldt Sándor és művei.” I–V. közl. *Budapesti Szemle*, VIII–XV. köt.
- Bálványos Anna 2005. Egy minta születése. Alexander von Humboldt és a Humboldt-minta. In *Herend Herald*, 3. 25:11–13.
- Berghaus, Heinrich (hg.) 1852. *Physikalischer Atlas*. Gotha.
- Besse, Jean de (Besse János) 1838a. *Voyage en Crimée au Caucase, en Georgie, en Arménie, en Asie-Mineure et à Constantinople en 1829 et 1830; Pour servir à l'histoire de l'Hongrie*. Paris.
- Besse, Jean de (Besse János) 1838b. *Abrégé de la grammaire turque ... et un petit vocabulaire en français, turc et hongrois*. Pest.
- Biermann, Kurt-R. – Ilse Jahn – Fritz G. Lange 1968. *Alexander von Humboldt. Chronologische Übersicht über wichtige Daten seines Lebens*. Berlin: Akademie Verlag.
- Blanckaert, Claude 2004. Géographie et anthropologie: une rencontre nécessaire (XVIIIe–XIXe siècle). *Ethnologie française* 34 (4): 661–669.
- Blankenstein, David – Ulrike Leitner – Ulrich Päßler – Bénédicte Savoy 2015 (szerk.). „*Mein zweites Vaterland.*” *Alexander von Humboldt un Frankreich*. Berlin–Boston: De Gruyter: Akademie Forschung, 2015.

⁸⁶ Ezt támasztja alá Lukács László áttekintése is: Lukács 2019.

- Debreczeni-Droppán Béla 2019. A 250 éve született Alexander von Humboldt emlékműve a Múzeumkertben. *Magyar Múzeumok. A Pulszky Társaság-Magyar Múzeumi Egyesület online magazinja*, 2019. szeptember 14. https://magyarmuzeumok.hu/cikk/a-250-eve-szuletett-alexander-von-humboldt-emlekmuve-a-muzeumkertben?fbclid=IwAR39QF8-L3o6_0y-LR6a6Wr5cibLFIenhq4B1665VktA42oIEKTVWSN-2dg
- Erny, Pierre 1989. Alexander Henn 1988. *Reisen in vergangene Gegenwart. Geschichte und Geschichtlichkeit der Nicht-Europäer im Denken des 19. Jahrhunderts: die Erforschung des Sudan*. Berlin: Dietrich Reimer Verlag – Mainz, Institut für Ethnologie und Afrika-Studien (Mainzer Ethnologica 3). *L'Homme* 111–112 (juillet–décembre), 280–281.
- Ethnologie française* 2004, 34 (4, octobre–décembre): „Ethnologues et géographes”.
- Ette, Ottmar – Julian Drews (szerk.) 2016. *Horizonte der Humboldt-Forschung. Natur, Kultur, Schreiben*. Hildesheim, Zürich, New York: Georg Olms Verlag.
- Greguss Ágost – Hunfalvy János 1855–1858. *Család Könyve, hasznos ismeretek és mulattató olvasmányok*. Pest (‘‘Élet és Tud.”).
- Greguss Gyula 1858. *Kozmosz*. Fordítja Miksits Imre. *Pesti Napló* (május 2. vasárnap).
- Humboldt, Alexander von 1808. *Ansichten der Natur*. Stuttgart u. Tübingen.
- Humboldt, Alexander von 1810–1813. *Vues des Cordillères et monumens des peuples indigenes de l'Amérique*. Paris.
- Humboldt, Alexander von 1814. *Voyage aux régions équinoxiales du nouveau continent, fait an 1799, 1800, 1801, 1802, 1803 et 1804, par Al. de Humboldt et A. Bonpland*. Tome premier. Paris: F. Schoell.
- Humboldt, Alexander von 1819. *Personal Narrative of Travels to the Equinoctial Regions of the New Continent*. London: Longman, Hurst, Rees et al.
- Humboldt, Alexander von 1820. *Reise in the Aequinoctial Gegenden des Neuen Continents*. Stuttgart–Tübingen: Cotta.
- Humboldt, Alexander von 1824 [1813]. *Vues des Cordillères et monumens des peuples indigenes de l'Amérique*. Vol. I. Paris.
- Humboldt, Alexander von 1836. *Kritische Untersuchungen über die historische Entwicklung der geographischen Kenntnisse der Neuen Welt*. Aus dem Französischen Übersetzt Dr. Jul. Ludw. Ideler. Berlin.
- Humboldt, Alexander von 1843. *Asie centrale. Recherches sur les chaines de montagnes et la climatologie comparée*. Paris.
- Humboldt, Alexander von 1845–1862. *Kosmos. Entwurf einer physischen Weltbeschreibung I–V*. Stuttgart: Cotta.
- Humboldt, Alexander von 1849. *Aspects of Nature, in different lands and different climates. With scientific elucidations I-II*. Trans. by Mrs. Sabine. London: Longman, Brown, Green and Longmans. / Philadelphia: Lea and Blanchard.
- Humboldt, Alexander von 1857a. Az üstökösökről. Ford. Miksits Imre. *Buda Pesti Hírlap* Aug. 19; 20; 27; 28.
- Humboldt, Alexander von 1857b. *Kosmos*. Első és második füzet. Ford. Miksits Imre. Pest.
- Humboldt, Alexander von 1967. *Az Orinoco vadonában*. Válog. és ford. Dr. Vécsey Zoltán. Budapest: Gondolat (Világjárók. Klasszikus útleírások IX).
- Hunfalvy János 1856. Humboldt Sándor. In Greguss Ágost – Hunfalvy János. *Család Könyve, hasznos ismeretek és mulattató olvasmányok*. Pest. (2): 1–12.
- Hunfalvy János 1995. *Egyetemes néprajz (Ethnographia)*. Dr. Hunfalvy János egyetemi nyilvános rendes tanár előadásai után szerkeszté Rácz Géza úr [Számos, a szöveg közé nyomott

- fametszettel illusztrálva] Budapest 1876/77. II. A kézírásos litográfia alapján közreadja Sárkány Mihály és Vargyas Gábor. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- Hunfalvy Pál 1876. *Magyarország ethnográfiája*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Vállalata.
- Jahn, Ilse – Fritz G. Lange (szerk.) 1973. *Die Jugendbriefe Alexander von Humboldts 1787–1799*. Berlin: Akademie-Verlag.
- Kölcsey Ferenc 1998. *Szépprózai művek* (kiad. Szilágyi Márton). Universitas Kiadó. (Kölcsey Ferenc Minden Munkái: Kritikai kiadás)
- Kőrösi Csoma Sándor 1834. *Essay towards a Dictionary Tibetan and English*. Calcutta: Baptist Mission Press.
- Kőrösi Csoma Sándor levelesládája 1984. Vál. Szilágyi Ferenc. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó („Magyar Ritkaságok”).
- Kubinyi Ferenc – Vahot Imre 1853–54. *Magyarország és Erdély képekben*. I–IV. Pest.
- Livingstone, David N. 1992. *The Geographical Tradition: Episodes in the History of a Contested Enterprise*. Oxford: Blackwell.
- Lukács László 2019. Maga egy egész Akadémia!: Alexander von Humboldt magyar kapcsolatairól, születésének 250. évfordulóján. *Honismeret* 47 (4): 3–16.
- Martonne, Emmanuel de 1922 (szerk.). *Principes de géographie humaine*. Paris: Librairie Armand Colin.
- Mednyánszky Dénes 1870. *A mész geológiai és technikai jelentősége Magyarországon*. Pest: Eggenberger – Athenaeum Könyvnyomda.
- Miksits Imre 1857. Válasz Hunfalvy János úrnak és társainak. In Humboldt, Alexander von 1857. *Kosmos*. Második füzet. Ford. Miksits Imre. Pest.
- Nouvelles Annales des Voyages et des sciences géographiques* 1819–1865. Paris.
- Peschel, Oscar 1875. *Völkerkunde*. Leipzig: Duncker & Humblot.
- Pratt, Mary Louise 1992. *Imperial Eyes. Travel Writing and Transculturation*. London and New York: Routledge.
- Prónay Gábor 1855. *Vázlatok Magyarhon népeletéből*. Pesten.
- Rose, Gustav 1837. *Reise nach dem Ural, dem Altai und dem Kaspischen Meere auf Befehl Sr. Majestät des Kaisers von Russland im Jahre 1829 ausgeführt von A. Humboldt, G. Ehrenberg und G. Rose. Mineralogisch-geognostischen Theil und historische Bericht der Reise*. Berlin: Sanderschen Buchhandlung.
- Rosti Pál 1861. *Uti emlékezetek Amerikából*. Pest. (Reprint: 1992. Budapest: Balassi Kiadó – Magyar Fotográfiai Múzeum.)
- Schneider, Birgit 2016. Der „Totaleneindruck einer Gegend”. Alexander von Humboldts synoptische Visualisierungen des Klimas. In Ottmar Ette – Julian Drews (szerk.) 2016. *Horizonte der Humboldt-Forschung. Natur, Kultur, Schreiben*. Hildesheim – Zürich – New York: Georg Olms Verlag. 53–78.
- Sz. Kristóf Ildikó 2006. *Alexander von Humboldt és Magyarország. Egy interdiszciplináris kutatás első eredményei*. Kutatási beszámoló Frank Baron professzor számára. Kézirat.
- Sz. Kristóf Ildikó 2014a. Az ausztrál bennszülöttek teste. Almási Balogh Pál ismeretlen kézírata és az etnológia (egyik) születése Magyarországon. In Gurka Dezső (szerk.) *Egymásba tükröződő emberképek. Az emberi test a 18–19. századi filozófiában, medicinában és antropológiában*. Budapest: Gondolat Kiadó. 127–144.
- Sz. Kristóf Ildikó 2014b. The Representation of the Australian Aborigines in Text and Picture: Dr. Med. Pál Almási Balogh (1794–1863) and the Birth of the Science of Anthropology in Central Europe/Hungary. *Caiana Revista academica de Historia del Arte y Cultura Visual de*

- Centro Argentino de Investigadores de Arte 5* (Segundo semestre) dossier special: „Ciencia y Cultura Visual” Piroska Csúri – Mercedes García Ferrari (szerk.). 126–140.
- Sz. Kristóf Ildikó 2017a. Alexander von Humboldt és Magyarország: Egy romantikus természettudós jelentősége a magyarországi egyetemes néprajzi érdeklődés kibontakozásában. *Századok* 151 (5): 987–1006.
- Sz. Kristóf Ildikó 2017b. Alexander von Humboldt és a Podmaniczkyak. Mozaikok a földrajz és az egyetemes néprajz 19. századi tudománytörténetéhez. In *A báró Podmaniczky család a 18–19. századi magyar kultúrában*. Gurka Dezső (szerk.). Budapest: Gondolat Kiadó. 25–40.
- Sz. Kristóf Ildikó 2018. Alexander von Humboldt and Hungary: National Identity and The Emergence of Modern Sciences. In *National Identity and Modernity 1870–1945. Latin America, Southern Europe, East Central Europe*. Viktória Semsey (ed.) (with the assistance of Petra Balaton, Csaba Horváth, José Antonio Sánchez Román). Budapest: KRE – L’Harmattan. 391–406.
- Sz. Kristóf Ildikó Megjelenés alatt. Alexander von Humboldt, Rosti Pál és Magyarország: Tudománytörténet és egyetemes néprajz a hosszú 19. században. *A Rosti 160 konferencia tanulmánykötete*. Szerk. Fisli Éva – Lengyel Beatrix. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum.
- Szilágyi Márton 1994. Kölcsey A ferrói szent fa című novellatöredékének forrása. *Irodalomtörténeti Közlemények* (98) 2: 228–246.
- Szinnyei József 1906. *Magyar írók élete és munkái XI*. Budapest: Hornyánszky Viktor.
- Terjék József (szerk.) 1984. *Emlékek Körösi Csoma Sándorról. Levelek, okiratok, emlékezések*. Budapest: Körösi Csoma Társaság – MTA Könyvtára.
- Thomas, David Hurst 1999. *Skull Wars. Kennewick Man, Archaeology, And The Battle For Native American Identity*. New York: HarperCollins Publishers.
- Vekerdy Tamás 2002. *Széchenyi*. Budapest: Holnap Kiadó.
- Vidal de la Blache, Paul 1908. *Tableau de la Géographie de la France*. Paris: Hachette.
- Virey, Julien-Joseph 1817. *Homme*. In *Dictionnaire des Sciences médicales*. Paris.
- Zipser András Keresztély 1817. *Versuch eines topographisch-mineralogischen Handbuchs von Ungarn*. Sopron.
- n. n. 1859a. Humboldt Sándor meghalt. *Vasárnapi Ujság* (május 15): 237.
- n. n. 1859b. A nemrég elhunyt Humboldt Sándor. *Vasárnapi Ujság* (május 15): 238.
- “x” 1858. Humboldt Sándor. *Vasárnapi Ujság* (május 30): 255.

KISS ENDRE

Alexander von Humboldt kozmoszai

Alexander von Humboldt élete végén azt a rezignálnak tűnő megjegyzést teszi, hogy „tudom, hogy nem hagyok széles utat magam után a tudomány történetében”.¹ Mind akkor, mind pedig azóta, nem lennének azonban sokan, akik egyetérténekek ezzel a kijelentéssel.

Gondolatmenetünk szempontjából ez két szempontból is nemcsak fontossá, de esetleg még döntővé is teszi.

Alexander von Humboldt része a német klasszika aranykorának, a weimari klasszikának, és mint ilyen, méltán szerepel azon a nagy történelmi értékkel rendelkező metszeten, amely immár az 1850-es évekből visszapillantva Schiller és Goethe társaságában fivérével együtt ábrázolja a későbbi világotgazót (lásd 8. kép). Alexander Humboldt azonban mégis „két kozmosz”-ban élt, az egyik az akkor bejárható földgolyó tekintélyes része volt (mindkét Amerikán túlmenően beleértjük ebbe a Távols-Keletig is eljutó orosz utazást is), miközben a másik kozmosz a német szellem élettörténete a kilencvenes évektől a tizenkilencedik század 60-as éveikig.

Ezzel a „második kozmosz”-szal szeretnénk elsősorban foglalkozni, amely a német társadalom történetére, s ebben a modern természettudomány kivételesen nehéz gyökeret verésének történetére összpontosít.

A német természettudomány különös nehézségekkel járó kibontakozása számos okkal magyarázható. Mind a goethei és schilleri klasszika, mind a schellingi–hegeli természetfilozófia a maguk korában – és átmenetileg – hatalmas előrelépést jelentettek. A helyzet tehát az, hogy a német természettudomány kibontakozását ilyen pozitívnak nevezhető okok is igen erősen akadályozták, azaz az olyan áramlatok átmeneti sikere, amelyek később lekerültek a tudományfejlődés főútjáról. Az akadályok másik oka erősebben kötődött a német politikai fejlődés problematikájához.

A modern természettudományban úttörő szerepet játszó Anglia a hume-i kritizmus hatására intellektuálisan elbizonytalanodott, jóllehet a természettudományok eredményei érvényben maradtak és beépültek az ipari forradalom kiépülésének lépé-

¹ Brühns 1872: 479.

sei közé. A német fejlődés nem támaszkodhatott ebben az időben a modern természettudományok olyan sikeres példájára, mint amilyen Angliában volt, mi több, a modern természettudomány olyan nagy harciosa, mint Kant éppen azzal van elfoglalva, hogy megpróbálja semlegesíteni Hume szkepszisének mind Németországra, mind pedig egész Európára tett akár bénítová váló hatását. A német természettudomány nemcsak hogy nem profitált az angol empirizmus nagyszerű eredményeiből, de tűzoltóként kénytelen volt részt venni az angol szkepszis semlegesítésében.

Humboldt pályája paradigmaticusan mutatja ennek az útnak a következményeit, azonban egy több szempontból kivételes sikertörténetet is leír. E két problémacsoporttal való szembenézés pontosan az a civilizációs nagyságrendű feladat, amelynek elvégzéséért oly kivételesnek ismeri el őt az utókor. Ez a pálya tette azonban nagyon magányossá is.

Az intellektuális és tudományos szingularitás ilyen mérvű egyértelmű sikerrel párosítva igen ritka jelenség a teljes korszakban. A magunk részéről egyetlen lényeges analógiát látunk Humboldt pályájával, s ez Clausewitzé, a modern hadtudományok alapítójáé. Az analógiát megalapozó vonás a választott tudományos út újszerűsége, a kezdetektől magas szinten művelt interdiszciplinaritás, a kiválasztott terület addig precedens nélküli újszerűsége, majd a teljes és átütő siker és az önálló tudomány megalapításának képessége. Része az analógiának e területek eredendő nemzetközi-sége, a földrajzi felfedezéseknek és az európai hadjáratoknak a kor viszonyaihoz mért globális térbeli kiterjedtsége, ezzel a „konkrét” filozófiája is. A valóság két új hatalmas és meghatározó perspektíváját a véglegesség igényével jelenítették meg. Mindketten kiváló érzékkel rendelkeztek ahhoz, hogy az új, s már rendezetten megjelenő tudás-területek eleve függetlenné váljanak az addigi és akkori ideológiáktól is.

A Humboldt által képviselt tudománycsalád és Clausewitz hadtudománya egymás közelségében keletkezett, ugyanúgy a német idealizmus tudományosságának szöveg-összefüggésében és egyben függetlenül attól.²

*

Ha visszatérünk az 1850-es évek idilli metszetéhez, Humboldt Schillerhez fűződő viszonyát kell először megvizsgálnunk. Az 1790-es évek elején a Weimar környékén bányafelügyelőként dolgozó Humboldt gyakran felkereste Schillert, akivel természettudományos témákról is szót tudott ejteni, annál is inkább, mert a költő emlékezett korábbi orvosi tanulmányaira. E beszélgetés keretében jelentette meg Schiller Humboldt *Die Lebenskraft oder der Rhodische Genius* című elbeszélését.³

A Schillerrel való kapcsolat sok évvel Schiller halála után drámai fordulatot vesz. Az 1850-es évek során jelenik meg Schiller levelezésnek összegyűjtött kiadása. Ez nem

² Az Alexander von Humboldt–Clausewitz-párhuzam egy felvetését ld. Paret 2018: 6.

³ Ld. erről Humboldt 1849: XIII. és Humboldt 1987: XI.

egyszerűen csak egy kulturális vagy kegyeleti esemény. Schiller ekkor áll dicsőségének csúcspontján, a sikertelen 1848-as forradalmak után ő a nemzeti mozgalmak és – akár kimondják, akár nem – a forradalmi hevülettel követelt német egység zászlaja. Schiller ünneplése ezekben az években soha nem látott, további kutatásokra is érdemes tömegmozgalommá válik, a nemzet költőjének minden szava kultikus tiszteletben részesül. Ez az a közeg, amiben Schiller levelei megjelennek, ekkor válik ismertté az a levél is az 1790-es évekből.

Schiller 1797. augusztus 8-án Körnernek írt levelében úgy jellemzi Alexander von Humboldtot, hogy nincs képzelőereje, nem lesz komoly tudós, és kétségtelen nagy szorgalmával sem fog jelentős eredményeket elérni.⁴ Humboldt csalódottsága nemcsak érthető, de többszörös is. Először is, nem várhatta ezt a vele baráti viszonyt ápoló Schillertől. Másodszor, érezte az abból fakadó nehézséget is, hogy Schiller egy más típusú tudományosmét szegez vele szembe, emiatt neki különlegesen is nehéz lenne érvekkel bizonyítania a maga igazát, még akkor is, ha a helyzetből eleve világos, hogy ezt a vitát már nem folytathatja le Schillerrel. S ez a későn megjelent vélemény éppen abban az időben egyenesen megalázó is, hiszen Schiller ekkor áll hírneve tetőpontján. Bizonyosra vehetjük, hogy Humboldt alig, vagy egyáltalán nem tudta feldolgozni ezt a helyzetet, s ezzel magyarázzuk bevezetőben említett lemondó hangulatú megállapítását, miszerint nem „hagy széles utat maga után a tudomány történetében”. Tapasztalt társadalmi lényként és diplomataként azért megpróbálja csökkenteni az ebből reá háruló károkat, ő maga az, aki barátainak erről ír, ironikus megjegyzésekkel kommentálja, hogy Schiller szerint nem fogja vinni semmi komolyra, miközben nem felejt el hozzátenni, hogy ugyanabban a levélben Schiller mekkora igazságtalansággal szól Herderről, amiből az olvasó magától látni fogja, hogy ha Herderről alkotott ítélet ennyire elfogadhatatlan, akkor a róla alkotott kép is az. Az ítélet sokszoros következményeire tanulmányunk zárásakor még vissza fogunk térni.

A Goethével való kapcsolat ugyancsak már az 1780-as és 1790-es évektől tart, ráadásul a szellemi érdeklődés általános területein kívül kettő kifejezetten Humboldt tudományos érdeklődésének megfelelő területre is kiterjedt.

Humboldt egy bizonyos módon Goethének kollégája is volt, amennyiben Goethe miniszterként a Weimari Nagyhercegség területén lévő bányákat is felügyelte, miképpen Humboldt a nagyhercegség közelében lévő porosz fennhatóság alatti álló területek bányafelügyelőként tevékenykedett. Ezen túlmenően a földtörténet, modernebb nevén a geológia, Goethe egyik kedves területe volt, amelyről Goethe szinte folyamatosan tájékozódott, és amelyet lehetőségei szerint maga is publikációival gyarapított és költői és világnézeti munkásságába is sokszorosán beépített.

Ezt az egyszerre személyes és tudományos kapcsolatot a szó szoros értelmében egy tudományos felfedezés ingatta meg átmenetileg, hogy azután ebből egy egyáltalán nem felszínes konfliktus kialakulhasson.

⁴Schiller 1977: 112–113.

A konfliktus gyökere visszamegy a 18. század utolsó évtizedeire. Ekkor mindketten közel kerültek Abraham Wernerhez, aki a szászországi Freiberg Geológiai Akadémiáján tanított, s akinél Humboldt 1791 és 1792 között maga is tanult, és akinek másik tanítványa, Johann Karl Wilhelm Voigt 1780-tól Goethe közeli munkatársa volt Thüringia földrajzi feltárásában és bányászati kutatásaiban. Ez a háromszög nemcsak személyileg volt szoros, de mély tudományos egyetértésen is alapult. *Abraham Werner vezető és alkotó képviselője volt az úgynevezett neptunista elméletnek, amelynek mind Goethe, mind Humboldt Werner hűséges követői voltak.*

A neptunista elmélet szerint a föld mai felszínét a víz és a szél alakító tevékenysége hozta létre, a legtöbb kőzetet egy olyan óceán megkövesedett lerakódásaiként értelmezték, amely egykor az egész földgolyót beborította, lassanként visszahúzódott, hogy megteremtse a szárazföld kiépülését a rá épülő hegységekkel. Az egymásra rakódó kőzetretegek az egymást követő földtörténeti korszakok munkájának eredményei, a kőzetek az elmúlt idők tanúi. A föld belsejét olyan szolid alapzatnak tekintették, amely a geológiai történések szempontjából irreleváns volt. Ennek megfelelően a vulkáni kitoréseket például Werner a szó szoros értelmében „felszíni” jelenségeknek tartotta.⁵

Humboldt mint fiatal kutató volt neptunista, az akkori Goethe ekkor ezen is túltett, amennyiben a neptunista elméletet beépítette saját világképébe. Humboldt és Goethe számára világos volt, hogy kapcsolatuk, stílszerűen szólva, „ércnél maradandóbb” alapokon áll.

Az 1820-as évek elején azonban változott a helyzet. Ekkorra váltak ismertté azok az elképzelések, amelyek a vulkánikus hegyek megfigyeléséből, az időlegesen működő vulkánok leírásából adódtak össze. A tengerszint fölött megjelenő vulkánikus láva, immár bazalt formájában, egyre valószínűbbé tette egy immár teljes „vulkanista” elmélet kimondhatóságát. Döntő szerepet játszott ebben von Buch tevékenysége, amely előrevetítette, hogy a geológiai rétegeket voltaképpen vulkánikus erők emelték ki.⁶

Goethe 1822 táján értesül egy ilyen felfogású könyvről, ami nyomban erős ellenállást vált ki belőle. A neptunista elmélet ugyanis nemcsak Goethe nagyszabású természetfilozófiai elméletébe illeszkedett bele, de ezen kívül még a romantikus természetfilozófia igen sokrétű rendszerébe is. Goethe olyan mélyen hitt a neptunista elméletben, hogy az attól való elszakadás drámáját számos levélben, sőt még irodalmi művekben is megörökítette. Személyes érintettsége mögött annak a rendszeralkotó gondolkodó célirányos munkájának sérelme áll, akinek el kell szakadnia egy olyan elmélettől, amely addig szilárd alapul szolgált világképének. *A földtörténet értelmezésének megváltozásában az ember világbeli helyének megváltozását pillantotta meg.* Egy ennyire vad és önkényes föld (mint ahogy az az új, vulkanista elméletben megjelenik), mintha nem is lenne méltó az emberi életre. Ha ezen a ponton megállunk, még igazat is adhatunk Goethének.

⁵ Ld. Engelhardt 2001.

⁶ Buch 1820; 1822.

A vulkanista magyarázat a természeti hatalmak irracionális tombolását jelenti az emberi civilizációk fölött, igazi katasztrófaelmélet. Goethe azt a sokkot élte át, mint amikor Kalifornia társadalmának kellett tudomást szereznie arról, hogy az alattuk lévő földkéreg lemezeinek kényes egyensúlya miatt az egész állam bármikor pusztító földrengés áldozat lehet.

Goethe harcol von Buch személye ellen is. Azzal vádolja, hogy az ismert magyarázatoktól az ismeretlenekhez menekül, rejtélyeket részesít előnyben, és meghasonlásra ítéli az embert. Szenvedélye mai szemmel is megrendítő – von Buchot a maga vulkanista álláspontja miatt geológiai kalandornak is minősíti.

A természetkutató Humboldt nem állhatott erre az álláspontra. Véleményváltozását oly módon teszi közzé, hogy 1823 januárjára előadást hirdet meg a Berliini Akadémián, amelyben bejelenti, hogy tudományos álláspontját megváltoztatta. Az előadás írott változatát nyomban el is küldi Goethének, s ajánlásában biztosítja őt hálájáról és csodálatáról.

Nem lenne érdektelen kitérnünk most arra sem, hogy miként működik Humboldt világkörüli útjának fénypontján neptunista geológusként. Akkor ő is hűségese neptunista volt, még a Chimborazo megmászása sem tudta eltántorítani ettől, s a nagy expedícióról hazatértében is üdvözlétet küldi Abraham Wernernek, aki iránt tisztelete az út során csak növekedett.

Goethe és Humboldt kapcsolatát innentől már az a teher és annak feldolgozása alakította, amelyet ez a paradigmaváltás Goethe számára jelentett. Kivételesen fontos szövegekben, kéziratban maradt gondolatmenetekben továbbra is viaskodik ezzel az értelmezéssel, megrendülését azonban már igyekszik Humboldt elől elrejtetni s ezzel nem megterhelni barátságukat.

A filozófiailag, tudománytörténetileg legtartalmasabb, legellentmondásosabb és egyben a konkrét események szintjén talán legmeglepőbb kapcsolat Humboldtot Schellinggel kapcsolja össze. A kapcsolat egésze mintaszerűen mutatja a klasszikus idealizmus bonyolult viszonyait, számos elkülönült kisebb korszakát és a politikai-társadalmi viszonyok bonyolult összekeveredését.

Távolról szemlélve akár még ideáltipikus példaként is fel lehetne mutatni, hogy közel egy időben (bár mégsem egészen ugyanabban az időben) egymás mellett létezik a schellingi spekulatív természetfilozófia csúcspontja és sokoldalú modern pozitív természettudomány kiemelkedő képviselőjének meghatározó fontosságú dél-amerikai expedíciója. Ez a szembeállítás plakatív drámaisággal mutathatna rá erre az ellentmondásra, és azt a tényt, hogy a Kant utáni spekuláció nemhogy kikerüli, de egyenesen opponálja is a modern természettudományt, igen sok eltérő következtetés levonására lenne képes felhasználni.

A valóságos kapcsolat azonban e lehetséges szembeállítás szolid alapjai ellenére is egészen másképp alakul. Egyikük sem erőlteti azt a fundamentális jelentőségű vitát, ami a két koncepció valóságos különbségéből mintegy önmagából következne. A szembenállás tétje óriási lehetett volna, a vitát mégsem folytatják le.

Humboldt 1799–1800-ban éppen Dél-Amerikában tartózkodik, amikor a schellingi spekulatív természetfilozófia a maga történelmi csúcspontjára hág. Ez a tény nem jelentéktelen, bár nem magyarázza teljesen a közvetlen vita hiányát. Ha rá akarunk mutatni arra, vajon mi adott lehetőséget a vita elkerülésére, utalnunk kell arra a tényre, hogy nem sokkal később, már a 19. század első éveiben, Schelling meg fogja változtatni álláspontját. Mind filozófiai, mind társadalmi értelemben más emberré válik, s ez minden további nélkül lehetővé teszi Humboldt számára, hogy ne kelljen visszatérnie arra a spekulatív természetfilozófiára, amely oly eklatáns ellentétben állt a Humboldt által is képviselt modern természettudománnyal. Nem ismételhetjük meg részletesebben, hogy ez a spekulatív természettudomány abban a korban nem nélkülözte a meghatározó tárgyi és szemléleti alapot.

Humboldt oldaláról nézve a schellingi álláspontok viszonylag állandó változása kiváló lehetőséget adott a nyílt konfrontáció elkerülésére, s Humboldt nagyon is jól használta ki ezt a lehetőséget. Ez, ha érthető is, egyáltalán nem problémamentes magatartás. Schelling későbbi álláspontjai semmivel sem álltak közelebb a modern tudományossághoz, ezért Humboldtnak később is lett volna oka elvi vitát folytatni Schellinggel.⁷

A szociológiai és tudománytörténeti értelmezés ezen a ponton elválhat az erkölcsitől. Amilyen igaz az, hogy Humboldt szinte Schelling összes többi korszaka ellen is intézhetett volna támadásokat, ugyanannyira igaz az is, hogy a Humboldt által képviselt modern természettudományos álláspontnak szinte az 1850-es és 1860-as évekig nem adatott meg a nyilvános támogatottság. Humboldt e korántsem problémamentes álláspontját Schellinggel kapcsolatban tehát még e körülmények is színezik.

Jellemző a porosz állam szellemi viszonyaira, hogy miközben Humboldt modern álláspontja különösen a spekulatív filozófiával szemben nem volt nyilvánosan érvényesíthető, ez korántsem akadályozta meg, hogy Humboldt, az akkor már majdnem fél évszázada világhíres utazó, sokoldalú tudós s a világ dolgaiban járatos férfiú, a porosz állam és a porosz reformok születésénél eredményesen bábáskodó Wilhelm von Humboldt fivére, ne kerüljön be az udvar körüli elitnek nevezhető társadalmi körbe, és mint bizalmas tanácsadó, ne kerüljön újfajta sokszorosnak nevezhető kapcsolatba Schellinggel.

Így kerülhetett sor arra, hogy 1834–35-ben Humboldt komolyan harcoljon azért, hogy Schelling kerüljön Hegel megüresedett berlini helyére. Ez a tudománypolitikai akció nyíltan szemben áll a kettejük közötti szemléleti különbségek tényével. Ugyancsak a körülmények magyarázhatják, hogy Humboldt és az udvar, illetve Humboldt

⁷ A késői Schelling ún. pozitív fordulata elterjedt témájává vált a filozófiatörténeti irodalomnak, többé-kevésbé új út kiépítését látták benne a modern pozitivizmus felé. Attól most eltekintve, hogy ez Schelling platonista fordulatát is hivatott lett volna revideálni, a pozitivizmus iránya önmagában lehet helyes, a modern tudományosság ettől azonban még mindig távol maradt.

és Schelling kapcsolatában maga a tudományos felfogás ne játsszék önmagában komolyabb szerepet.

Humboldtnak végül sikerül Schellinget Berlinbe hoznia, ezzel megindulhat Schelling berlini professzúrájának sokszor feldolgozott története, amely olyan önálló filozófiai alkotások megszületéséhez vezetett, mint Kierkegaard vagy Engels részletes Schelling-interpretációi, vagy éppen Marx Schellinghez való viszonyának dokumentumai.

Az 1835-ös Schellinget köszöntő beszédből valamilyen mértékig rekonstruálható, mely konkrétumok vezethették Humboldtot erre a lépésre. Ez a laudáció akaratlanul is ironikusan hat, egyenesen kamuflázsnak, amely egyébként Hegeltől sem volt teljesen idegen. Úgy jelenik meg ebben Schelling, mint „gazdag szellemiségű ember”, a „nyers empirizmus ellensége”, aki nem „álmodozik” a filozófiában, és lehatol a tények mélyebb gyökereihez. A természetfilozófiában sokan „visszaélnék” elveivel, s nem áttallják természetfilozófiája tételeit hamisan továbbadni.⁸

E szöveg utalhat Humboldtnak arra a félelmére, hogy Berlinben éppen Ludwig Feuerbach lehet Hegel utódja.

Joggal vélhetjük, Humboldt korántsem bocsátott meg a spekulatív természetszemléletnek, de erről a rá emlékezők társasági megnyilvánulásai alapján tudunk inkább, nem pedig művei alapján.⁹ Bonyolítja még a helyzetet, hogy Humboldt, jelzett diplomáciai lépéseinek hatására, a korai és késői spekulatív filozófiára kilőtt nyilait elsősorban Hegel ellen irányítja, ami természetesen önmagában sem teljesen problémamentes.

Humboldt nyilvánosan mindvégig őrizkedett attól, hogy bírálja vagy ironikusan beszéljen Schellingről. Természetesen talált levezető csatornákat ellenérzésének kifejezéséhez, beszélt Schelling eszméinek „illetéktelen használatáról”, különösen is élesen Schelling olyan követőiről, akiknek pusztá neve a nyilvánosság előtt óhatatlanul már magát Schellinget is jelentette. Áttételesen is visszatér nála ez a mozzanat, humoros megfogalmazásokkal illetve ezt a természetfilozófiát („a Kelet a sav, a Nyugat a lúg”, vagy Schelling kémiaja olyan tevékenység, amelyben „senkinek a keze sem lesz nedves”). Még 1841-ben is Németország siralmas korszakáról beszél a természetkutatásban, ami mélyen visszaesett Anglia és Franciaország mögé. A *Kozmosz* című művében is érinti a spekulatív természettudományt, mint ami meg akarta határozni azt az erőt, ami az egész természetet áthatja, s ezt kapcsolatba hozza Schellingnek a mitológiához való fordulatával is.

A Schellinggel való szövetség egyik következménye olyan kapcsolódás lesz, amelynek segítségével Humboldt saját jelöltjeit képes lesz bejuttatni magasabb tudományos

⁸ Idézi pl. Fischer 1902: 237.

⁹ Horst Fuhrmann, Schelling műveinek kiadója egy a Humboldt Kutatóhelyhez intézett, 1959. augusztus 1-én kelt levelében arra hívja fel a figyelmet – bár források megadása nélkül – hogy Humboldtot bosszantotta, hogy a nyilvánosság előtt mindig egy lélegzetre említették Schellinggel, rendre mint a „szellem két hercegét” stb.. Fuhrmann levelét idézi Werner 2000: 110. lábjegyzet.

testületekbe is. Ennek fejében ő is segít Schelling jelöltjeinek, s nyugodtan feltételezhetjük, hogy Schelling jelöltjei sem lehettek Humboldt természetfilozófiájának képviselői. Találhatunk azonban egy nem is lényegtelen tudománytörténeti vonatkozást is e mögött a kapcsolat mögött. A német természettudomány szempontjából egyáltalán nem volt közömbös, hogy e megállapodás révén Humboldtnak is sikerült a később modern természettudósok közül olyan jelölteket magasabb pályára állítania, akik az 50-es és 60-as évek gyökeresen új korszakában immár meghatározóvá lehettek a modern tudomány fejlesztésében.

E sajátos viszony további elemei azok az olyan mérgezettnek nevezhető megjegyzések, amelyek mutatják, mekkora erőfeszítéssel kellett Humboldtnak megőriznie e kifelé kiválóan működő kapcsolatot, hiszen nem lehetett könnyű abban az udvari és politikai légkörben élnie, amelyben a hivatalos hangot az immár nem természettudományosan spekulatív, de a mitológiák és vallások közös pontjait kutató Schelling határozott meg. Ha hitelt adhatunk egy kortársnak, 1843-ban így nyilatkozik róla: „a madár 76 éves s egyik aranykretrecből repül a másikba”.

A Schellinghez fűződő viszony egyben a Hegelhez való viszonyt is jelenti, nyilvánvaló, hogy a Hegelhez való viszony sem lehetett sokkal egyszerűbb. E viszonyok ugyancsak rendkívül komplexek. Humboldt nyilvánvalóan rokonszenvezett Hegellel mint történelmi és társadalmi szereplővel, miközben annak természetfilozófiája paradigmaticusan Schelling természetfilozófiájára ment vissza. Hegel meghal 1831-ben, Schelling meghaladja saját természetfilozófiáját, „hivatalosan” a spekulatív természetfilozófiát immár Hegel személyében kell bírálnia. S Humboldt valóban nem tudja teljesen elkerülni a Hegellel való kritikai szembenállást. Hegel keserűen panaszkodott is arról, hogy Humboldt ironikusan aposztrofálja az ő természetfilozófiáját.

Humboldt megmutatta fő művének készülő változatát August Boeckhnek, aki így olvashatta Schelling és Hegel közös kritikáját. Ez a kritika tárgyilag nem középponti a *Kozmoszban*, a véleménynyilvánítás üzenetértéke azonban igen magas. E helyütt beszél Humboldt talán legközvetlenebbül a spekulatív természetfilozófiáról, amelyik Németországban már-már azzal fenyeget, hogy eltereli a figyelmet a matematikai és fizikai tudományok komoly kutatásaitól és varázsos elragadtatásában kalandosan szimbolikus nyelven ráerőlteti a maga sémáit a tudományra. Humboldt visszatérően az erők elfecsérelését emeli ki, miközben a komolyabb tudományokkal foglalkozó s egyben filozofikus elmék távol maradtak ettől a görögtűztől.

Amikor Boeckh 1843-ban csodálkozását fejezi ki e szöveg miatt, Humboldt azzal válaszol, hogy szándéka az volt, hogy Schellinget karikírozva kíméletet gyakorol az elhunyt Hegel fölött. Így térhetünk vissza arra, hogy Hegellel valójában igazságot akart tenni, jöllehet véleménye Hegel természetfilozófiájáról nem változott.

Az 1799–1800-ban ki nem robbant vita megoldhatatlanul folytatódik tovább. Nemcsak a spekulatív természettudomány, de spekulatív filozófia sem illik bele a természettudományos gondolkodásba.

Humboldt és Schelling konfrontációja a lényeghez vezet vissza: a Kant utáni spekuláció sajátos ugrásokkal, mutációkkal emelkedik ki a meg-nem-értett kriticismusból, amelynek logikus és szerves folytatása éppen az a természettudományos gondolkodás lett volna, amit Humboldt képviselt.

Kant és Humboldt viszonya jó, annak ellenére, hogy nem mondhatjuk, hogy Humboldt feldolgozta volna a Három Kritikát.¹⁰ Humboldt és Schelling konfliktusában a klasszikus korszak két lehetséges pólusa közvetítés nélkül, az egymást kizárás igényével állnak egymással szemben.

*

Az 1790-es években Schiller ítéletet mond Alexander Humboldtról. A modern természettudomány perspektívájából kiindulva hajlanánk arra, hogy ezt az ítéletet személyes elfogultságnak, netán a klasszikus idealizmussal sokban párhuzamos klasszikus irodalom egyik iskolaalapító véleményének tekintsük.

De Schiller véleménye nem volt elfogult. Amikor azt fejezte ki, hogy Humboldt-nak nincs elegendő képzelőereje és nagy szorgalmával is csak részeredményekre fog jutni, csupán saját szemléletét alkalmazta. A klasszikus irodalomnak ez a korszaka eleve „lefelé” tekintett a korrekt és módszeres tudományos munkára, annak ellenére, hogy a német természettudomány meglehetősen fejletlen volt. Mindezt nem zavarta Schillert abban, hogy a tudománynak azt a felfogását, amelyet aktuális beszélgetéseiben Humboldt képviselt, ne tekintse tisztességes mesteremberi munkának és a természettudomány területén is csak az igazán nagy szellemeket részesítse előnyben. Goethe szemében az igazi természetkutató maga Faust, akit semmiképpen nem lehet humboldti értelemben vett tudósnek tekinteni. Ha innen nézzük a dolgot, Schiller sem marasztalható el személyes elfogultságban.

Schiller ítélete, láttuk, a lehető legszerencsétlenebb időben vált ismertté, éppen a 19. század 50-es éveiben, amikor megjelent Schiller levelezésének teljes gyűjteménye. Olyan korszak volt ez, ami az utókor számára szinte elképzelhetetlen magasságba emelte Schiller tekintélyét. Az 1848 utáni évtized német politikai és szellemi mozgalmainak Schiller állt középpontjában, hatalmas népünnepélyek övezték születésének 100 éves évfordulóját, s ez az évtized számos más vonatkozásban is alapvetően hagyta

¹⁰ Alexander von Humboldt és Kant kapcsolatának egyes részleteit e tanulmány terjedelmesebb változatában találja meg az olvasó. Figyelemre méltó, hogy Kant a tizenharmadik században a „földrajz”-tudomány, vagy a „fizikai geográfia” egyik alapítójának számított, egyes adatok szerint negyven szemeszteren át tanította Königsbergben. Figyelemmel is kíséri Humboldt nagy útját, aki egyes helyeken („bogotai vízesés”) személyes észrevételeivel korrigálja Kant már kinyomtatott geográfiai műveit. Számos, látszólag kisebb jelentőségű érintkezési pontban találkoznak, *ezek filozófiai és tudományelméleti jelentősége azonban kivétel nélkül igen releváns*. Említésre érdemes, hogy Kant elvégzi a földrajzi tudományok korrekt tudományelméleti besorolását saját kritიცista módszere alapján.

rajta nyomait a német kultúra legtöbb lényeges fejleményén. Az egész kulturális közösség tehát akkor ismerhette meg Schillernek ezt a véleményét, amikor Schiller tekintélyének csúcspontján volt, minden ítéletét végérvényesnek, prófétai jóslatnak tekintették.

A történelem azonban igazságot szolgáltatott Humboldtnek. Amit Schiller elvett tőle, Darwin visszaadta.

Humboldt természettudományos életművének legmaradandóbb fejezete a Darwinhoz fűződő viszony. Ez a viszony az európai tudomány legkiemelkedőbb fejezetei közé tartozik.

A fiatal Darwin már ismeri Humboldt Útinaplóinak egy 1814 és 1825 között franciául publikált változatát, és magával viszi világgörülű útjára.¹¹ Szimbolikusnak is tekinthetjük ezt a tényt, amiből kiderül, hogy Darwin kiemelkedő tudományos pályafutásának Alexander Humboldt nyilvánvaló mintájául szolgált. A későbbiekben Darwin figyelemmel kísérte Humboldt útinaplóinak további kiadásait, és még a világ túlsó oldaláról is kérdezi családját, hogy megjelentek-e már az újabb kötetek. Mindezzel azonban még nem fejeződött be Darwin állandó érdeklődése Humboldt iránt. Újraolvasta a korábban olvasott Naplókat, s olvasta a *Kozmosz* első kötetét is 1845-ben.

Két korszakos tudós életműve, akiknek a szűkebb szaktudományokon kívül általános tudományfejlődési, tudománytörténeti, módszertani, sőt még nyilvánvaló általános eszmetörténeti jelentősége is van, több eltérő perspektívából lenne vizsgálható.

Egyes konkrét természettudományos kérdések megítélésére nem vállalkozhatunk, ez előtt a kísérlet előtt azonban Darwin életművébe mégis több eltérő irányból kellett elmélyednünk, így például Marx, Nietzsche vagy éppen a tudományelmélet általános megközelítéseinek oldaláról.¹²

¹¹ A meghatározó tény, hogy Darwin Humboldt következő műveinek volt birtokában: Humboldt, Alexander von and Bonpland, Aimé. 1819–29. *Personal narrative of travels to the equinoctial regions of the New Continent during the years 1799–1804*. Helen Maria Williams, trans. London: Longman, Hurst, Rees, Orme & Brown. [Darwin Library, CUL and on *Beagle*; vols. 1 and 2 (1822, in one binding); vol. 3, 3d ed. (1822), vol. 4, 1st ed. (1819), vol. 5, 1st ed. (1821), vol. 6, 1st ed. (1826), vol. 7, 1st ed. (1829). Ld. John van Wyhe, *Humboldt's Personal narrative and its influence on Darwin*. -, ed. 2002 – The CompleteWork of Charles Darwin Online. <http://darwin-online.org.uk>)

¹² E sorok szerzőjének Darwin életművével kapcsolatos írásaiból ld. Die Neukonstitution der philosophischen Wissenschaften als Nietzsches Lösung des Bewusstseinsproblems.720.727. In *Neue Realitaeten*. Herausforderungen für die Philosophie. XVI. Deutscher Kongress für die Philosophie. 20–23. September 1993. TU Berlin. Berlin, 1993.; *Zur Rekonstruktion der praesentistischen Rationalitaet Mittel-Europas*. Eine Problemskizze. Cuxhaven-Dartford, 1998. 1–189.; *Friedrich Nietzsche evilági filozófiája*. Életreform és kritizismus között. Budapest (Gondolat), 2005. 436.; Die Begründung des Kritizismus und die Vermittlungskette der philosophischen Erkenntnis. Zur Deutung von Michael Benedikts „transzendente Anthropologie”. Kurzfassung. in *Symposion. Transformationen der kritischen Anthropologie*. Zum Werk von Michael Benedikt. Wien, 2008. *Marx lábnymoi... és átváltozásai*. Budapest, 2013. (Gondolat). 343.

A különleges eredményekkel járó világgörülű utak láttán Darwin támogatói és barátai már akkor humboldti pályákra akarták állítani a fiatal tudóst (talán már mint tudósjelöltet is), amikor ő feltehetően még nem is tudott Humboldttról. A kutatói személyiség univerzalitása, a több tudományban való szükségyszerű jártasság, a világgörülű út akkori megpróbáltatásainak való megfelelés szinte valószínűtlen mértékben sodorja őket egy közös tudóstípus kategóriájába. De a szűkebb tudományos eredményeken kívül Darwin sokat foglalkozik Humboldt személyével is. Az ő útinaplóinak különböző változatai a Humboldt-modell átvételének is tekinthetők, a személyes kommentárok olyan reflexiókhoz is elvezetnek, amelyekkel Darwin saját helyzetét Humboldt szemüvegén keresztül is érzékeli. Bármennyire valószínűtlen is a szélesebb tudományos közvélemény számára, Humboldtban Darwin világgörülű útjainak állandó szereplőjét is látnunk kell.

Egyértelmű, hogy Darwint az evolúció egyik atyjának lehet tekinteni, miközben Humboldtot ugyanilyen egyértelműséggel nem. A két életmű összehasonlítása túlmutat e kísérlet keretein, annyi azonban bizonyos, hogy az összehasonlítás végrehajtása előtt meg kellene állapodni az evolúció egy, az általánosságokon túlmutató általános fogalmáról.

Lehet tudásunk azokról a helyekről, amelyeket akár a Naplóból, akár Humboldt más műveiből Darwin különösebb figyelemmel kísért. Az egyik statisztika szerint több mint 400 ilyen helyet mutatott ki Humboldt műveiben.¹³

A szűkebb „természetes kiválasztódás”- elmélethez Humboldt nem tudott hozzájárulni. Legfontosabb eredményeként a természet, az élő és élettelen világ egyenkénti és együttes leírásából azt a végtelen részletgazdagságot emelnénk ki, amellyel Humboldt gazdagította a tudományt.

A természettudomány legfontosabb tárgyainak egyenkénti és egymással való létszerű összefüggéseinek megismerése látszólag csak leíró és empirikus mozzanat, adalékok sorozata egy készülő elmélethez. Határozott véleményünk azonban, hogy felmérhetetlen tényanyagával Humboldt jóval többet segített Darwinnak, mint azokkal a téziseivel, amelyek többé- kevésbé köthetők lennének Darwin későbbi elméleti állításaihoz. Ez a meggyőződés nem improvizáció, Darwin elméletképző tevékenységének elemzésén alapul.¹⁴

Darwin szövegének elemzése magyarázatot ad erre a tézisére. A részletek végtelen gazdagságának ebben az esetben teoretikus jelentősége van. Ehhez a jelentőséghez azonban csak akkor juthatnak (az egyes tények), ha a kutató „igaz”-nak (azaz bizonyítottnak) tartja őket, és szövegében meggyőződéssel biztosíthatja az olvasót azok bizonyítottságáról.

¹³ John van Wyhe, *Humboldt's Personal narrative and its influence on Darwin*. ed. 2002 – *The Complete Work of Charles Darwin Online*. <http://darwin-online.org.uk>

¹⁴ Darwin és általában a pozitivistá elméletképzés kérdéseiről ld. a 10. lábjegyzetben felsorolt tanulmányokat.

Bármelyik tény lehet ugyanis döntő az evolúcióra vonatkozó tézis igazságtartalmának igazolásában vagy cáfolatában. Mivel Darwin – elméleti magyarázatként – kezdetről fogva több lehetséges változat közül akarta kiválasztani az evolúcióra vonatkozó kauzalitás végső változatát, a lehetséges kauzális és ezen a szálon elméleti alternatívák közötti döntés minden esetben a természeti anyag állandóan újrendeződő igazoló erején alapul. Darwinnak bármelyik szövegösszefüggésben bármely növény vagy állat konkrét példáján, vagy bármely egyéb kölcsönhatás vizsgálatában el kell tudnia dönteni, hogy éppen az a konkrét („egyedi”) eset a természetes kiválasztás elvével magyarázható lesz-e vagy sem. Ez a stratégia előfeltételezi, hogy Darwinnak tökéletesen és gyorsan, a mindennapi kutatás szokott gyakorlatában átmenetek nélkül használható módon birtokában kell lennie a lehető legtöbb bizonyított tudományos leírásnak.

Ez az elméleti keret egyenesen előírta Darwin számára, hogy bármelyik pillanatban a botanika és az zoológia bármely konkrét kérdésében konkrétan állást tudjon foglalni. Ez a magyarázata annak, hogy Humboldt kivételesen gazdag tudása, hatalmas példaanyaga valójában tényleg jóval nagyobb segítséget jelenthetett Darwin számára, mint éppen támaszkodni Humboldt néhány sejtésére, amelyekben esetleg ráismerhetünk az evolúció valamelyik későbbi változatára.

Darwin végső ítélete ezért nemcsak találónak mondható, de korrekt is. Humboldtot inkább mindentudó, mint originális tudósnak, és egyben minden idők legnagyobb tudományos utazójának nevezte.¹⁵

Ezzel, jóllehet erről nem tudhatott, csattanós választ adott Schiller több mint fél évszázaddal azelőtt tett megjegyzésére is (amelyikről ugyancsak bemutattuk, hogy az sem személyes elfogultságból származott).

Darwin ugyanis a maga módján megerősítette Schiller véleményét, miközben felmutatta annak másik oldalát, ellenkező olvasatát is. Ő mindentudó, nem kreatív tudósként írja le Humboldtot, leírásában azonban ez már szerves részévé vált saját egyedülálló felfedezésének. Más szóval ez volt „minden idők legnagyobb tudományos utazójá”-nak önálló hozadéka az evolúció elméletében.

FÜGGELÉK

*A neptunizmus egyik változatának késői felélése
a tudománytörténet egyik legkülönösebb vállalkozásának mélyén*

Hanns Hörbiger osztrák mérnök 1500 kéthasábos lapon hatalmas monográfiát írt a „világ-jég-korszak”-ról (Welteislehre, a későbbiekben elsősorban az SS írásosságában, mint WEL

¹⁵ 1881. augusztus 12-én így foglalja össze véleményét: „I should have said that he (Humboldt) was more remarkable for his astounding knowledge than for originality, I have always looked at him as, in fact, the founder of the geographical distribution of organisms.” Ld. Letter from Darwin, C. R. to Hooker, J. D. on 12 Aug 1881 (MS DAR 95: 524–7) <https://cudl.lib.cam.ac.uk/view/MS-DAR-00095-00524/1>

rövidítve le).¹⁶ Hörbigert az irodalomban nem ritkán pszeudotudósnak nevezik, de ez a terminus sem teljesen helyes. Igényes, összefoglaló munkát ír, igen szerény hangon emlékezik meg önmagáról, akit amatőrnek tekint, de aki azonban súlyt helyez arra, hogy a lehetséges helyzetekben a legegzaktabb és legkorszerűbb álláspontot idézze vagy használja fel. Magas szintű elismeréssel emlékezik meg a geológia nagyjairól, Darwinról és sorban mindazokról, akik követőjének, kiegészítőjének tekinti magát. Neptunizmusa a Föld eljegesedéseivel kapcsolatos korszakokat tárgyalja, az eljegesedésekkel kapcsolatban állítja, hogy az eljegesedett föld- és sziklatömbök jobban állnak ellen a szökőáraknak, mint más területek, ebből következik, hogy ezeket az ár nem sodorja el, hogy ezek lesznek a Föld későbbi kiemelkedő magaslati területei (például Tibet).

A fajelmélet igazolásáért dolgozó Himmler (és szervezete, az *Ahnenerbe*) értelmezéseiben az a lehetséges (még Hörbigernél is csak hipotetikus) összefüggés, miszerint a világ jelenlegi legmagasabb szinterei a Föld geográfiailag autentikus módon legrégebbi területei, megmutatja, hol kell az igazi árják nyomait keresni.

A tibeti expedíció 1938 májusában indult el és 1939 augusztusában érkezett vissza. Szakmai vezetője Schaefer tizenkét feltételt szabott Himmlernek. Himmler ezekbe belement, viszont kötelezte az összes résztvevőt, hogy lépjenek be az SS-be. Ezt Schaefer is megtette, jóllehet mindvégig tudósidentitással rendelkezett. Azért is választhatták őt, mert két, amerikai tudósokból álló expedícióban Kelet-Tibetben és Kínában (Broke Dolan vezetésével) is részt vett 1930-ban és 1934-ben.

Schaefer mindvégig elismerésre méltó határozottsággal ragaszkodik a tudományos célkitűzéshez, az SS-Ahnenerbe a túlságosan komolyan vett „tudományosság” miatt él is a gyanúperrel, s végül anyagilag nem is támogatja az utat, amit végül tudományos források és a magángazdaság finanszíroz.

Schaefer mellett Beger az expedíció másik kiemelkedő tagja, antropológus, ő végzi a szorosabban embertani kutatásokat, 376 tibeti vizsgálatát végzi el, az anyagot hazaszállítják és beolvasztják az egyébként is kiemelkedő fontosságú Strassburgi Egyetem gyűjteményébe. Schaefer visszaemlékezéseket is ír, a himmleri vállalkozás szellemének megfelelően Begert hazaérkezés után az egyetemi világ mellett koncentrációs táborokba is vezénylik, hogy ott is végezzen antropológiai vizsgálatokat.

Amíg jól álltak a háborús események, Himmler igyekezett saját fajkutatóit (az „Ahnenerbe” formációiból) a front, illetve a koncentrációs táborok első vonalába is küldeni, hogy rögtön a gyakorlatban próbálják ki és tökéletesítsék eszközeiket az egyes fajokhoz tartozás megállapításában.

Maga a Hörbiger-elmélet, mint utaltunk erre, az első világháború előtt íródott és jelent meg. Nagy hatása általánosságban a természeti katasztrófák és a társadalmi megrázkódtatások titkos kapcsolatára alapozódott, ez a kapcsolat legalábbis a tudatban igen erős, akkor is, ha egy ilyen kapcsolat bizonyítása értelem szerint szinte lehetetlen.

Himmler és Schaefer Tibet-expedíciója váratlanul kiterjedt és kerek történetet jár végig a neptunizmus késői történetében. Illusztrációnak és rövidre zárt ítélezésnek tűnhet, ha arra utalunk, a helytelen tudományos elmélet a megfelelő körülmények között nagyon is életre kelhet.

¹⁶ Hörbiger 1913.

IRODALOM

- Brühns, Karl (Hg.) 1872. *Alexander v. Humboldt. Eine wissenschaftliche Biographie*. Bd. 2. Leipzig: Brockhaus.
- Engelhardt, Wolf von 2001. Goethe und Alexander von Humboldt – Bau und Geschichte der Erde. *Alexander von Humboldt im Netz. (HiN)* 2 (3): 20–32.
- Leopold von Buch, 1820. *Ueber die Zusammensetzung der basaltischen Inseln und über Erhebungs-Crateren*. Vorgelesen den 18. Mai 1818. Abhandlungen der physikalischen Klasse der Berliner Akademie der Wissenschaften aus den Jahren 1818–1819. Berlin.
- Leopold von Buch 1822. *Ueber den Pic von Teneriffa*. Vorgelesen den 23. November 1820. Abhandlungen der physikalischen Klasse der Berliner Akademie der Wissenschaften aus den Jahren 1820–1821. Berlin.
- Fischer, Kuno 1902. *Schellings Leben, Werke und Lehre*. 3. Aufl. Heidelberg: Winter.
- Humboldt, Alexander von 1849. *Ansichten der Natur mit wissenschaftlichen Erläuterungen*. 3. verbesserte und vermehrte Aufl. Bd. 1. Stuttgart und Tübingen: Cotta.
- Hörbiger, Hans 1913. *Glacial-Kosmogonie: eine neue Entwicklungsgeschichte des Weltalls u. des Sonnensystems auf Grund der Erkenntnis des Widerstreites eines kosmischen Neptunismus mit einem ebenso universellen Plutonismus; nach den neuesten Ergebnissen sämtl. exakter Forschungszweige bearb., mit eigenen Erfahrungen gestützt u. hrsg. von Ph. Fauth*. Kaiserslautern: Kayser.
- Kiss, Endre 1993. Der ungleiche Kampf des Platonismus mit der Geschichte. In Hans Michael Baumgartner und Wilhelm G. Jacobs (Hrsg.), *Philosophie der Subjektivität? Zur Bestimmung des neuzeitlichen Philosophierens*. Akten des 1. Kongresses der Internationalen Schelling-Gesellschaft 1989. Band 2. Stuttgart - Bad Canstatt, 459-464.
- Kiss Endre 2016. Bizonyítottsági státusz tudománytörténet, filozófiatörténet és tudományelmélet kereszteződési pontján. In *Kaleidoscope*. Művelődés-, Tudomány- és Orvostörténeti Polyóirat. 13. kötet- <http://www.kaleidoscopehistory.hu/index.php?subpage=cikk&cikkid=282> DOI: 10.17107/KH.2016.13.97-136
- Kiss, Endre 2018. The Present Dialogue between Nature and Society or the Mutuality of Nature Preservation and Society Protection. In *Journal of Environmental Science and Engineering*. A David Publishing. Volume 7, Number 8, August (Serial Number 74). SSN 2162 – 5312 (Online) 336-343.
- Kiss, Endre [megjelenés előtt] Der Begriff der „Inter-Aufklärung“. Zum Verständnis des Jahrhunderts von Joseph von Sonnenfels im Spiegel von Moses Mendelssohn's Jerusalem. In *Aufklärung und Autorität: Joseph von Sonnenfels*. Hrsg. von Cornelius Zehetner in Zusammenarbeit mit der Michael-Benedikt-Gesellschaft zur Erforschung der Aufklärung in Mittel- und Osteuropa.
- Paret, Peter 2018. *Clausewitz and the State: The Man, His Theories, and His Times*. Princeton University Press.
- Schiller, Friedrich von 1777. *Werke*. Nationalausgabe. Bd. 29, *Briefwechsel, Schillers Briefe* 1.11.1796 - 31.10.1798. Hrsg. v. Norbert Oellers und Frithjof Stock. Weimar: Hermann Böhlaus Nachf.
- Werner, Petra 2000. Übereinstimmung oder Gegensatz? Zum widersprüchlichen Verhältnis zwischen A. v. Humboldt und F. W. J. Schelling. In *Alexander von Humboldt im Netz. (HiN)* 1 (1). <https://wrz.uni-potsdam.de/romanistik/hin/werner.htm> 2020. 09. 05.

ADAMIK LAJOS

„Legfőbb ideje, hogy végre már egyszer anyanyelvünkön is olvashassuk!”

Miksits Imre Koszmosza és a magyar nyelvű
Humboldt-recepció kezdetei

- *Min dolgozol most?*
- *Neked csak megsúgom, pajtás, mert tudom, hogy a világeért sem mondanád meg másnak. Ősmered Humboldt Sándort?*
- *Ki legyen ő?...*
- *Roppant ügyes ember, ki a Himalaya legtetetejéről lógózta le lábát a nagy semmibe.*
- *És nem esett le?...*
- *Dehogyan esett, sőt azt tette, hogy az előtte kitérülő szép vidéket leírta egy könyvbe.*
- *Úristen! hát te az ilyen kötéltáncosnál is veszedelmesebb emberekkel állsz ismeretségben?...*
- *Nem, csak a Himalaya csúcsán készített könyvének szellemével, melynek neve „Koszmosz”, és melyet Miksics úr fordított le magyarra. Én erre a Miksics fordította „Koszmosz”-ra írok zenét.**

Humboldtot tiszteljük és csodáljuk, évfordulók idején és máskor is lelkesen emlegetjük – csak éppen olvasni nem szoktuk. Ez a félszívű befogadói viszony Humboldt esetében nem magyar sajátosság. A berni egyetem kutatócsoportjának vezetője, Oliver Lubrich sokszor elmondta, hogy hasonló hiányérzet vezette el az új kiadás gondolatáig. Nemzetközi csapata mintegy tíz évnyi gyűjtőmunka eredményeként az életmű tekintélyes hányadát, a köteten kívül megjelent írárok hatezer oldalnyi korpuszát emelte ki a feledés homályából.¹

* Hírviszi Bábic Misi (Ágai Adolf): *Tiszaalvidéki levelek* 58. In *Szépirodalmi Közlöny* 99–70 (1858. szept. 2.), 2368.

¹ Ld. pl. Lubrich: 2009, 315: „Kein deutscher Klassiker ist weltweit berühmter als Alexander von Humboldt. Aber das Ansehen keines anderen Autors stand derart im Mißverständnis zur Bekanntheit seiner Werke. Wichtige Schriften waren in Deutschland lange Zeit entweder gar nicht verfügbar, oder sie lagen nur in gekürzten und bearbeiteten Fassungen vor”.

Még nagyobb akadályba ütközik, aki magyarul akarná olvasni Humboldtot. A felfedező és természetkutató nagyobb munkái között nincs egy sem, amely teljes terjedelmében olvasható volna szép anyanyelvünkön, és több ezer rövidebb írása, esszéje, cikke és levele között is csak néhány ilyen akad. Az első és máig egyetlen kísérlet egy nagyobb mű teljes fordítására már indulásakor súlyos kritikák fogadták, és döntően hozzájárultak gyors kudarcához. E szokatlanul parázs vita, a Miksits Imre *Kozmosz*-fordítása körül vívott szópárbaj a hazai fordításkritika történetének korai fejezete, egyúttal tudományos nyelvünk fejlődésének színes és tanulságos dokumentuma.

Írásomban felidézem Miksits vállalkozását, a *Kozmosz*-vita szereplőit és a vita főbb mozzanatait, és elhelyezem őket a magyar nyelvű Humboldt-recepció történetében. A polémia teljes anyagát és a töredékben maradt *Kozmosz*-fordítást önálló kiadványban lehetne feldolgozni.

ELŐZMÉNYEK

Miksits színre lépéséig, 1857-ig fél tucatnyi rövidebb-hosszabb szemelvény jelent meg Humboldtól magyarul. Akad közöttük egészen korai, közvetett forrásból való átvétel, mint Kultsár Istváné a *Hazai és külföldi tudósításokban* vagy az *Atheneum* angol fordításból készült kivonatos közlése, és vannak olyanok, így Mentovich Ferenc fordításai a *Divatcsarnokban*, amelyek az akkor már világhírű tudós írásainak „költőiségét” kívánták szemléltetni. Ám kivétel nélkül szemelvények, és miután az új berni kiadás szerkesztői a Humboldt életében köteten kívül megjelent *fordításokat* is igyekeztek összegyűjteni, az új kiadás 9. kötetében e magyar szemelvények is hozzáférhetők, vagy hamarosan hozzáférhetővé válnak a kiadás digitális változatában.² Időrendi jegyzéküket függelékben közlöm.

A POLÉMIA RÉSZTVEVŐI

Miksits Imre (1821–1882) pesti nevelő egyetlen munkával, töredékben maradt Humboldt-fordításával került be Szinnyei lexikonába, aki a gyászjelentés alapján közöl róla néhány adatot³: vörös sipkás honvédszázadosként harcolt a szabadságharcban, később gimnáziumi tanár lett, s „a 70-es években már nyugalomban élt Budán a szent Gellért-hegyen”. E rövid vázlatot több mozzanattal kiegészíthetjük, és ezek segítségével pontosabb képet alkothatunk életéről és személyiségéről.

² Humboldt 2019.

³ Szinnyei 1902: 1372. A gyászjelentés megtalálható az OSZK gyűjteményében (4325732_00535_mormon.jpg).

Miksits Imre 1821-ben született Vácon, Miksits Imre cipésmester és Bíró Erzsébet első gyermekeként.⁴ 1831-től 1837-ig a váci piarista gimnázium növendéke, 1837-től 1839-ig a váci püspöki líceum bölcsészeti szakos hallgatója volt.⁵ Születése és neveltetése révén tehát Váchoz kötődött, később viszont több helyütt is „Alsó-Lukavetzi”-nek, egy possessori bejegyzésében pedig nemesi származásának vallotta magát.⁶ Ha elfogadjuk e titulusok valóságát, a túrmezei Mixichék között kereshetjük a váci cipésmester és fia őseit.⁷ 1843-ban Miksits beiratkozott a győri Királyi Jogi Akadémiára.⁸ Évfolyamtársával, Radákovits Józseffel, azaz Vas Gerebennel⁹ farsangi előadást rendezett, és irodalmi lapot szerkesztett.¹⁰ Sorsdöntőbbnek bizonyult egy másik akadémiai kapcsolat. Az 1840-es évek elején Győrben tanult Lóskay Imre is,¹¹ és Miksits rajta keresztül ismerhette meg majdani élettársát és gyermekei anyját.¹² A „vörös sipkás

⁴ Június 5-én jegyezték be a váci Szt. Mihály-plébánia kereszteltek könyvébe. A házasságból még két lánygyermek született: Teréz (1825. okt. 25.) és Erzsébet (1834. dec. 27.).

⁵ Az apa foglalkozása az 1828-as vagyonösszeírásból (Opp. Cap. Vác Nr. 64) és az iskolai anyakönyvekből ismert. Ez utóbbiakban Miksitsét mindvégig a jeles tanulók között találjuk, és azt is megtudjuk belőlük, hogy a család a Sáros (mai Széchenyi) utcában lakott. – A gimnáziumi és líceumi anyakönyvi adatokért Dr. Horváth Ferencnek, a Váci Városi Levéltár igazgatójának, a Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Könyvtárában őrzött gimnáziumi értesítők átnézéséért Csicsei Dorottyanak tartozom köszönettel.

⁶ A Pesti Királyi Katolikus Főgimnázium értesítői nevezik így Miksitsét. Harmadik gyermeke, István András (*1860.06.17.) keresztelési rekordjában szintén szerepel a „de Alsó-Lukaveczi” jelző az apa neve után, egy leírásból pedig tudjuk, hogy a nagyváradi Kőrösvidéki Művészeti Múzeum régikönyv-gyűjteményének két darabjában – Paulus Iovus *Illustrium virorum vitae*-jének kétkötetes, 1559-es bázeli kiadásában – az „Emerici Miksits, Nobilis hungari de Alsó Lukavetz, Professoris Regii Maioris Gymnasii Pestiensis, Anno 1863” possessori bejegyzés volt olvasható. Vö. Gorun 1982: 464f. A könyv azóta elkalodott. (Andrea Pop szíves közlése.)

⁷ A családról ld. pl. Bojničić 1890: 230.

⁸ Juhász 2017, 528 (8947).

⁹ Juhász 2017, 529 (8964). A győri joghallgatók irodalmi köréről ld. Bodolay 1963, 351, 757.

¹⁰ „Ez időben jelent meg Nagy Ignác »Tisztújítás« című színműve, magyar alakjai, tősmagyaros nyelve által az egész országban lelkesedéssel fogadtatva. A rákövetkező farsangon Radákovics Bódog József s Miksics Imre legalább 200 álarcos diákkal jelenetezett e műből meglepetésként egy kortesmenetet. A bálterembe csutorával, cigány- s dudaszóval vonultak be a fiatalok.” Váli 1883, 545. – A Radákovics szerkesztette kéziratos diákújságok, a *Két garasos lap* és a *Csarnok* közül utóbbiból maradt fenn néhány szám az MTA Könyvtárában (jelzete: RUI 4r 400). Vas Gerebentől tudjuk, hogy Miksits „Fátyolfi” álnéven működött közre, de a 65 megőrződött lapon álneven sem találjuk. Tóth Gábor szíves közlése.

¹¹ Juhász 2017, 509 (8663).

¹² Lóskay Imre 1824-ben, húga 1831-ben született Pápán. Miksits Imre és Lóskay Anna kapcsolatából a fent említett Istvánon kívül még három utód született – Imre, *1857. 10. 20., Gizella Stefánia, *1859. 03. 07. és Anna Mária, *1868. 05. 14. –, ám csak 1876-ban törvényesítette őket „a férfi halálos ágyán” kötött házasság. Az anyakönyvekben Miksits mint ’irodalmár’ („litterator”), irodalmár és tanár, egyszer pedig mint ’a pesti gimnázium tanára’ („Gymas. Pest. Professor”) szerepel. Első fia keresztelésekor két ismert tanárszemélyiség, Argay János és Lóskay Benedek – Lóskay Anna másik fivére –

honvédszázados” szabadságharcbeli szerepéről nem tudunk közelebbit¹³, ám a honvédmúlt, mint látni fogjuk, később még szerepet játszott Miksits életében. 1857-ben már nevelőként élt Pesten, s „Röser Miklós úrnak jeles kereskedelmi intézetében” is tanított¹⁴, de hogy másutt hol, arról nincs adatunk. Ebben az évben a Természettudományi Társulat rendes tagja lett.¹⁵ 1861-től 1864-ig a Pesti Császári és Királyi Katolikus Főgimnáziumban tanított magyart, latint, németet, földrajzot és számtant.¹⁶ 1862-ben „mint 1861-diki volt pestvárosi képviselő” adományokat gyűjtött a pesti árvalányház számára¹⁷. Az 1865-ös követválasztások idején Mohácson találjuk egy budai orvos „hírhedt kortese”-ként.¹⁸ A választásról utóbb vizsgálat folyt, s az ezt tárgyaló képviselőházi ülésen Miksitsét is sűrűn emlegették, mint aki a németbolyiaktól felvett pénzt feleségének küldte tovább.¹⁹ 1868-ban a budai honvédegylet arra kéri a budavárosi főkapitányságot, hogy kobozza el Miksitsétől az egylet pecsétjét, amellyel az mint az egylet visszaélések miatt kizárt tagja és jegyzője újfent visszaélt.²⁰ 1869 elején Zólyom városában bukkan fel „egy Miksits nevű extanár”, ahol Petényi Ottó korteseként kezdi meg „demoralizáló működését”.²¹ 1875 márciusában Miksits a budai polgárok küldöttségének szószakaként adta elő Tisza Kálmán belügyminiszternek a budai lakosság kívánságait²², majd júniusban a Szabadelvű Párt színeiben indult az országgyűlési választásokon.²³ A Gellért-hegyi évek mégsem teltek teljes nyugalomban. A katedrát elhagyva, Miksits a közélet perondján keresett megélhetési forrást.

a keresztszülők, harmadik fiáénál Fekete Mihály „litterator”. – Az állítólagos nemesi származás mellett a megkésett frigy is olyan furcsaság Miksits életrajzában, amelyre nem leltem magyarázatot.

¹³ A korszak gazdag irodalmában hiába keressük nevét. Süli adata Dobsa Lajos szabadsapatának azonos nevű főhadnagyáról további vizsgálatra szorul. Vö. Süli 2003: 17–18, 22.

¹⁴ *Budapest Hírlap* 5/266 (1857. nov. 20.), 2. Vö. 21. j.

¹⁵ *A Királyi Magyar Természettudományi Társulat évi jelentése tagjairól és 1867-ik évi működéséről*. 1868, 23.

¹⁶ https://www.berzsenyi.hu/index.php?id=5&id_a=17. (2020. febr. 10.)

¹⁷ *Sürgöny* 2/252 (1862. nov. 1.), 2.

¹⁸ *Pesti Napló* 16/4679 (1865. nov. 22.), 2.

¹⁹ „Pestről lement azután egy Miksics Imre nevű ember, ki ott megtudta, hogy ama községben pénz van. (*Nagy derűltég.*) A németbolyiaktól fölvette hét ízben a pénzt, és mint a ház asztalán levő okmányok mutatják, hét ízben felküldötte feleségének; hogy azonban legitimálja, hogy a pénzt elköltötte, nagy lármával hirdette, hogy a választók itattak, etettek és megvesztegetettek. Így iparkodott igazolni, hogy mire költötte azt a sok pénzt, mit pedig titkon, de bemutatva, felküldött feleségének.” *Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója I* (1866. márc. 14-i ülés), 346.

²⁰ „...mint értesülünk, többen nők és férfiak a fenn nevezett pecséttel ellátott ívekkel házalnak, könyöradományokat koldulván a budai honvédegylet számára, miáltal nemcsak a jóhiszemű lakosság hazafiúi áldozatkészsége zsákmányoltatik ki munkakerülők által, de egyletünk hitele és tekintélye is nagy csorbát szenved.” *Honvéd* 2/3 (1868. jan. 20.), 23. – A korabeli forrásokat részint a mai helyesíráshoz igazítva idézem.

²¹ *Pesti Napló*, 20/5521 (1869. jan. 9.), 2.

²² *Budapesti Közlöny* 9/59 (1875. márc. 13.), 1626.

²³ *Fővárosi Lapok* 12/139 (1875. jún. 20.), 632.

Ismertebb, ezért kevésbé szorul bemutatásra a vita többi szereplője: **Greguss Gyula** (1829–1869) Eperjesen született, Pozsonyban, majd Rozsnyón járt iskolába. Kezdő jogászként honvédtüzér lett, végigküzdte a szabadságharcot, majd Bécsben tanult. 1857-től a pesti ágostai evangélikus gimnázium tanára és végül igazgatója volt. Számos természettudományi témájú könyvet és cikket írt, élete utolsó két évében szerkesztette az Akadémia természettudományi szakosztályának értekezéseit, emellett Camões és Calderón fordítójaként is kitűnt. **Hunfalvy János** (1820–1888) pályája szintén Felvidékről, Nagyszalókról indult. Berlini és tübingeni tanulmányai után a késmárki líceum tanára lett, a szabadságharcban nemzetőrként és tudósítóként vett részt, és a szabadságharc leverése után fél évig fogva tartották mint felségsértőt. Hosszú és mozgalmas pályája során mintegy félszáz könyvet és számtalan cikket publikált, vezette a pesti egyetem földrajzi tanszékét, és a Magyar Földrajzi Társaság elnöke volt. **Benedek József** (1825–1859) Gyulafehérváron született. Rövid pályája során nevelőként és hírlapíróként, természettudományos cikkek, novellák, tárcák és versek szerzőjeként szerzett elismerést. A Természettudományi Társulat tagja, majd könyvtárosa is volt. A vitának nem, de a történetnek fontos szereplője még **Baldácsy Antal** (1803–1878), a dúsgazdag és adakozó kedvű végvezekényi báró. És természetesen szereplői, kisebb-nagyobb mértékig közreműködői e történetnek a korabeli pest-budai értelmiség tagjai, tudósok, írók, újságírók, lapkiadók és nyomdászok: az a szűk szellemi elit, amelynek képviselői többnyire személyesen ismerték egymást.

„CSAK MAGYARBAN NEM BÍRJUK MÉG”

A fővárosi lapok 1857 nyarán adtak hírt Miksits Imre pesti nevelő nagyszabású vállalkozásáról. Elsőként a hazai sajtó legfiatalabb szereplője, a *Magyar Posta* tudatta örömmel „a mívelt magyar közönséggel, miszerint a magyar 'Kosmos' még folyó év szeptember 14-én mint Humboldt Sándor 88-ik születése napján, havi füzetekben megindul.”²⁴ A hírt másnap átvette a *Hölgyfutár*, három héttel később pedig több lap is jelentette, hogy a fordító előjegyzők révén kívánja finanszírozni vállalkozását, s az évégett kibocsátott előfizetési íveket augusztus végéig várja beküldeni saját címére, a Három Korona utca 3-ba²⁵. Az előfizetők szeptembertől kezdve havi rendszerességgel számolhatnak egy-egy résszel, s a teljes mű a tervek szerint „körülbelül 30 füzetet” fog kitenni.

A *Budapesti Hírlap* a híradáson túl arra biztatta a fordítót, hogy „dicséretes vállalkozás érdekében” tegyen közzé egy-egy fejezetet „valamelyik lap tárcájában, hogy így a közönség e szép munkához előízt, s a fordításból mutatót kapna; ennek azon kívül,

²⁴ *Magyar Posta* 1/6 (1857. júl. 7.), 2.

²⁵ *Pesti Napló* 8/2235–2261 (1857. júl. 25.), 2.

hogy a közönség figyelme e munkára vezettnék, az a haszna is volna, hogy a sajtó is bátrabban útba indíthatná ajánló és serkentő szavait.”²⁶

Augusztusban Miksits is reklámkampányba kezdett. A *Budapesti Hírlap*ban hétszer, a *Pesti Napló*ban kétszer jelent meg magánhirdetése,²⁷ s ebben már nemcsak nevelőnek mondja magát, hanem fordítónak és kiadótulajdonosnak is, egyúttal fordítása pontoságáról és közérthetőségéről biztosítja reménybeli olvasóit (lásd 9. kép).²⁸

Az előközlésnek végül a *Budapesti Hírlap* adott teret. Tárcarovatában augusztus 19. és 28. között négy hosszabb, összesen bő félfvnyi szemelvény jelent meg a készülő munkából.²⁹

Hirdetésében Miksits, hogy a vállalkozás fontosságát nyomatékosítsa, külső tekintélyre hivatkozik. Hunfalvy Jánost idézi, aki szerint Humboldt műve „a természettudományok történelmében korszakot alkotó munka, azért a mívelt külföldön egész irodalmakat támasztott, csak magyarban nem bírjuk még”. A mondat az előfizetési íven is szerepelhetett, Hunfalvy ugyanis nyilatkozatban igazította helyre a *Kolozsvári Közlöny* tévedését, mely szerint ő támogatója volna Miksits vállalkozásának.³⁰ A lipcsei *Illustrierte Zeitung* pár nappal később e nyilatkozatról még nem értesült, viszont tovább tetézte a tévedést, amikor rövid hírében Hunfalvyt nevezte meg fordítóként.³¹

A magyar *Kozmosz* híre okkal keltett széles körben feltűnést. A befejezetlenül is monumentális munkát³² nemcsak szerzője szánta a földi és földön kívüli világról

²⁶ *Budapesti Hírlap* 170 (1857. júl. 28.) 2.

²⁷ *Budapesti Hírlap* 178 (aug. 6.), 3., 181 (aug. 9.), 4., 186 (aug. 15.), 4., 189 (aug. 20.), 3., 191 (aug. 23.), 3., aug. 28. (195), 5., aug. 30. (197), 3.; *Pesti Napló* 181–2269 (aug. 9.), 195–2283 (aug. 28.).

²⁸ „Mi a fordítást illeti; egyszerű, könnyen érthető irányban, minden eltorzítás, és értelmet zavaró cafrang nélkül, iparkodott fordító ezen, magasztos szellem sugallta nyilatkozatát a természettudományoknak, a mívelt közönség kezeibe adni; híven az eredeti tételekhez, amennyire nyelvünk hajlékonysága azt engedé; de híven a mű mély értelmű tartalmához is vannak a tételek válogatva; szabatos és szigora fordítás ez, mit megérteni éppen nem nagy feladat leend.”

²⁹ Humboldt főművéből a közlés időpontjáig három kötet jelent meg. A szemelvények a 3. kötet üstökösökről szóló fejezetének elejét adják. (Humboldt, Alexander von: *Kosmos. Entwurf einer physischen Weltbeschreibung*. 3.k. Stuttgart u. a., 1850, 557–581. l.)

³⁰ „...meg kell jegyezmem. hogy Miksics Imre seholsem mondja előfizetési felhívásában, hogy én az ő vállalatát ajánlom, amint azt nem is mondhatá, miután nemcsak semmi előleges tudomásom nem volt az ő munkálatáról, hanem még személyes ösmeretségével sem dicsekhetem. Dózsa D. tehát téved, midőn azt állítja, hogy ajánlatom mellett küldetett szét a szóban levő aláírási felhívás. Miksics Imre csak a Családkönyve 1856-ki folyamatában megjelent egyik értekezéséből kölcsönzött egyes pontokat s ezt tudtomon kívül tette, mire természetesen kétségbevonhatlan joga volt. Részemről mondhatlanul örülni fogok, ha Humboldt „Cosmosát” méltó fordításban veendjük s remélem, Miksics Imre számot vetett magával, midőn ily óriási vállalatba fogott, s ekkor kétségtelenül nagyon keveset nyomó ajánlatomra nem is szorul.” *Pesti Napló*, 182–2270 (1857. aug. 11.), 3. – Hunfalvy szavaiból nem nehéz kihallani a szelíd iróniát.

³¹ *Illustrierte Zeitung* 39/737 (1857. aug. 15.), 115. – A *Pesti napló* aug. 20-án közleményben reagált a tévedésre, több „Gründlichkeit’-ot” követelve a lipcsei kollégáktól (189–2277, 2.)

³² A Humboldt haláláig megjelent négy kötet összesen mintegy 2300 oldalt tesz ki. A posztumusz kiadott 5. kötet 1300 oldalából az első 100 oldal Humboldté, a többi (utószó és regiszter) a sajtó

szerzett összes addigi tudásunk foglatának, a kortársak is ilyen várakozással néztek elébe. Humboldt opus magnuma megjelenésekor igazi bestseller volt. Miksits vállalkozásáig – második, novemberi hirdetéssorozatából ezt is megtudjuk – már tíz nyelven készültek belőle teljes vagy válogatott fordítások, így csak angolul négy fordítása jelent meg közel egyidejűleg.

A hazai közönség várakozását külön fokozhatta, hogy természettudományos területen még soha nem indult hasonlóan nagyszabású vállalkozás. A *Kosmos* terjedelme a bibliáéval vetekszik.

„KITŰNJÉK, HOGY A MAGYAR KEBLE FOGÉKONY”

Az előfizetők szeptember közepén vehették kézbe az első, 64 oldalas oktávfüzetet.³³ A kiadvány példányszámát nem ismerjük. A borító tanúsága szerint Emich Gusztáv nyomdájában készült, és Ráth Mór vette bizományba, akinek a „Vastusko”-hoz címzett könyvkereskedése nemcsak Humboldt műveit kínálta eredetiben, de gazdagon el volt látva „a tudományos irodalom legkülönfélébb irányzataival”. A füzetet emellett a fordító lakásán is be lehetett szerezni.

Tanulságosabb számunkra a borító két belső oldala, ahol Miksits „Értesítvény!” cím alatt, tüzes szózatban méltatja Humboldtot és saját munkáját, rámutat vállalkozása anyagi kockázatára, amelyet csak az előfizetők háríthatnak el – nem röstelli bevallani, hogy eddig mindössze félszázan jelentkeztek –, és nem titkolja, hogy akadnak ellenzői is: „Vannak, kik a mai körülmények közt »Koszmosz« megjelenetésében Tamások ... És ford[ítót] e mű kiadásától fű-fa, szóval minden élőlény visszariasztotta.” Végző érvként Miksits a nemzet lelkiismeretére apellál, amikor a *Kozmosz*ból nyerhető tudást a magyar műveltség kikerülhetetlen próbakövévé emeli. Azért „indítá meg művét”, mondja, hogy „vagy egészen hajótörést szenvedjen azon leírhatlan lanyhaság, közönyösség, mellyel a t. magyar közönség a mélyebb tudományú művek iránt viseltetni látszik, és így lássa az egész világ, hogy itt a valódi tudományos osztály vonaglik; vagy kitűnjék, hogy a magyar keble fogékony, a mulattatóra úgy mint a komoly tárgyakra, költészetre, mint a philosophicumra. Mily tartalmú könyv kelendő, vagy megbukik valamely nemzetnél; a szerint lehet az idegennek fogalma azon nemzet culturájáról, érettségéről!”³⁴

alá rendező asszisztens, Eduard Buschmann munkája.

³³ A füzet a *Kosmos* 3. kötetének bevezetését és az első fejezet (*Ergebnisse der Beobachtung aus dem uranologischen Theile der physischen Weltbeschreibung*) első oldalait tartalmazza. Hogy Miksits miért a 3. kötetel kezdte a magyar kiadást, nem pedig, mint logikusnak tűnne, az elsővel, arra nem leltem magyarázatot.

³⁴ Miksits itt egy nézetet van Hunfalvyval, aki egy évvel korábban csüggedten állapította meg: „Csak magyarban nem bírjuk még a Koszmoszt, s a mint a dolgok most állanak, nem is remélhető, hogy egyhamar bírni fogjuk. S mégis dicsekszünk irodalmunk gyarapodásával, mégis mívelt nemzet

A kiáltvánnyal felérő értesítvény csak mérsékelten váltotta be a hozzá fűzött reményeket, és a kiadás folytatása egyelőre elakadt. A második füzet sem októberben, sem novemberben nem készült el, novemberben viszont Miksits újra meghirdette vállalkozását, amelyhez már 106 előfizetőt sikerült toboroznia, „régii előfizetőinek” pedig havi két füzetet ígért kártalanításul a késedelemért.³⁵

ÖNKÉNTES SEGÉDKÉZ

A hirdetés november 18-án jelent meg harmadszor és utoljára. Két nappal később viszont olyan fejleményről számolt be a *Budapesti Hírlap*, amely egy csapásra megoldani látszott a vállalkozás anyagi nehézségeit. Baldácsy Antal báró megbízottja által „a magyar „Koszmosz” mibenléte felől” tudakozódott, s miután „Miksits I. úr napi könyvéből kimutató, hogy mindeddig is csak 106 az előfizetők száma, mi a nyomtatási és tetemes hirdetési költségek fedezésére korántsem elégséges”, Baldácsy „a magyar nyelv és értelmiség mívelése tekintetéből önkényt segédkezést ajánl”, és előlegesen 600 ezüstforintot adott át Miksitsnek, sőt még azt is kilátásba helyezte, hogy fedezi a fordító-kiadó úti költségeit, ha Miksits „a „Koszmosz”-hoz szükségelt rajzok, és egyéb mellékletek megszerzése tekintetéből ... netalán Cottához, az eredeti német szöveg kiadójához utazásra magát elhatározná”³⁶

„MIKSITS IMRE ÚR CHAOSZA”

A magyar *Koszmosz*nak azonban nemcsak támogatója akadt. Hamarosan megszólaltak bírálói is, akik a jótékony báróval ellentétben, krajcárnyi támogatásra sem találták méltónak a vállalkozást. Toldy Ferenc tömör ítéletét az *Új Magyar Múzeum* novemberi kiadásában³⁷ – „Nyomorúlt dolgozat, melytől óvjuk a magyar közönséget” – még ellensúlyozhatta a *Divatcsarnok* szerkesztőjének kedvezőbb véleménye³⁸, december elején azonban megsemmisítő bírálatok láttak napvilágot a fordításról.

akarunk lenni!” (Hunfalvy János: Humboldt Sándor, in *Család Könyve* [szerk. Greguss Ágost és Hunfalvy János], 2/1, 1856, 11.) Ezt a mondatot idézhette Miksits az előfizetési íven, vö. 6. j.

³⁵ *Budapesti Hírlap* 261., 262., 264 (nov. 14., 15., 18.). Miksits ekkor a Váci utca 6-ban lakott.

³⁶ *Budapesti Hírlap* 266 (1857. nov. 20.), 2.

³⁷ *Új Magyar Múzeum* 7/11 (1857. november), 466.

³⁸ „A fordításról, mennyiben az első füzetet átnéztük, csak annyit mondhatunk, hogy az eléggé folyékony nyelvezetet tüntet föl, mely a munka haladtával, hisszük, egyre tisztább, kerekesebb alakot fog ölteni.” *Divatcsarnok* 3/11 (1857. nov. 15.), 522. A húszsoros beszámoló az „Irodalmi újdonságok” rovatban jelent meg név nélkül. Az irodalmi divatlap munkatársa, Mentovich Ferenc Humboldt lelkes híveként már az első évfolyamban, 1853-ban két részletet közölt a tudós-felfelvező útirajzaiból, s ezt a népszerűsítő munkát aztán Erdélybe való visszatérése után saját lapjában, a *Marosvásárhelyi Füzetekben* folytatta. Vö. Függelék 4., 5., 8.

A *Pesti Napló* először Hunfalvy János és Benedek József közös kritikáját közölte A „Koszmosz” magyar fordítása ügyében címmel.³⁹ „... a Koszmosznak megjelent első füzetéből mindenki meggyőződhetik, hogy Miksits sem a természettudományokban, sem az illető nyelvekben [azaz a németben és a magyarban] nem bír kellő jártassággal” – szögezik le Hunfalvyék már a cikk elején, majd miután hosszasan sorolják a földrajzi, csillagászati és egyéb kifejezések szerintük hibás fordításait, „mind Humboldt iránti tiszteletből, mind magyar irodalmunk érdekében ünnepélyesen” tiltakoznak Miksits vállalkozása ellen. Másnap Greguss Gyula hasonlóan negatív bírálatát közölte a lap.⁴⁰

Greguss gondolatmenete Hunfalvyékét követi: elismeri, hogy a hazai irodalomnak nem válik dicséretére a magyar Koszmosz hiánya, s hangsúlyozza, hogy épp ezért nagy örömmel nézett a fordítás elébe, mely azonban teljesen kiábrándította: Miksits nemhogy megmentett volna valamit a haza becsületéből, hanem maga merült el a hírnárban. Miután követi őt ide, és szemezget a fordítás hibáiból – a sort az „Endosmose” nyitja, ami Miksitsnél ’moházás’ lett, és a „Weltansicht durch Speculation” zárja, ami Miksits szerint ’kalmárkodó világnézet’ –, lesújtó mérleget von. „Lehet-e egyebet várni – teszi fel a költői kérdést –, mint hogy az ilyen kifordítás (mert a fordítás nevét nem érdemli) megfosztja az eredeti remeket csaknem minden szépségétől, s ami még rosszabb, igazságától?” Amit e füzetben kaptunk, hangzik Greguss végső ítélete, az „nem Humboldt Sándor Koszmossa, hanem Miksits Imre úr chaosza.”

„PROFESSOR MIKSITS IN OFEN”

Miksits élt Baldácsy ajánlatával, és december végén Németországba utazott. Hogy Tübingenbe, Cottához is eljutott-e, nem tudjuk, de hogy Berlinben járt, és a „tudósok királyának” vendége volt, arról magától Humboldtól értesülünk. „Éppen most távozott tőlem Miksits professzor Budáról – írja kiadójának, Johann Georg Cottának 1857. december 31-én –, aki már a Kosmos három kötetét befejezte, amelyek füzetként jelennek meg. A Kosmos eszerint már le van fordítva: magyarra, lengyelre, oroszra, svédre, dánra, angolra, hollandra, franciára, spanyolra és olaszra. A Kosmos tehát 11 nyelven létezik.”⁴¹

³⁹ *Pesti Napló* 282–2370 (1857. dec. 10.), 2.

⁴⁰ *Pesti Napló* 283–2371 (1857. dec. 11.), 1–2. A lap szerkesztője, Kemény Zsigmond Hunfalvyék cikke végén jelezte a kritika másnapi folytatását, s a hírhez fűzött tömör indoklása maga is állásfoglalás: „A közlött cikkel csaknem egyszerre egy másik cikket is kaptunk Miksics úr könyvéről. Ezt holnap közöljük. Közöljük, mert szükségesnek látjuk a közönséget több oldalról fölvilágosítani aziránt, hogy mit nyújt neki Miksits úr a »Koszmosz« címe alatt.”

⁴¹ „Es verlässt mich eben der Professor Miksits in Ofen, der bereits 3 Bände des Kosmos, die heftweise erscheinen, vollendet hat. Es gibt demnach Übersetzungen des Kosmos: ins Ungarische, Polnische, Russische, Schwedische, Dänische, Englische, Holländische, Französische, Spanische und Italienische. Der Kosmos existiert also in 11 Sprachen.“ Leitner 2009: 509. A magyar (a német

Három nappal később pedig pályatársának, a földrajztudós Carl von Ritternek írt levelét zárja az örvendetes hírrel: „Miksits budai professzor immár magyarra is lefordította a Kosmost, tehát 11 nyelven jelent meg. Lám, milyen nagy hatása lehet egy könyv címének!”⁴² (Lásd 10. kép.)

Miksits e látogatás okán kerülhetett be Humboldt címjegyzékébe.⁴³

„IRODALMI ZSANDÁROK”

Miksits válasza kritikusaiknak

A kivégzéssel felérő ítéletek fölött a fordító sem hunyhatott szemet. Miksits felvette a kesztyűt, a párbajt azonban nem a sajtó nyilvánosságában, hanem „birtokon belül”, a korábban már bevált páston folytatta. Az 1858 márciusában megjelent II. füzet borítójának belső oldalain⁴⁴ közölte Hunfalvyéknak címzett „hátvágását”⁴⁵ (lásd 11. kép). Latin fordulatokkal teletűzdelt érvelése a következő pontokban foglalható össze:

eredetit is számolva) csakugyan a 11-ik nyelv volt a sorban, a Miksits novemberi hirdetésében szereplő újjörög fordításnak viszont nem leltem nyomát, miként az általa konkurensként emlegetett töröknek sem. Vö. Fiedler–Leitner 2000: 382–434.

⁴² „Der Kosmos ist nun von Professor Miksits in Ofen auch madjarisch übersetzt, also in 11 Sprachen erschienen. Wie einflussreich doch der Titel eines Buches ist!“ Päßler 2010, 208 f. – Humboldt évtizedekig bizonytalan volt a könyv címét illetően, és még 1853-ban is bevallotta kiadójának, hogy tulajdonképpen soha nem értette, mit jelent a „Kosmos” név, ez a tudatlanság kísértéként kínozza, és „a könyvben ezért ismétlődik olyan sokszor a kozmosz szó.” Humboldt levelét idézi Werner 2004: 33 f. Három évvel később Louis Agassiz amerikai paleontológusnak viszont úgy nyilatkozott, hogy „a közönség a ravasz cím miatt” nagyon kedveli a munkát. Ld. uo.

⁴³ https://edoc.bbaw.de/files/2740/Humboldt_Adressbuch_Version01.pdf, Nr. 1782. (2020. febr. 10.), Humboldt–Schwarz–Päßler 2017. – A páratlan értékű életrajzi dokumentum 2011-ben került a Staatsbibliothek Berlin – Preußischer Kulturbesitz tulajdonába. Digitális kiadása a korszerű forrásfeltárás szép példája.

⁴⁴ A fordítás szövege az I. füzet folytatása, és a II. füzet utolsó, 128. oldalán a 38. jegyzet közepén szakad félbe, bár ez a jegyzet már csak két oldanyi francia szöveget tartalmaz. A borítóról azt is megtudhatjuk, hogy a kiadás Baldácsy báró pártfogása alatt folytatódik, s a füzetek „boltban nem lesznek kaphatók”, hanem továbbra is Ráth Mórnál vagy a fordítónál szerezhetők be, aki közben Budára költözött, és a Krisztinavárosban, a Fő utca 387. számban lakik. – A két füzetből csupán az MTA Könyvtárában (Tmtud.O.58) és a szegedi Somogyi Imre Könyvtárban (E. b. 112) találtam egy-egy teljes példányt. Utóbbi fedelén a ceruzával írt „Tisztelet példány a »Családi Lapok«-nak Pesten” megjegyzés olvasható, a szövegben pedig egy ismeretlen olvasó elszórt javításai találhatók. Az OSZK példánya évek óta elkallódott. Humboldt könyveinek első árverezési katalógusában szerepel egy vörös selyemkötésű, aranybetűkkel feliratozott példány az 1. füzetből – ez feltehetően Miksits ajándékaént került Berlinbe, majd a londoni árverés után új, ismeretlen tulajdonosához. *Catalogue of the First Portion of the Humboldt Library*, 1862, London, 353, 4746. tétel. – Itt szeretnék köszönetet mondani Hevesi Andreának, a Somogyi Imre Könyvtár munkatársának a füzetek digitális másolatáért.

⁴⁵ „Szerző, úgy látszik, az első füzetnek a P. Napló által történt megrovását szívére vette, mert jónak látta arra a második füzet borítékán válaszolni. Egy idő óta igen divatba kezd jöni azon szokás,

- Hunfalvyék ligát alkotnak, és irigyek minden iránt, amit nem ők találtak ki;
- különben is plagizátorok, „irodalmi csempészek”, mert a Család könyvében forrásmegjelölés nélkül vettek át részleteket a Buch der Erfindungenből,
- ezek után nincs joguk másokat bírálni;
- ő, Miksits bizony „utat és költséget” nem sajnálva, Berlinben nyert „némi felvilágosítást a nagy szerzőtől”;
- bírálói „ne avatkozzanak abba, mit csak elferdíteni, de nem értelmezni képesek”, hiszen
- „Humboldt maga szinte írhatta volna könnyebb stylben, mint nekem mondá. De neki ez tetszett, én pedig ezt így akarom, és csak így lehet, toldalék, cicamázás nélkül, adni a magyar tud. közönségnek!”

„MEG IS ÉRDEMLETTÜK”

Hunfalvyék viszontválaszai

Ismét a bírálókon volt a sor, hogy tisztázzák magukat a vádak alól. Ezt társai nevében is Hunfalvy János tette meg.⁴⁶ Tollát ő is epébe mártotta tinta helyett, sőt már cikke elején vér folyt. „Miksits úr – írja – irgalmatlan haragra lobbant, kardja úgy villoga és csilloga s egy csapásával mind hármunknak elüté fejét, sőt vágása még a szerkesztő urat, s H. P. urat is úgy megsebzé, hogy no.” Amikor ezt olvassuk, óhatatlanul eszünkbe jut, hogy a vita résztvevői egytől-egyig harcedzett fegyverforgatók voltak, akik még jól emlékezhetnek a csaták zajára és a puskapor szagára.

A cikk végén tett ígéretét – „meg fogjuk bírálni a második füzetet is” – Greguss váltotta be.⁴⁷

Mint már az első füzet bírálatában is, példák hosszú során szemléltette a fordítás hibáit, és a következő mondatszőrny olvastán: „Sok alapossággal jegyzé meg Encke, mennyire fontos dolog lenne a távcsövek jelenlegi tökéletesítése mellett leendő egybevágóbb eredmények megnyerése biztos reményében a világossági gyorsaság kipuhatolhatása tekintetéből, Jupiter holdjainak fogyatkozásaira kiválólag saját szorgalmat fordítani”,⁴⁸ kreatív javaslattal állt elő: „Ily helyeken az ember csaknem kísértetbe jön, nem szőrmentiben, hanem visszafelé próbálni az olvasást, azon reményben, hogy így tán kedvesebb lesz a fülnek.” Miksits eljárása ugyanis „elég egyszerűnek látszik:

hogy az írók saját műveik védelmére ugyancsak csinálják a hátvágást a kritika ellen.” *Vasárnapi Újság* 5/16 (1858. ápr. 18.), 190.

⁴⁶ Miksits Imre úr szőrnyű válasza, *Pesti Napló* 66–2452 (1858. ápr. 14.), 2–3.

⁴⁷ *Pesti Napló* 9/82–2468 (1858. máj. 2.), 2–3.

⁴⁸ „Mit vielem Rechte hat Encke bemerkt, wie wichtig es wäre, in der sicheren Hoffnung bei der jetzigen Vollkommenheit der Fernröhre übereinstimmendere Resultate zu erlangen, eine eigene Arbeit über die Verfinsterungen des Jupitertrabanten zur Ableitung der Lichtgeschwindigkeit zu unternehmen.” I. m. (ld. 14. j.), 91.

belemarkol az eredeti szövegbe, az egyes alkatrészeket elkereszteli, aztán hullatja, hullatja rakásra, nem törődve, válik-e ezen hulló kövekből rendszeres épület, illő laka az igazságnak.”

Fordítani csak úgy lehet jól, ha figyelembe vesszük a forrás- és célnyelv közötti szerkezeti különbségeket. Greguss pontosan tudja ezt, és amit erről ír, traduktológiai tankönyvek mottója lehetne: „Hogy ami a németben egymás mellett vagy elválasztva jól hangzik, a magyarban is összehozva vagy egymástól elszakítva fülsértő, értelemzavaró, nyelvünk természetével merően ellenkező lehet: azt ő tudomásul sem veszi; – annál kevésbé kívánható tőle, hogy a szóhelyezés segítségével megkísértse a lényegest előtérbe állítani, a mellékést hátra szorítani s a mondatoknak világosságot, jó hangzatot, gördülékenységet kölcsönözni.”

„KALMÁRKODÓ VILÁGSZEMLELET”

A magyar *Kozmosz* utóélete

Greguss óhaja, amelyet a II. füzet bírálatához fűzött, könnyen teljesíthetőnek bizonyult.⁴⁹ A közönség hiába várt a folytatásra, és Miksits sem reagált az újabb kritikákra. A lesújtó fogadtatás vélhetően a pártfogót is eltántorította a további támogatástól.

A kritikákra nem reagált Miksits, de azért még nem adta fel a harcot. Gracza Lajos közli Eötvös József ismeretlen címzettnek írt levelét, amelyben a báró egyebek közt arra kéri „drága barátját”, hogy előfizetők gyűjtésével segítse „Miksich” ügyét, akit a sajtó ugyan erősen támadott hibáiért, ám ő „ennek ellenére munkája folytatásának érdekében megkísérelte néhány ügyes szaktudós együttműködésének megnyerését.”⁵⁰ Így alighanem Miksits volt az, aki 1860-ban névtelenül beküldte az Akadémiának a *Kozmosz* 1. kötetének fordítását, „bírálat s kiadás végett”.⁵¹ Az Akadémia ugyan elutasította a kérvényt, a *Sürgöny* azonban két évvel később négy részletet közölt az első kötetből: Miksits neve alatt, bár minden kommentár nélkül és csak rövid jegyzetben utalva a *Budapesti Hírlap* 1857-es előközléseire.⁵²

⁴⁹ „Hanem amennyiben e mű egyrészt az igazi »Kozmosz«-t a magyar olvasó közönség előtt – másrészt a magyar irodalmat a külföldiek szemében gyanúba hozhatná: kívánnunk kell, bár csak e mű a magyar olvasók, még pedig józanészű magyar olvasók körén túl ne terjedne: ekkor az egész ártatlan multság marad, melynek a magyar irodalomhoz semmi köze.”

⁵⁰ Gracza 2009: 729f. Az 1858-ra tehető, Pesten, május 19-én kelt német nyelvű levelet Gracza fordításában idézem.

⁵¹ „Humboldt Sándor Kosmosa I. kötetének fordítása felett, melyet egy névtelen küldött be bírálat s kiadás végett, Szabó József és Stoczek úgy vélekednek, hogy az nem ajánlható az Akadémia általi kiadásra.” *Vasárnapi Ujság* 7/27, 1860. júl. 1., 330.

⁵² *Sürgöny* 2/49, 55, 64, 67 (1862. feb. 28., márc. 6, 18, 21.), minden alkalommal az 1. oldalon. A fordítás a címe alatti eligazítás szerint az I. kötet 48–72. oldalának felel meg. A *Kosmos* első kiadásában (Stuttgart–Tübingen 1845) a 49–67. oldalon található a fordított részlet (a „Begrenzung und wissenschaftliche Behandlung einer physischen Weltbeschreibung” c. fejezet nagyobbik része).

Ez a négy részlet végleg pontot tett a magyar *Kozmosz* történetére. Nem tudjuk, hogy valójában meddig jutott Miksits a szövegben. Humboldt fentebb idézett levele azt sugallja, hogy az első három kötet már 1857 végén elkészült; vagy legalábbis Miksits ezt állította Humboldtnak, vagy Humboldt értette félre őt.

Az utolsó szemelvények mindenesetre visszhang nélkül maradtak. A nagy vállalkozás hamvába holt.

Tartósabbnak bizonyult Hunfalvyék bírálatainak utóhatása. Első kritikájában Greguss a „kifordítás” miksitsi eljárásának („mert a fordítás nevét nem érdemlí”) példái közt, mint láttuk, a „Weltansicht durch Speculation” kifejezést is említi, ami Miksitsnél „kalmárkodó világszemlélet” lett: „M. úr tán azon hiszemben van, hogy ez önző pénzvilágban még a mindenség szemléletébe is elharapódzott az üzérkedés szelleme s erre vonatkozik Humboldt megrovása”, fűzi hozzá maliciózan Greguss. A példa Hunfalvy áprilisi riposztjában is szerepel, majd jó másfél évtizeddel később a *Borsszem Jankó* élceben bukkan fel újra, amely *Miksits „tanár” a takarékoságról* címmel a korteskedő Humboldt-fordító II. kerületi jelölti beszédét parodizálja.⁵³ Ez pedig arra vall, hogy a lapszus és a balsorsú vállalkozás egy időre a kollektív emlékezet részévé vált.

A *Fővárosi lapok* például kétszer is visszatért a történetre. Előbb az 1875-ös választások kapcsán,⁵⁴ három évvel később pedig Baldácsy halálakor úgy idézte fel, mintha a kiadás ötlete nem is a középiskolai nevelőtől, hanem az adakozó kedvű bárótól származott volna, „de a fordítást hozzá nem értő férfira (Miksits akkori tanárra) bízta s az első füzet megjelenése után az egész sajtó kívánta, hogy folytatása ne következék és nem is következett.”⁵⁵

„MAJD HA TERMÉSZETTUDOMÁNYI IRODALMUNK LESZ”

Írásom elején említettem Mentovich Ferencet, aki előbb a *Divatcsarnok*ban, majd saját folyóiratában, a *Marosvásárhelyi füzetek*ben közölt szemelvényeket Humboldt műveiből. Utóbbiban hosszabb bevezetőt írt az egyik legnépszerűbb és magyarra is legtöbbször fordított Humboldt-szöveg, az *Über Steppen und Wüsten* – vagyis

– A szövegek ránézésre is elütnek a korábbiaktól, amennyiben jóval kevesebb bennük a zárójelben megadott eredeti kifejezés – a két füzetben sűrűn találkozni ilyenekkel, s a bírálók ezt a bizonytalanság jeleként rótták fel a fordítónak.

⁵³ „Midőn az ádáz liberalizmus reakciója a hazát végveszélybe dönti, és az, amit Humboldt »speculative Weltanschauung«-nak nevez, t. i. a kalmárkodó világnézet a nemzet véréből az oxigént, az ökörséget kiszívja, úgyhogy nem marad hátra egyéb, csak a vizzály kilencfejű hidrogénje: ilyen időben más sem mentheti meg a hazát, mint a takarékoság.” *Borsszem Jankó* 8/391 (1875. jún. 27.), 5.

⁵⁴ Vö. 12. j.

⁵⁵ *Fővárosi lapok* 14/184, 1878. aug. 11.

az *Ansichten der Natur* első fejezete – elé,⁵⁶ s ebben világosan kifejtette, miért volt *eleve* lehetetlen, amire Miksits – könnyelműen, merészen, naiv lelkesedésből vagy képességeit túlbecsülve? – vállalkozott. Bevezetőjében ezt írja Mentovich:

Olvasóink, kik hírlapiradalmunkat figyelemmel kísérik, tudni fogják, hogy Humboldt „Kosmosát” anyai nyelvünkre is fordítják.

Nem tartózkodunk kimondni azon meggyőződésünket, miszerint a „Kosmos” fordítását, nem tartjuk korszerűnek; megmondjuk miért:

Hogy a „Kosmos” haszonnal olvashassa valaki, nem kis mértékű jártosság kívántatik meg a természettudományok mezején.

Már mi azon meggyőződésben vagyunk, miszerint azon olvasó, ki természettudományi ismereteit csak a magyar irodalomból merítette, nem bírhat annyi készültséggel, hogy a „Kosmos” haszonnal olvashassa; ki pedig azzal bír, az ezen készültségét leginkább azon nyelven szerezte meg, melyen a „Kosmos” eredetileg írva van. Az ilyen elakarván a nagyhírű művet olvasni, ha az eredeti helyett a fordításhoz folyamodnék, éppen úgy tenne, mint az, ki szomját nem az eredeti forrásból akarná eloltani, hanem annak alantabb medréből, hol már sár- és iszappal van összekeverve. A magyar fordítás – mint ezt a kritika kimondta, s amint felőle meggyőződni alkalmunk volt – sok sár és iszappal van összekeverve; kiadó fordító nem hogy átdolgozója lehetne a „Kosmosnak” – de alig bír azon készültséggel, hogy olvasója lehessen.

Majd ha természettudományi irodalmunk lesz, ha az olvasó magyar irodalmi termékek-ből is eljuthat a természettudományok mai színvonalára: eljövend a „Kosmos” magyarra fordításának ideje is.

Alakulhatott volna-e szerencsésebben a magyar *Kozmosz* sorsa, ha nem egy fordításban, szöveggondozásban és könyvkiadásban egyaránt járatlan középiskolai tanár vág bele a nagy munkába, hanem olyanok látnak hozzá, akik mindhárom területen nagyobb felkészültséggel rendelkeznek? Ismereteink mai horizontjáról visszanezve könnyű megadnunk a választ, de mint Mentovich szavai mutatják, a kortársak is pontosan látták egy ilyen vállalkozás legfőbb akadályát, tudományos nyelvünk elmaradottságát a nagy világnyelvekkel, elsősorban a némettel szemben.⁵⁷ Ezt a lemaradást időközben sikerült behoznunk. Ma már magyarul is ugyanolyan szabatosan

⁵⁶ Ld. Függelék 10. 44–45.

⁵⁷ Humboldt halálának évében, legalábbis a műveltebb rétegekben, a vidéki Magyarországon is sok helyütt magától értetődő volt a német nyelv használata. Jól illusztrálja ezt a *Hölgyfutár* 1859. márc. 31-i híradása a miskolci színház előadásairól (10/38, 325): „Így áll a világ” firma alatt közénk érkezik egy vándor-madár, de nomine *Vessely*, ki könny-élenszesz készület által földtani, csillagászati mutatóanyagok helyett közönséges ködfátyolképeket mutogatott, melyekre Humboldt »Cosmosából« olvasott német nyelven. A színházat zsúfolásig megtölté, s miután a közönséget 500 pftig rászédé, másnap szépen odább állott. Ajánljuk más vidéki városaink figyelmébe.”

és hajlékonyan tudunk beszélni bármilyen elvont és ezoterikus témáról, mint a nagy világnyelveken. Annál több teendőnk maradt a humboldti kozmosz magyar nyelvű befogadásának terén.

FÜGGELÉK

Humboldt művei magyarul – kommentált bibliográfia

a) szórványos közlések Humboldt haláláig

1. „Humboldt Sándor Úr Berliini Tudós megjárta Déli Amerikát“, adta hírül a *Hazai és külföldi tudósítások* rövid cikke 1809-ben (4. évf., 1809. feb. 25. 126 f.). Humboldt nem ekkor szerepelt először a magyar sajtóban – a *Magyar Kurír* már 1804-ben (18. évf. 17. sz., 1804. feb. 28, 263–265) beszámolt a halottnak hitt utazó („Humbólt“) szerencsés visszatéréséről a tengerentúlról, ahol „a vulcanoknak (tüzet okadó kementzéknek) mélységes üregjeit, s a hegyeknek magasságait meg mérte, s a hegy tetejéről magával le hozott levegőt analysálta, avagy részekre osztotta” –, de Kultsár István közöl először szöveget Humboldtól, nevezetesen Mexikó főbb statisztikai adatait és a Föld népességi táblázatát a *Voyage aux régions équinoxiales du Nouveau Continent, fait en 1799, 1800, 1801, 1802, 1803 et 1804* harmadik kötetéből: *Essai politique sur la Royaume de Nouvelle-Espagne*, Paris, 1811, 152. – Az első magyar nyelvű újságok hírei jobbra német forrásból táplálkoztak, Kultsár közvetlen forrását azonban nem sikerült azonosítanom. (A népességi táblázat hónapokkal később, október 19-én az *Innsbrucker Zeitung*-ban is felbukkan.)

2. Két fölmeneteli próba a Chimborasóra. *Athenaeum* 2. évf. 2. félév, 5. sz., 1838. júl. 15., 73–79. hasáb. A szöveg a lapalji jegyzet szerint „Kivonat Humboldt Sándornak még ki nem adott kéziratából, melyet ő az »Edinburgh Philosophical Journal«-ban közölt.” Az angol fordítással (On two attempts to ascend Chimborazo, Translated from the German and communicated, at the request of the Author, by Dr. Martin Barry, *Edinburgh Philosophical Journal* vol. 23, April–October 1837, 291–311) párhuzamosan a német eredeti is megjelent Henrich Christian Schuhmacher csillagászati évkönyvében (*Jahrbuch für 1837*, Tübingen 1837, 176–206). – Ezzel a közléssel került be Pest az Oliver Lubrich és Thomas Nehrlich által szerkesztett „Másik Kozmosz”-ba: Alexander v. Humboldt: *Der Andere Kosmos. 70 Texte, 70 Orte, 70 Jahre. 1789–1859*, München 2019, 320–337.

3. *Tudománytár/Literatura*, szerk. Almási Balogh Pál, 5. k. (1841), 7. füzet, Criticai szemle, 259–275.

A szemelvényekkel kiegészített recenzió Humboldt *Kritische Untersuchungen über die Entwicklung der geographischen Kenntnisse von der Neuen Welt* c. könyvéről a német közlés némileg rövidített átvétele (*Annalen der Erd-, Völker und Staatenkunde*, Unter Mitwirkung mehrerer Gelehrten verfaßt und herausgegeben von Heinrich Berghaus. Der dritten Reihe Dritter Band. Vom 1. Oktober 1836 bis 31. März, Heft 7, 545–566).

4. Mentovich Ferenc: A déli ég keresztje. Humboldt után. *Divatcsar-nok* 1. évf. 35. sz., 1853. júl. 31., 688–699. (Vö. *Reise in die Aequinoctial-Gegenden des neuen Continents in den Jahren*

1799, 1800, 1801, 1802, 1803 und 1804. I. Bd., Kap. III. Stuttgart, 1815, 302–314.) Mentovich méltatja Humboldt költői stílusát, s a „Kosmos” török kiadását is említi, amelyet Miksits évekkel később hiányol, illetve a hiányzó magyar fordítás potenciális vetélytársának vizionál. A Humboldt-filológia nem tud a *Kosmos* török kiadásáról.

5. Mentovich Ferenc: Délamerika pusztái. Humboldt után. *Divatcsarnok* 1. évf. 44. sz., 1853. szept. 1., 867–873. (Vö. *Ansichten der Natur mit wissenschaftlichen Erläuterungen*, 1. k., Tübingen 1808, 24–46.)

Mentovich már júliusban ígérte, hogy több „érdekes részletet” közölni fog „a nagy szellemű férfiú műveiből”. Akkor markói tájfestményekhez, most pedig daguerreotyp-tájrajokhoz hasonlította Humboldt tájleírásait.

6. *A déli kereszt*, in Vahot Imre (szerk.): *A nagy világ képekben*, Pest 1855, 267–268. A „J. L.” fordításában közölt részlet azonos a Mentovich által fordítottal (ld. 4. sz.), mindössze a Dante-idézet hiányzik a szöveg végéről.

7. Részletek az *Ansichten der Natur* 1. fejezetéből (*Über Steppen und Wüsten*, ld. 5. sz.), in Greguss Ágost – Hunfalvy János (szerk.): *Család könyve*. 2. évf. 1. füzet, 1856, 6–9. o. Hunfalvy a Humboldt életéről és munkáiról írt cikkébe ágyazva, forrásmegjelölés nélkül közöl néhány részletet Humboldt egyik legnépszerűbb, magyarra is legtöbbször fordított szövegéből, az *Ansichten...* első fejezetéből. Humboldt műveinek felsorolásakor „Természetszemlék”-ként fordítja a könyv címét.

8. *A caracasi földrengés*, in Baló Benjámín (szerk.): *Aradi Utasító Naptár*, 2. évf., 1857, 37–39. A közlés végén olvasható „Bl” monogram mögött a naptár szerkesztőjét sejtethetjük. A részlet a *Reise in die Aequinoctial-Gegenden...* 3. kötetében található (Stuttgart–Tübingen 1820, 16–20).

9. 4 részlet a *Kosmos* 3. kötetéből, ld. a tanulmány 12. jegyzetét.

10. *Puszták és sivatagok*, in Mentovich Ferenc (szerk.): *Marosvásárhelyi füzetek*, 1. évf. I. füzet (1858. máj.–jún.), 42–57. Hazatérte után Mentovich saját folyóiratában folytatta a *Divatcsarnok*ban megkezdett tudományos-népszerűsítő munkáját. Mint bevezetőjében kifejti, a *Kosmos* fordításának még nem jött el az ideje, viszont „vannak a nagy hírű tudósoknak számos oly dolgozatai, melyekben a beltartalom a külső előadással szép és kedveltető egésszé egyesülvén s minden magasabb készütség nélkül érthetők lévén, olvasóinknak igen tanulságos olvasmányul szolgálhatnak.” Mentovich a közlés folytatását ígérte, erre nem sikerült rálelnünk.

b) szórványos közlések 1859-től máig

1. *A pusztákról és sivatagokról*. Fordította Sámi Lajos; az eredetivel összehasonlította Petrovics Gyula. In *Természettudományi Értekezések Arago, Bessel, Dove, Haeckel, Heer, Herschel, Humboldt, Kirchhoff, Liebig, Lyell, Melloni, Virchow népszerű munkáiból* (Az 1872–74-ik évi könyvilletmények pótkötete, a Könyvkiadó Vállalat aláírói számára). Budapest 1875, 201–220. – „Midőn e művek fordítása már a sajtó alá került, esett értésünkre, hogy Humboldt »Steppen und Wüsten« című értekezését Mentovich Ferenc a »Marosvásárhelyi Füzetek«-ben már lefordította. Azt hisszük, hogy olvasóink mindamellett fájdalommal vették volna, ha a gyö-

nyörű leírást, melyben Humboldt maiglan is utoléretlenül áll, egyszerűen kihagyjuk” – írja előszavában Szily Kálmán, a Természettudományi Társulat titkára.

2. *Sztyeppékről és sivatagokról*. Ford. Vámosi Pál. In *Kultusz és áldozat: A német esszé klasszikusai*. Szerk. Salyámosy Miklós, Budapest 1981, 103–121.

c) önálló kötetek

1. *Kosmos*. Wilhelm Bölsche előszavával. Ford. Fülöp Zsigmond. Budapest 1925. 1–2. k. 215 + 178 lap. A magyar kiadás Bölsche válogatásán alapul. (Berlin 1913, XXI + 324 lap).

Az Orinoco vadonában. Vál., ford., bev., jegyz. Vécsey Zoltán. Budapest 1967, 584 lap. A leg-gazdagabb, ma is használható válogatás a *Reise in die Aequinoctial-Gegenden* hat kötetéből.

IRODALOM

- Bodolay Géza 1963. *Irodalmi diáktársaságok 1785–1848*. Budapest: Akadémia Kiadó.
- Bojničić, Ivan von 1899. *Der Adel von Kroatien und Slavonien* (J. Siebmacher's großes und allgemeines Wappenbuch 4/13). Nürnberg: Bauer und Raspe.
- Fiedler, Horst – Leitner, Ulrike 2000. *Alexander von Humboldts Schriften. Bibliographie der selbständig erschienenen Werke*. Berlin: Akademie Verlag.
- Gorun, Gheorghe 1982. *Cartea veche străină din colecția secției de istorie a Muzeului Țării Crișurilor*. Secolul al XVI-lea. *Crisia* 1982/12, 459–470.
- Gracza Lajos 2009. Eötvös József ismeretlen levelei a Göppingen–Budapest-i Liszt Ferenc Archívumban. *Irodalomtörténeti Közlemények* (ItK), 113 (6): 728–731.
- Humboldt, Alexander von 2019. *Sämtliche Schriften*. Hg. Oliver Lubrich und Thomas Nehrlich. Bd. 9. *Übertragungen*. Red. Corinna Fiedler. München: dtv.
- Humboldt, Alexander von – Schwarz, Ingo (Hrsg.) – Päßler, Ulrich (Mitarb.) 2017. *Adressbuch Alexander von Humboldts. BBA-W / Akademienvorhaben Alexander von Humboldt auf Reisen – Wissenschaft aus der Bewegung*. 201 Seiten. Version: 01. Berlin: edoc-Server der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften.
- Juhász, Réka Ibolya 2017. *A győri felsőoktatás intézményeinek hallgatói 1719–1852*. (Felsőoktatástörténeti kiadványok. Új sorozat. 13.) Budapest: ELTE Levéltára.
- Leitner, Ulrike (Hrsg.) 2009. *Alexander von Humboldt und Cotta. Briefwechsel*. Berlin: Akademie Verlag.
- Lubrich, Oliver 2009. *Editorische Notiz*. In uő (szerk.) *Alexander von Humboldt. Das große Lesebuch*. Frankfurt a. M.: 2009.
- Süli Attila 2003. Dobsa Lajos a forradalomban és szabadságharcban. In Halmágyi Pál (szerk.): *Kossuth Lajos és Dobsa Lajos emlékezete. A IX. Honvéd Emléknap előadásai*. Makó: A Makói Múzeum Füzetei 102.
- Szinnyei József 1902. *Magyar írók élete és munkái*. 8. k. Budapest: Hornyánszky Viktor könyvkereskedése.
- Váli Béla 1883. Vas Gereben Radákovits József. *Egyetemes Philológiai Közlöny* 7. évf. (1883).
- Werner, Petra 2004. *Himmel und Erde. Alexander von Humboldt und sein Kosmos*. Berlin: Akademie Verlag.

DEBRECZENI-DROPPÁN BÉLA

Alexander von Humboldt ismeretlen magyarországi emlékműve

Berlinben, az Unter den Lindenen, a róla és bátyjáról elnevezett egyetem előtt látható Alexander von Humboldt báró (1769–1859) fehér márványból készült ülő szobra. Reinhold Begas szobrászművész alkotását 1883-ban avatták, és minden bizonnyal ez a legismertebb emlékműve a világhírű természettudósnak.¹ Bár közel sem az egyetlen olyan monumentum, amivel személye és életműve előtt tiszteltek. Berlinben például már halála 100. évfordulóját ünnepelve ligetet neveztek el róla, amely ma is létezik (*Humboldthain*). A Gustav Meyer tájépítész által tervezett emlékpark hét év alatt készült el.² A leendő ligetben tartott centenáriumi ünnepségről a *Természet* című magyarországi lap többek közt a következőket írta: „A Humboldtligetet képező tér magas, vigan lobogó zászlókkal ékített póznákkal volt megjelelve, s közepén Humboldt óriási szobra volt felállítva.”³ Az első emlékművek egyértelműen a 100. évfordulóhoz köthetők, hiszen például ekkor állítottak New Yorkban szobrot Humboldtnak. A Gustav Blaeser által készített bronz mellszobor Manhattanbe, a Central Parkba került, a Természettudományi Múzeummal szembe.⁴ De ekkor jelölték meg emléktáblával azt a házat is Mexikóvárosban, ahol 1803-ban lakott Mexikó nagy feltérképezője.⁵ 1999-ben aztán egészalakos szobrot is állított neki a mexikói nemzet és nem az utolsót, mert 2010-ben a tengerparti Veracruzban is avattak egyet. Az említett New York-i mellett az Egyesült Államokban is több emlékmű tiszteleg a világhírű tudós előtt. 1876-ban, a függetlenségi nyilatkozat 100. évfordulóján állítottak mellszobrot neki Philadelphióban (lásd 12. kép). A kolozsvári kiadású *Magyar Polgár* ekképpen adta hírül az eseményt: „A német egyesületek ugyanekkor [ti. a központi ünnepségek

¹ A felállítás tervét a magyar sajtó már tíz évvel korábban jelezte, a *Magyar Polgár* például a következőképpen: „Berlinben Lessing és Humboltnak emlékszobrokat fognak állítani.” *Magyar Polgár* 1873. febr. 26. (47) (3.). Lessing szobra még később, 1890-ben került felállításra.

² <https://www.visitberlin.de/en/humboldthain-park>

³ *Természet* 1 1869. (13) 111.

⁴ Hargittai–Hargittai 2016: 154. Goethe-nek is itt állítottak mellszobrot, csak a Bryant Parkban.

⁵ Itt köszönöm meg Balázs Géza professzornak, hogy felhívta erre az emlékre a figyelmemet, és elküldte az emléktábláról készült fényképét.

mellett] tüntetőleg leplezték le Humboldt Sándor szobrát a Fairmount Parkban.”⁶ A tudós egy másik jelentős szobrát Chicagóban ugyancsak német bevándorlók állíthatták 1892-ben, legalábbis erre utal a *Chicago Tribune* avatóünnepségről szóló híradása, amelyben leírják, hogy német bevándorlók ezrei gyűltek össze az emlékmű leleplezésekor.⁷ A szobor ma is áll, mégpedig az ugyancsak Humboldt-ról elnevezett nagy parkban. Számos emlékjel található még a világban, melyek számbavétele azonban nem tartozik e tanulmány szorosabb céljához. Ami feladatunk viszont, hogy bemutassuk azt a világ számára ismeretlen Humboldt-emléket, amely Magyarország fővárosában áll, és amelyet akkor állított magyar tisztelője, amikor hősrünk még élt.

AZ EMLÉKÁLLÍTÓ

Alexander von Humboldt e magyar tisztelője pedig felsőkubini és nagyolaszi Kubinyi Ferenc (1796–1874) (lásd 13. kép) jeles reformkori politikusunknak volt, aki már az első reformországgyűlésen részt vett mint a távollévők követe, majd 1835-től már Nógrád vármegye választott követeként jelent meg a pozsonyi diétán. A következő egy évben sok jelentős felszólalás köthető a nevéhez: például ő tett javaslatot az országgyűlésnek a Magyar Nemzeti Múzeum új – ma is álló – hajléka számára szükséges félmillió forintos összeg megajánlására. Miután ezt az indítványt a követek 1836-ban megszavazták, a következő évben el is kezdődhetett a nagy építkezés, és mire az befejeződött, Kubinyi Ferenc öccse, Ágoston vezette az intézményt. Az 1840-es évek elejétől halálukig szinte semmi olyan nem történt a magyar tudományos közéletben, amelyben e testvérpár ne vett volna részt. A két Kubinyi például fontos szerepet vállalt a Magyar Természettudományi Társulat megalapításában csakúgy, mint a Magyarhoni Földtani Társulat és az Országos Régészeti és Embertani Társulat létrehozásában. Előbbinek az alakuló ülését a vidéfalvi Kubinyi-kastélyban tartották, és a geológusok e szervezetének Ferenc egy ideig elnöke is volt. Emellett még paleontológusként, azaz az őslénytan kiváló szakértőjeként, valamint régészként is számontartja őt a tudománytörténet, hiszen példának okáért a magyar ősrégészeti kutatás az ő kisterenyei ásatásával kezdődött. Munkásságának elismeréséül az Akadémia 1841-ben levelező, 1858-ban tiszteleti tagjává választotta.

Kubinyi Ferenc a reformellenzék jeles alakja volt, akit Vahot Imre a következőképpen jellemezett: „Előadása igen valós, alapos, ő az ellenzék egyik legszilárdabb jellemű tagja.” Az 1847. évi országgyűlés idején már a közvélemény szemében is elismert, kedvelt politikusnak számított, aki a titkosrendőrség figyelmét is felkeltette. Született pél-

⁶ *Magyar Polgár* 10 1876. júl. 11. (155) (3.) E szobor alapkövét egyébként már 1869. szeptember 13-án lefektették. Ld. Oswald Seidensticker: *Geschichte der Deutschen Gesellschaft von Pennsylvanien: von der Zeit der Gründung, 1764 bis zum Jahre 1876.* Philadelphia: Verlag von Jg. Kohler. 245.

⁷ <https://www.chicagoparkdistrict.com/parks-facilities/alexander-von-humboldt-monument>

dául olyan besúgóí jelentés, amelyben egyenesen az országgyűlés egyik vezéralakjaként említették. 1848-ban a népképviselői országgyűlésen Losonc város követeként vett részt, és a szabadságharc alatt mindvégig a tevékenyebb képviselők közé tartozott. Ezért Világos után őt is perbe fogták, majd 9 évi várfogságra ítélték. Nem kellett azonban letöltenie teljesen büntetését, mert József nádor özvegyének és bécsi természettudós barátai, valamint öccse közbenjárásának köszönhetően 1850-ben kegyelmet kapott.⁸ Ezt követően – a rövid 1861. évi országgyűlés tartamát kivéve, amelyen a Határozati Párt képviselőjeként tért vissza a politikába – élete végéig történeti és természettudományi kutatásaival foglalkozott. E tevékenységének említésre méltó eredményeként tartjuk számon 1862. évi isztambuli kutatóútját, melynek során Henszlmann Imrével és Ipolyi Arnolddal számos Corvinát fedezett fel és hozott haza. Publikációnak felsorolásától e tanulmány keretei között el kell tekintenünk, de mindenképpen meg kell említenünk 1853–54-ben megjelent, *Magyarország és Erdély képekben* című, Vahot Imrével együtt szerkesztett négykötetes sorozatát, melyet mind a mai napig a magyar honismereti irodalom legfontosabb és legigényesebb munkái között tartanak számon. Kubinyi Ferenc 78. születésnapja után egy héttel hunyt el Budapesten.⁹ Emlékét és nevét több fosszilis állatfaj mellett közterületek és a szécsényi múzeum őrzi.

TITOKBAN ÁLLÍTOTT EMLÉKMŰ

A Múzeumkertben ma is látható (Washington mellett) Humboldtnak emléket állító követ olyan ember készítette, aki személyesen is ismerte a példaképévé vált tudóst. Almási Balogh Pál (1794–1867) orvos, nyelvész írta Humboldtról szóló akadémiai emlékbeszédében, 1859-ben – ugyanis a világhírű természettudóst halála előtt fél évvel a Magyar Tudományos Akadémia külső tagjának választotta –, hogy Kubinyi Ferenc 1833-ban többször is találkozott és beszélgetett Humboldttal, amikor mások mellett Zipser Keresztély Andrással (1783–1864) a német orvosok és természetvizsgálók boroszlói nagygyűlésén vett részt. Az egyik beszélgetésük alkalmával Humboldt Kőrösi Csoma Sándort a világ egyik legnagyobb tudósának nevezte.¹⁰ Kubinyi tiszteletét néhány évvel ezután úgy fejezte ki nagynevű kollégája felé, hogy az Ipolytarnócon 1836-ban általa feltárt és meghatározott miocén kori ősfá kövületét *Petraefactum giganteum Humboldtina*nak, azaz *Humboldt óriás kövületnek* nevezte el.¹¹ Több mint két évtizeddel később, 1858-ban pedig köemléket állított tisztelete jeléül az akkor még élő természettudósnak.

⁸ *Hölgyfutár* 1 1850. júl. 25. (22) 87. „Kubinyi Ferenc, Ágoston testvére, szabadon bocsáttatott.”

⁹ Kubinyi Ferenc tudományos és politikai működésére részletesebben lásd Nendtvich 1876; Praznovszky 1989; Kecskeméti 2016.

¹⁰ Almási Balogh 1860: 59.

¹¹ Erről részletesebben lásd Marton 1990: 71.

A már említett akadémiai emlékbeszédből az is kiderül számunkra, hogy Kubinyi eredetileg váci villájának kertjében állította fel a mementót, mégpedig – ahogy ezzel kapcsolatosan Almási Balogh Pál akadémikus fogalmazott: „... a köz-szabadság két nagy hősének, Washingtonnak és Humboldtnak a nevét és emlékét egy négy lábnyi magasságú tatai szürke márvány koczkába vésett szép latín felirással kívánta örökíteni”.¹² Tehát Kubinyi nem a Múzeumkertben, az 1848-as forradalom emblematikus helyszínén helyezte el a magyar „köz-szabadság” emlékművét, hanem váci villájának kertjében, tette ezt azért vidéken és magánterületen, hogy lehetőleg titokban maradhasson a dolog, és így ne legyen baja belőle neki, aki börtönt is viselt 1848–49-es szerepéért és azoknak se, akik részt vettek a megemlékezésen, merthogy nem egyedül helyezte el kertjében az emlékkövet, az több mint valószínű. Jelenleg erre vonatkozó források hiányában arra gondolhatunk csak, hogy Kubinyi Ferenc az emlékkövön szereplő (évfordulós) napon a közeli, március 21-i születésnapjának megünneplése ürügyén láthatta vendégül barátait.

A Washington–Humboldt-emlékkő közterületen való elhelyezését nyilvánvalóan nem engedélyezték volna a hatóságok és nem feltétlenül azon két személy miatt, akiknek a köemléket dedikálta. Az emlékállítás kőbe vésett dátuma miatt vált volna ez lehetetlenné, hiszen a Kubinyi Ferenc által készített emlékkő utolsó sorában a következő véset szerepel: A[NN]O 1858 D[IE] 15 MARTII. Ez pedig egyértelmű utalás az 1848-as pesti forradalom napjára, éppen annak 10. évfordulóján. (Egyértelmű azért is, mert ha szobrokra, emlékjelekre felkerül az avatás, felállítás dátuma, akkor szinte minden esetben csak az évszáma szerepel rajta, a hónapja és napja nem.)

KOKÁRDÁS FORRADALMUNK ELSŐ EMLÉKMŰVE

Az emlékműállításnak 1858. március 15-i dátuma más megvilágításba állíthatja a kő feliratának élén álló Washington nevet. George Washington (1732–1799) a függetlenségi háború amerikai főparancsnoka, győztes hadvezére volt, aki a függetlenség kivívása után az Amerikai Egyesült Államok első elnöke lett (1789–1797). Halála után személyének jelentős kultusza alakult ki Amerikában, majd az 1830-as évektől Magyarországon is egyre erősebbé vált a tisztelete. Később, a 1848–49-es szabadságharc idején az angol uralommal szembeni, XVIII. század végi amerikai szabadságharc küzdelem párhuzamba került a magyar függetlenség kivívásáért folytatott harccal. Ez az amerikai–magyar párhuzam nemcsak nálunk jelentkezett, hanem 1849 után az Egyesült Államokban is, elsősorban Kossuth Lajos híres, 1851–52-es amerikai körútja alkalmából mutatkozott meg látványosan.¹³ (Érdekességképpen megemlítjük,

¹² Almási Balogh 1860: 59–60.

¹³ Lásd erről újabban: Frank 2018: 217–234.

hogy Kossuthot Európából Amerikába egy Humboldtról elnevezett gőzhajó vitte.¹⁴ Magyarország egykori kormányzóját mindenhol hatalmas tömeg várta, New Yorkba érkezésekor, 1851. december 6-án 100 ezer amerikai fogadta ovációval (lásd 16. kép). A *The Sun* című lap az esemény kapcsán leírta, hogy ez alkalommal a Broadwayen az Amerika Múzeumot képekkel és zászlókkal borították be, az egyik Kossuth-portré alatt pedig a magyar és az amerikai zászló a következő felirattal volt látható: „Kossuth, the Washington of Hungary” (Kossuth, Magyarország Washingtonja).¹⁵

E megjelölés aztán számos Kossuth tiszteletére 1852-ben és 1853-ban vert amerikai érmén (lásd 17. kép) is megjelent, melyből aztán több változat is készült.¹⁶ A Washington = Kossuth, azaz az amerikai elnök és magyar kormányzó-elnök (a két szabadsághős) közötti megfelelés Magyarországon is működhetett, még ha nem is széles körben. Az emlékkövet készíttető Kubinyiról, valamint politikus és tudós környezetéről mindenesetre feltételezhető, hogy ismerték az említett párhuzamot. Ennek alapján kijelenthetjük, hogy a Nemzeti Múzeum kertjében ma is álló, Washingtonról elnevezett emlékkő tulajdonképpen egyben egy titkos Kossuth-emlékmű is.

A Kubinyi váci, pontosabban a Vác melletti Papvölgyben fekvő (azóta elpusztult) villájának a kertjében¹⁷ felállított emlékkő (lásd 18. kép) később aztán a fővárosba, a Nemzeti Múzeum kertjébe került. Ennek pontos időpontja egyelőre nem ismert, de lehetséges, hogy felállítása után egy-másfél évvel, már 1859-ben megtörtént az átszállítás a fővárosba, hiszen Kubinyi Ferenc ekkor adta el említett villáját Degré Alajosnak.¹⁸ A Humboldtnak is emléket állító követ a testvére által vezetett Nemzeti Múzeumba vitethette, de kerti elhelyezésére aligha kerülhetett ekkor még sor. Kubinyi Ágoston finoman szólva sem tartozott a forradalmárok közé, és nem kockáztathatta pozícióját azzal, hogy engedélyt kérjen egy olyan emlékkő elhelyezésére, amelyre a forradalom tizedik évfordulójának dátumát vészték. Még akkor sem, ha annak létezése egy idő után a hivatalos szervek előtt is ismeretessé vált, hiszen fellebbentette róla a fátylat a Humboldt halála után tartott és nyomtatásban is napvilágot látott akadémiai emlékbeszéd. Az emlékkő aztán 1865-ben plasztikusan is bemutatásra került a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók XI. nagygyűlésén, amelyet augusztus 28. és szeptember

¹⁴ Kossuth Lajos körútja Amerikában 1851-ben. *Ujság* 4 1928. márc. 11. (59) 35–36. 35.

¹⁵ Balla 1928: Kossuth Lajos diadalútja Amerikában. *Pesti Hírlap* 50 1928. márc. 11. 59. sz. 33–35. Balla így fogalmazta meg ezt: New Yorkban Kossuthot 100 ezres tömeg várta, hogy „lássák a nagy nemzetvezért, aki az amerikai köztudatban ekkor már úgy élt, mint Washington reinkarnációja”.

¹⁶ Amerikai Kossuth-érmék. *Vasárnapi Ujság* 48 1901. márc. 24. (12) 186. Lásd még *Vasárnapi Ujság* 41 1894. ápr. 15. (15) 253. A Magyar Nemzeti Múzeum Éremtára két verziót is őriz belőle, az egyik 28 mm átmérőjű bronz érmén a következő felirat olvashat: „Louis Kossuth the Washington of Hungary” (lásd 119.1935.1. lelt. sz. alatt).

¹⁷ Kubinyi Ferenc egy rövid ideig birtokolta az 1840-es években Császár Ferenc által építtetett papvölgyi kastélyt, illetve villát, amelynek kertjében először állt a Washington–Humboldt-emlékkő. Ezúton is köszönöm Horváth Ferenc váci levéltárigazgatónak a villa meghatározásában nyújtott segítségét.

¹⁸ Tragor 1908: 324.

2. között tartottak Pozsonyban. Ennek során, a Grassalkovich-palotában (a jelenlegi szlovák elnöki palotában) rendezett kiállításon volt látható, mint „Humboldt Sándor tiszteletére még életében ... emelt, szürke márványból készült emlék mintája.”¹⁹ Elmondhatjuk tehát, hogy az ismertett emlékkő első említései kimondottan Humboldt nevéhez fűződnek.²⁰

ISMERETLEN EMLÉKMŰ A PESTI MÚZEUMKERTBEN

A Washington–Humboldt-emlékkő múzeumkerti elhelyezésére valószínűleg a ki-egyezés utáni időig várni kellett. 1869 után már az a Pulszky Ferenc (1814–1897) állt a Nemzeti Múzeum élén, aki az 1830-as évektől barátja és a reformellenzékben harcostársa volt Kubinyi Ferencnek, és aki az 1848–49-es forradalom és szabadságharc idején is komoly szerepet játszott.²¹

Az 1855 és 1857 között telepített múzeumi parkban hamar megjelentek az emlékművek, hiszen 1860-ban először Berzsényi Dániel, majd a következő évben Kazinczy Ferenc szobrát állították fel a kert nyugati oldalán. E két alkotáson kívül ekkortájt már Kisfaludy Károly, Vörösmarty Mihály és a múzeumalapító, Széchenyi Ferenc gróf szobrát is a kertbe szánták. A *Nefejejts* című hetilap erről 1860. január elsejei számában azt írta, hogy a Berzsényi- és Kazinczy-szobor a Kisfaludy Károly szobrával „egy nyílt Pantheont képezend”.²² És valóban, ebben az időszakban – és még legalább egy jó fél évszázadig – a pesti Múzeumkert lett az a hely, ahol a legtöbb esélye volt egy magyar Pantheon létrejöttének. – Jól ismert tény, hogy még a reformkorban, „a legnagyobb magyar”, Széchenyi István gróf vetette fel egy olyan sétány, illetve park ötletét, – konkrétan a Gellért-hegy oldalán, amelyet *Üdvleldének* nevezett, ahol szobrászati alkotásokkal kívánta megörökíteni nagy embereink emlékét. Bár ez a terv végül is nem valósult meg, Liber Endre, Budapest egykori alpolgármestere egy 1934-es írásában úgy fogalmazott, hogy „talán a Múzeum-kert az, amely a legjobban megközelítette ezt a gondolatot”. E megállapítást immár úgy kell korrigálnunk, hogy ma már Budapesten inkább a Margitsziget az, ahol a legjobban megvalósult ez az eredeti elképzelés, ha pedig kivesszük a Széchenyi-féle koncepcióból a természeti

¹⁹ A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1865. Augusztus 28-tól Szeptember 2-ig Pozsonyban tartott XI. nagygyűlésének történeti vázlatja és munkálatai. Szerk.: *Kanka Károly és Rómer Flóris*. Pozsony, 1866. 262. A nagygyűlésen ki volt még állítva Ligeti Antal olajfestménye a Humboldtról elnevezett ipolytárnóci megkövült fáról (uo. 263.). Ezúton mondok köszönetet Szentmártoni Szabó Gézának, hogy felhívta a figyelmemet erre.

²⁰ Debreczeni-Droppán 2019a: *Honismeret* 47 (4): 20–21.

²¹ Debreczeni-Droppán 2019b: *Napút* 21 (6): 103.

²² *Nefejejts* 1 1860. jan. 1. (40) 479.

környezetet, akkor egyértelműen kijelenthetjük, hogy a szegedi Dóm tér árkádsorában vált valóra (a 20. században) a Pantheon-gondolat.²³

A kert első két szobra után egy jó ideig nem állítottak fel újakat, pedig mint említettük, legalább még három volt tervben az 1860-as évek elején. Kisfaludy Károly 1836-ban elkészült szobrát, Ferenczy István alkotását is csak évtizedekkel később, 1875-ben helyezték el a Múzeumkertben. Talán ekkor került oda emlékkövünk (lásd 19. kép), ahová 1916-ban aztán a *Régészek emléké*t felállították (az épület északkeleti sarkának közelében). Ez esetben az történhetett, hogy a Kisfaludy-szobor mellé kellett egy pár a park keleti oldalára, éppúgy, mint a Berzsényinek a Kazinczy-szobor az előkertben. Egy biztos, 1878-ban ez már így volt, mert az ekkor készült pesti kataszteri térképen²⁴ (lásd 20. kép) már látható mindkét „új” emlékmű, így a Washington–Humboldt-emlékkő is.

A kő Kubinyi Ferenc által fogalmazott latin felirata ma már jelentős részben olvashatatlan. Szerencsére egy hírlapi tárcsa megőrizte a számunkra: a *Kecskeméti Lapok* 1880. augusztus 29-i számában ugyanis egy Peregrinus álnéven publikáló szerző bő ismertetést írt a Nemzeti Múzeum körüli kertről, és ebben rögzítette az emlékkő szövegét:

„WASHINGTON/ GENTIUM FOEDERE, JUVENILI ORBI VIRILE PROCURANDO ROBUR,/ SUO EXEMPLO POSTERITATEM DOCUIT, QUID VIRTUS PERFICERE, QUID REQUISIRE POSSIT,/ ALEXANDER AB HUMBOLDT/ ORBIS ET NATURAE ARCANA SCRUTANDO/ TESTATUM REDDIDIT/ NEC MARIUM TURGENTES UNDAS NEC MONTIUM/ APICES/ NEC BARBARI POPULI FEROCITATEM IMPEDIRE/ NE SCIENTIAE LUMEN/ PERFRINGAT UNIVERSUM/ UTRIQUE EXIMIA VIRTUTE PROFUNDA ERUDITIONE ET HUMANITATIS SENSU EMINENTIBUS DUUMVIRIS/ ILLI POST MORTEM, HUIC JAM INVIVIS IMMORTA-/ LIBUS/ GRATITUDINEM VOVIT/ HUMANITATIS ET NATURAE AMICUS/ FRANCISCUS KUBINYI/ANNO 1858. D. 15. MARTII.”

A tárcsairó ennek magyar fordítását is közölte, mely – néhány helyen Ritoók Zsigmond akadémikus útmutatásai szerint pontosítva – így szól: „Washington a nemzeteknek szövetségével, az Új Világnak férfi erőről gondoskodva és saját példájával megtanította az utókort arra, mit képes végbe vinni, mit visszautasítani az ember; Humboldt Sándor a földkerekség és a természetnek titkait kémlelve beigazolta, hogy sem a tenger háborgó hullámai, sem a hegyeknek csúcsai, sem a míveletlen népeknek vadsága meg nem akadályozhatja azt, hogy a tudomány szövétneke behatoljon a világegyetembe; mindkettőnek, mint férfiasságával, mély tudományával, emberséges

²³ Debreczeni-Droppán 2019c: 129.

²⁴ Budapest Főváros Levéltára. XV. 16e 251/23.

érzületével kiváló férfiúnak, amannak halála után, emennek még életében halhatatlannak, hálaáldozatul adja, az emberiségnek és a természetnek barátja, Kubinyi Ferencz, az 1858-ik évben Március hó 15-ik napján.”²⁵

Az 1880-as évektől aztán szinte teljesen megfeledkeztek róla, mígnem 1933-ban a *Budapesti Hírlap* hasábjain Gyarmathy Sándor, a Magyar Rádió első rendezője (Gy. S. monogrammal) *Ismeretlen Washington-émlék* címmel nem írt róla egy figyelemfelhívó cikket, indítványozva rendbetételét is. A magántulajdonban fellelt korabeli fotókat szemügyre véve, ez meg is történhetett. Később azonban újra feledésbe merült, amit az is segített, hogy az utóbbi évtizedekben bokrok és tiszafák nőttek körbe. E tanulmány szerzője 2016-ban az *ujkor.hu* történelmi portálon hívta fel újra a figyelmet az elfeledett emlékműre,²⁶ először bemutatva annak történetét és jelentőségét. A legutóbb, 2018–2019-ben lezajlott történelmi kertrekonstrukciónak köszönhetően környezetét is rendezték és biztosították láthatóságát. A park külső sétányának visszaállítással az eredeti helyén meghagyott egyszerű (57 × 62 × 80 + 3 cm befoglaló méretű) emlékmű tehát már nem „láthatatlan” többé, sőt nagyon is szem előtt van.

2019 őszén jó apropót nyújtott Alexander von Humboldt születésének 250. évfordulója, hogy erre az alapvetően ismeretlen, de egyedülálló emlékműre jobban felhívassuk a figyelmet. Az évforduló megünneplésének fontos mozzanatává vált a 2019. november 15-én, a Humboldt–Goethe emlékülés szünetében, a múzeumkerti Humboldt-emlékműnél megtartott koszorúzási ünnepség, melyen az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya, a Magyarországi Humboldt Egyesület, a Magyar Goethe Társaság és a Magyar Nemzeti Múzeum képviselői mellett még számosan részt vettek. Nem tudjuk, hogy ez volt-e az első ilyen ünnepi alkalom az emlékkő felállításától, de az biztos, hogy az első dokumentált eseménye lett egy olyan emlékműnek, amelyről összességében megállapítható, hogy egyrészt a legelső ismert és fennmaradt emlékjele 1848-as forradalmunknak, másrészt első magyarországi emlékműve George Washingtonnak (egyben szimbolikusan Kossuth Lajosnak) és Alexander von Humboldtnak. Sőt jelenlegi tudásunk szerint egyenesen kijelenthetjük, hogy ez a világ első Humboldt-emlékműve.

IRODALOM

- Almási Balogh 1860: Almási Balogh Pál: Emlékbeszéd Humboldt Sándor lt. felett. In *A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei*. 9. k. 1848–1859. A Magyar Tudományos Akadémia 1859. dec. 19. tartott ünnepélyes köz ülésének tárgyai. Buda, 34–68.
- Balla 1928: Balla Antal: Kossuth Lajos diadalutja Amerikában. *Pesti Hírlap* 50 1928. márc. 11. (59): 33–35.

²⁵ Peregrinus 1880: 3. Itt köszönöm meg Adamik Lajosnak, hogy e Humboldt-emlékről írt előző tanulmányomat (ld. a 20. jegyzetben) olvasva felhívta a figyelmemet ezen egyedülálló közlésre.

²⁶ <http://ujkor.hu/content/1848-marcus-15-ismeretlen-emlekmuve>

- Debreczeni-Droppán 2019a: Debreczeni-Droppán Béla: Humboldt-emlékmű a Magyar Nemzeti Múzeum kertjében. *Honismeret* 47 2019 (4): 17–21.
- Debreczeni-Droppán 2019b: Debreczeni-Droppán Béla: Ismeretlen Humboldt-emlékmű a pesti Múzeumkertben. *Napút* 21 2019 (6): 98–104.
- Debreczeni-Droppán 2019c: Debreczeni-Droppán Béla: Múzeumkerti kalauz. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, Martin Opitz Kiadó
- Frank 2018: Frank Tibor: „A szabadság bajnoka” Kossuth Lajos az Egyesült Államokban (1851–1852). In Frank Tibor: *Amerika világi*. Budapest, 217–234.
- Hargittai–Hargittai 2016: Hargittai István – Hargittai Magdolna: New York-i séták a tudomány körül. *Természet Világa* 147 2016. ápr. 1. (4): 150–155.
- Marton 1990: Marton Ferenc: Magyarország legöregebb „fája”, az ipolytarnóci ősfenyő. *Erdészettörténeti Közlemények* 18 1990. 70–80.
- Kecskeméti 2016: Kecskeméti Tibor: Kubinyi Ferenc életútja, földtani és tudományszervező munkássága. In *Ősmaradványok nyomában. Ipolytarnóc földtani megismerése*. 1. köt. Guba Szilvia – Szarvas Imre (szerk.). Eger, 23–52.
- Nendtvich 1876: Nendtvich Károly: Kubinyi Ferenc és Ágoston. Életrajzuk. Értekezések a természettudományok köréből. 7. k. 1876. (12)
- Peregrinus 1880: Peregrinus: Budapesti levél. *Kecskeméti Lapok* 13 1880. aug. 29. (35): (2–3.)
- Praznovszky 1989: Praznovszky Mihály: Kubinyi Ferenc (1796–1874). In *Reformgondolkodás Magyarországon a XIX. században*. Salgótarján, 81–146.
- Tragor Ignác 1908: *Vác története 1848–49-ben*. Vác, 1908.

FRANK TIBOR

Egy európai kultúrmodell és hatásai

A 19. század végén, a 20. század elején a magyar városokban, elsősorban Budapesten is virágzott a társas kultúra.¹ A 17–20. századot átívelően az arisztokrata házaknak, nagypolgári otthonoknak volt olyan speciális fogadóhelyisége, amely megnyílt valamely nagyobb közönség számára is, és lehetőséget biztosított házi rendezvényekre, találkozókra. A modern szalonok elsősorban a tehetős polgárság otthonaiban alakultak ki, lényegében az arisztokrata szalonok példáinak átvételével, azok folytatására vagy éppen utánzására.² Az arisztokrata házakban a szalon a palota vagy a kastély gyakran természetes része volt, ezt mutatják a lengyeli Apponyi-kastély, a budapesti Csekonics-palota, a deszki Gerliczy-kastély, Klotild főhercegnő fiumei nyaraló-villája, a Puskin utcai Károlyi-palota, a kigyósi Wenckheim-kastély igényesen berendezett enteriőrjei.³

Az arisztokrata szalonokban azonban ritka volt a zeneszerszám. A nagypolgári s kisebb arányban a polgári otthonok egyértelműen a muzsika színterei is voltak. Heti vagy havi rendszerességgel összegyűltek a család barátai, és elsősorban zenét vagy irodalmi műveket hallgattak meg, leggyakrabban a család valamely tehetségesebb tagjainak saját előadásában, olykor neves vendégek közreműködésével. Az összejövetelet kávé vagy tea, hideg büfé vagy sütemények kísérték, az esemény inkább a délutánt, mint az estét kötötte le. A polgári szalont általában egy-egy hölgy hozta létre, s ezek a „Salonnierek” tartották fent. Ez nem volt másként Németországban, Ausztriában és Magyarországon sem.⁴

¹ Ez a dolgozat *Szalonvilág* c. könyvem első vázlatos megközelítéseként készült. Felhasználtam a *Magyarország az Európai Unióban* című kötetben megjelent tanulmányom néhány részletét is. Kutatásaim alapján e tárgykörben eddig már több előadást tartottam, így a Columbia Egyetemen, a Magyar Történelmi Társulatban, az Eötvös Loránd Tudományegyetemen és a Magyar Tudományos Akadémián.

² Vö. Fábri 1987; Bodolay 1963. A témakör elméleti keretéhez újszerű és hasznos megközelítést nyújt Gyáni 1999.

³ Baji–Csorba 1994¹: 24–33; 2006²: 30–45.

⁴ Beci 2000.

A zenei szalon középpontjában a zongora vagy a pianínó állt, noha időnként és helyenként más hangszerek is szerepeltek. A zongora a század során tökéletesedett és a középosztály otthonaiban jelentősen elterjedt. Sokféle típusa közül kiemelkedtek a páncéltőkés, bécsi vagy lehetőleg angol mechanikás márkák: a párizsi és londoni Érard (1777), a párizsi Pleyel et Cie (1807), a bécsi Bösendorfer (1828), a berlini Carl Bechstein (1853), a New York-i Steinway & Sons cég (1853), a bécsi Friedrich Ehrbar (1857) egész Európába és Amerikába is szállította mind tökéletesebb hangszereit, a 19. század közepén már ezerszámra. Magyarországon a középosztály tipikusan az olcsóbb, gyakran fatőkés bécsi zongorákkal („Salonflügel”) vagy pianínókkal is beérte, amilyenek Baumbach, Belehradek Wien, Breitkopf und Haertl, Cramer, J. Czapka & Sohn, August Förster, Adolf Gössl, Fr. Hájek, Karl Hamburger, Josef Hnátay, Gustav Hofbauer, Carl Hofmann, Ibach, Alois Kern, Karl Kutschera, Lauberge & Gloss, a Lyra Productiv–Genossenschaft, Franz Orlen, Hans Pirkl, Proksch, Promberger, Peter Proskowetz, A. Schreiber, Schweighofer und Söhne, Josef Skop, Franz Steiner, Grotrian–Steinweg, A. illetve Rudolf Stelzhammer, Pallik & Stiasny, Gebrüder Stingl, Wendl & Lung, Franz Wolek, Leonh. Zähnlé legtöbbször bécsi műhelyeiből hihetetlen változatossággal kikerültek. A zongora készítői még Ausztrián és Németországon kívül is leggyakrabban német és osztrák származású szakemberek voltak, Érard eredetileg Erhard, Steinway pedig Steinweg volt.

A szalonokban politizáltak is, különösen a nagy bécsi és berlini szalonok adtak erre sok lehetőséget. Zene és politizálás gyakran össze is fonódott, s bár sokszor az utóbbi lehetett a fő cél, a szalonokban elhangzottakra meglehetősen nehéz érdemi, írásos forrásokat találni, mivel a szalonok a titkos közlési rendszerek színterei is voltak. A New York-i Zsidó Múzeum (*The Jewish Museum*) 2005-ben nagyszabású kiállítást szentelt a szalonvilágnak, amelyet mint „a beszélgetés hatalmát” interpretált.⁵

A szalonokban művészek, írók, államférfiak, arisztokraták és társasági emberek találkoztak, oldottabb körülmények között. A szalonok sok esetben a gyakorta aszimiláns zsidó házigazdák társadalmi integrálódásának eszközei és színterei is lettek.⁶ Néhány nemzetközi, elsősorban német és osztrák, illetve osztrák-magyar példa megvilágítja ennek az intézménynek a jelentőségét.⁷

NÉMET KULTÚRA MAGYARORSZÁGON

Az első világháborút közvetlenül követő időszakig a magyarok számára még a német nyelv és a német kultúra természetes közeg volt. A német volt a Habsburg Birodalom, illetve az Osztrák–Magyar Monarchia közös nyelve, *lingua francája*. A németet

⁵ A kiállítás gazdag katalógusát ld. Bilski and Braun 2005.

⁶ Spiel 1962.

⁷ Peham 2013.

az emberek hallották otthon, tanulták az iskolában, beszéltek az utcán, és szükség volt rá a hadseregben is. A hagyomány évszázadosnál is régebbi volt: a magyar, az osztrák és a német kultúrák közötti kapcsolatok visszanyúltak a 17-18. századig. A „magyar” középosztály átlagos képviselői gyakran német vagy zsidó származásúak voltak. Magyarországot és az Osztrák–Magyar Monarchiát a német civilizáció kapcsolta Európához, illetve a világ többi részéhez. A középosztálybeli családok könyvespolcain – Ausztriában és Magyarországon ugyanúgy, mint Csehországban, Galíciában és Horvátországban – ott voltak Goethe és Schiller összes művei, Heine és Lenau költeményei, Grillparzer és Schnitzler színdarabjai, szívesen megnézték vagy elolvasták Franz Theodor Csokor és Ödön von Horváth műveit.⁸ Különösen erős volt az átjárás, áthallás az osztrák és a német kultúra között. Erzsébet királyné költészetének nagy példaképe Heinrich Heine volt. A nagy orosz és skandináv munkák átültetései is jobbra német fordításokból készültek.

Nemcsak olvasták a német irodalmat és a német fordításokat: a német nyelv áthattotta az egész térség társadalmát és művelődését. Amikor Eötvös József meglátogatta leányát, Návay Lajosné Eötvös Ilona bárónőt Makó melletti, óföldaéki kastélyában, megjegyezte: „Mily ellentétek! Átmegek Szegeden és Makón, aztán betérek leányomhoz, s ott találok a falon Kaulbachot, a könyves polcon Goethét, a zongorán Beethovent.”⁹ A nagy német komponisták népszerű művei, mint Johann Sebastian Bach *Das wohltemperierte Klavierja*, Georg Friedrich Händel *gigue*-jei, *sarabande*-jai, Ludwig van Beethoven szonátái, Felix Mendelssohn *Variations Sérieuse*-e, Robert Schumann népszerű dalai, Johannes Brahms kamaraművei és mellettük Liszt Ferenc briliáns zongoraátiratai rendszeresen szerepeltek a házi koncertek programján, és rendre felhangzottak a szalonok, zenetermek hétköznapijain és ünnepnapjain is.

Az Osztrák–Magyar Monarchia egész időszakában a magyarok Németországból igyekeztek importálni a modern elméleteket és a korszerű gyakorlatot. A magyar törvényhozók nemzedékei számára a német iskola volt a leginkább elfogadott példa Európában. Az ifjú Szemere Bertalan, Magyarország későbbi miniszterelnöke azt a tanácsot adta az utazónak, hogy „minden országban azt vizsgálod, mi ott legtekintélyesebb; így én például, Németföldön az iskolákkal, Franciaországban a nyilvános élettal, Angliában a tömlöcökkel igyekszem foglalkodni [...]”¹⁰ Tanulságos Kármán Mór példája, aki miután két évig Tuiskon Ziller¹¹ professzornál tanult Lipcsében, hazatért Magyarországra, és 1872-ben megalapította a Tanárképző Intézetet a [buda] pesti egyetemen, és – jövőendő tanárok számára – az ahhoz szorosan kötődő Minta-gimnáziumot. Ezzel a német szellem és hagyomány meghatározó módon rányomta

⁸ Frank 2019b: 107–113.

⁹ Sötér 1967²: 314. Az 1860-as években épült, egykori óföldaéki Návay kastély mára pusztulófélben van. Oláh Zoltán: Kastély állott, most kőhalom. delmagyar.hu 2008. március 31.

¹⁰ Szemere Bertalan naplójából, Berlin, 1836. október 31. Szemere 1983: 59.

¹¹ Tuiskon Ziller (1817–1882) német filozófiaprofesszor, a lipcsei pedagógiai szeminárium alapítója.

bélyegét a magyar nevelésügyre. Hasonlóképpen a korszak végén, 1918-ban Polányi Cecília (Polányi Mihály és Károly anyja és a jövő Nobel-díjas John C. Polanyi nagyanyja), amikor tanulmányozni kívánta a „gyakorlati szociális munka” területén működő német intézmények módszereit és tanmenetét, azt tervezte, hogy ellátogat német nagyvárosokba, ahol a női nevelés legjobb európai intézményei (*Soziale Frauenschule, Frauenakademie, Frauenseminar*) működtek.¹²

Az Osztrák–Magyar Monarchiában természetes volt a törekvés a német jelenségek elsajátítására és utánzására. Akkoriban a német volt a tudomány és az irodalom nemzetközi nyelve. A Nobel-díj történetének első tizennyolc esztendejében, 1901 és 1918 között hét német kapott kémiai, hat fizikai, négy (közülük egy osztrák–magyar monarchiabeli) orvosi és négy irodalmi Nobel-díjat. Tudósok a maguk kutatási vagy gyakorlati területük német szaklapjait, a sokféle *Beiträge, Mitteilungen, Jahrbücher* valamelyikét járatták és olvasták is rendszeresen, amelyet egyik vagy másik nagy-szerű német egyetemi városkában, Gießenben, Jénában vagy Greifswaldban adtak ki. A fiatal értelmiségiek *grand tourja*, külföldi tanulmányútja főként Göttingenbe és Heidelbergbe, majd egyre gyakrabban Berlinbe vezetett. A képzőművészek többnyire Münchenbe tartottak, hogy Carl Theodor von Pilotynál tanuljanak történeti festészetet. De a képzőművészek hamarosan már inkább Párizs felé néztek.

Az újonnan (1875) alapított budapesti Zeneakadémia kiváló tanári karának egy része németül tanított olyan magyar diákokat, mint Bartók Béla vagy Kodály Zoltán. A bajor Hans Koessler professzor (és részben utóda, a bécsi Victor Ritter von Herzfeld is) németül tanította a zeneszerzést Budapesten több mint harminc éven át, és Szabó Xavér Ferenc is németül tanította a hangszerelést. Amikor Johannes Brahms műveit előadták Pesten, az olykor személyesen jelen lévő német mester láthatta, hogy a legjobb zenekritikusok német nyelvű napilapokba írnak; hogy a legjobb vonósnegyes vezetője a német–magyar Hubay (egykor Huber) Jenő, a vonósnegyes csellistája a prágai születésű David Popper, a másodhegedűs a bécsi Victor Ritter von Herzfeld, a mélyhegedűs pedig egy paraszti származású osztrák muzsikusként, Waldbauer József. Waldbaueréknál is volt heti vendégség, „amikor Mozart-tól Brahms-ig szemelgettünk a zeneirodalomban [sokszor lapról], finom és szakértő baráti társaság gyűlt egybe” – emlékezett vissza az akkor 90 éves Molnár Antal. „Brahms felkereste a Rózsavölgyi és Társa zeneműboltot Pest belvárosában, a németül beszélő Joseph Siebreich fogadta és adta át neki azoknak a frissen kiadott magyaros, népies műveknek a kottáját, amelyekre azután Brahms *Ungarische Tänze* [Magyar táncok] című négykezes műveit alapozta. „Semmi okot sem láthatott az erősen össznémet érzelmű Brahms arra, hogy kétségbe vonja a magyar kultúra mélységes germán beágyazottságát. Ezért sikerültek az ő magyaros

¹² Polányi Cecília a Vallás- és Közoktatásügyi Miniszterhez, Budapest, 1918. december 11., és ennek mellékletei. *Mihael Polanyi Papers*, Box 20, Folder 1, Department of Special Collections, Joseph Regenstein Library, The University of Chicago, Chicago, IL.

darabjai, részletei olyan módon, mintha csak a német muzsika egyik érdekes, keleties ágához tartoznának. Német bugyogóban ugrálják azok a mádjárosch Hopsassát”, ahogyan a zenetudós Molnár Antal írta,¹³ amikor visszaemlékezett korai budapesti éveire.

A sors különlegessége, hogy a csehországi zsidó származású Gustav Mahler volt az, aki a Magyar Királyi Operaház igazgatójaként az elsők között követelte meg, hogy az operaénekesek magyar nyelven énekeljenek az általánosan elfogadott német helyett. Holott Mahler – mint sok más, Budapesten is működött híres osztrák-magyar/német karmester, például Hans Richter és Arthur Nikisch – németül beszélt. A magyar középosztály tagjai többnyire a német nyelvű helyi újságokat olvasták, amelyek a Monarchia fennállása alatt, sőt még annak szétesése után is mindenhol kaphatók voltak. A tekintélyes *Pester Lloyd* például 1854-től csaknem a második világháború legvégéig az egyik legolvasottabb újság volt a budapesti középosztály németül is tudó köreiben. Ez a magyar művelődés mellett elkötelezett, német nyelvű lap hídként működött a két kultúra között. A 18. és 19. század nagy részében a Magyarországon írt és kiadott német nyelvű regények és versek éppen úgy a *Gesamtdeutsch* [össznémet] irodalom részét képezték, mint azok, amelyeket Königsbergben vagy Prágában írtak.

A Monarchia zsidó lakossága, és különösen annak iskolázott, urbánus középosztálya elsősorban azért sajátította el a németet, mert ezt tekintette új közös nyelvnek, és ezáltal igyekezett hozzájárulni ahhoz, hogy Ausztria–Magyarország ne csak perifériája, hanem szerves része legyen a német civilizációnak. A társadalmi integrációt déledgető zsidó családok számára a német volt az oktatás és a társadalmi mobilitás nyelve.

Annak ellenére azonban, hogy a magyar zenei élet és oktatás ennyire német befolyás alatt állt, Budapest az 1900-as évek elején még nem volt Berlinhez mérhető. A fiatal, tehetséges Dohnányi Ernő úgy gondolta, hogy a budapesti Zeneakadémiához képest sokkal nagyobb kihívás és ígéret számára a berlini Hochschule für Musik.¹⁴ Dohnányi az első világháborúig Berlinben maradt, és németesre alakított nevét – Ernst von Dohnányi – használva a Hochschule für Musik egyik nemzetközileg is legvonzóbb tanára lett. Ígéretes magyar pianisták jártak hozzá Budapestről a háború előtti Berlinbe, de tanítványa volt a hírneves svéd komponista, Franz Berwald unokája is Stockholmból, akiből jelentékeny zongoraművész és zenepedagógus lett.

Nem csak muzsikusok mentek Berlinbe. A háború előtti időszakban a város ellenállhatatlan mágnesként vonzotta az új magyar értelmiségi rétegeket. Azok között az ifjú magyarok között, akik a századforduló táján Berlinben tanultak, sokan jöttek zsidó családokból. A zsidó-magyar középosztály fiai és leányai otthonosan érezték magukat a császári Németországban. Az első világháború előtti korszakban az ígéretes magyar matematikusok, budapesti tanulmányaik befejeztével Göttingent és Berlint választották további tanulmányaikhoz. A fiatal matematikus Fejér Lipót az 1899–1900-as tanévet Berlinben töltötte, ahol Hermann Amandus Schwarz híres szemináriumát

¹³ Molnár 1975: 27–28.

¹⁴ Vázsonyi 2002²: 111.

látogatta. 1902–1903-ban Göttingenben tanult, és a későbbi években mindkét egyetemre visszatért. Fejér egyik legtehetségesebb növendéke, Szegő Gábor követte mestere példáját, és az első világháború előtt Berlinbe, Göttingenbe, majd Bécsbe ment tanulni. Később az amerikai Stanford egyetemén lett matematikaprofesszor.

Sok magyar irodalmár is követte őket Berlinbe. A sokoldalú Balázs Béla 1906–1907-ben (Lukács Györggyel egyidőben) Georg Simmelnél tanult Berlinben, és *Az öntudatról* című doktori disszertációját, amelynek később a *Halálesztétika* címet adta, berlini mesterének ajánlotta.¹⁵ Balázs egyik első, 1906 végén befejezett irodalmi opuszának, a *Doktor Szélpál Margitnak* a hősnője diákként három évet tölt Berlinben, ami igen jellemző volt ebben az időszakban. Hatvany Lajos báró kritikus, író és művészetpártoló a nagynevű Ulrich von Wilamowitz-Moellendorffnál tanult klasszika-filológiát Berlinben, és ezt a tapasztalatát maró gúnnyal foglalta össze *Die Wissenschaft des nicht Wissenswerten* [A tudni-nem-érdemes dolgok tudománya]¹⁶ című írásában, amelyet először Németországban, Lipcsében adtak ki. Második könyve, az *Ich und die Bücher* [Én és a könyvek] 1910-ben jelent meg, egyidejűleg németül és magyarul. 1911-ben pedig Vészi Józseffel közösen, a Paul Cassirer Verlag gondos kiadásában, társadalmi és irodalmi folyóiratot szerkesztett *Jung Ungarn* címmel a fiatal Magyarországra szellemi életéről.¹⁷

GOETHE KÖREI

A berlini szalonéletet nagymértékben befolyásolta a francia hatás. Dede Franciska érzékletes rajzot ad a párizsi szalonélet szabályairól, melyeket Liszt Ferenc egykori élettársa, d'Agoult grófné nyomán idéz: „Minden társasági hölgy arra törekszik, hogy legyen fogadónapja, amikor – a hét meghatározott napján – összegyűlnek nála vendégei. A szalont elsősorban habituék, azaz rendszeresen visszatérő, bennfentes vendégek, a szalon „oszlopai” látogatják, de a háziasszony célja az is, hogy minél több – híres – vendége (is) legyen. Lelke a *szellemes* háziasszony, aki egyszerre központ és kapocs a vendégek között. Mlle Juliette Lamber (a későbbi Mme Adam) általános szalonszabályokat és tanácsokat kap szellemi nevelőjétől, Marie d'Agoult-tól.” (Madame Juliette Adam [Mme Edmond Adam], azaz Caroline Weber egyébként Comte Paul Vasili néven több kötetet is írt az európai nagyvárosok társadalmáról.)¹⁸ A tanácsok „között szerepel, hogy a vendéglátónak mindig boldognak, derűsnek kell tünnie, a vendégei ne vegyék észre, ha valami bántja. Teremtse személytelen és nyugodt légkört, kerülje a túl nagy intimitást teremtő vallomásokot, legyen szerény,

¹⁵ Egy Balázs által sajátkezűleg átjavított, dedikált példány birokomban van.

¹⁶ Hatvany 1968.

¹⁷ A Jung-Ungarnhoz lásd Széchenyi 2015: 41–62.

¹⁸ Vö. Vasili 1884–1886.

elegánsan egyszerű, toleráns és rendíthetetlen: ha kimondta véleményét, az tűnjön szilárdnak. Mielőtt szalonjába új vendégeket hív, kérje ki a régiiek tanácsát, [...] tartsa fenn a szellemi kíváncsiságot, és hitesse el a vendégeivel, hogy többet foglalkozik velük, mint saját magával.¹⁹ A később divatba jött teameghívásokat csak a hölgyek öltözete különböztette meg a fogadónapi látogatásoktól.

A francia szalont „számtalan titkos, rejtett (politikai, pénzügyi, irodalmi, társasági) kötelék, viszonylat szövi át. Ez [...] azt jelenti, [...] hogy egy-egy szalon komoly jelentőségre tehet szert a politikai, irodalmi és művészi (sőt, a tudományos és köz-) életben is, befolyásolhatja események és karrierak alakulását, formálhatja a közvéleményt (és divatot). [...] A társasági élet az »unalom megelevenítésének« lehetőségét is kínálja tagjainak. A szalon mindenekelőtt találkozásra és folyamatos véleménycserére, *társalgásra* nyújt lehetőséget.”²⁰

Henriette Herz szalonja a *Bildungsbürgertum* világából emelkedett ki, de hatása egészen a nemesi körökig elért. Itt a francia forradalom kezdetét rokonszenvvel fogadták, mert a berlini szalonoknak maguknak is volt egy bizonyos forradalmi jellege a porosz rendi társadalomban. 1791-től azonban Berlinben elfordultak a francia forradalomtól, és – Henriette Herz szavaival – „a lelkes támogatókból a forradalom keserű ellenségei váltak”.²¹ A berlini szalon számos francia emigránsal tartott kapcsolatot, akik meghatározták a hangulatváltozást. Így például Berlinben élt az 1790-es években von Genlis grófnő, az ismert írónő, aki az orléans-i herceg (Philippe Égalité, Égalité Fülöp) gyermekeinek nevelője volt. Irodalmi munkásságával, valamint zenei és franciaóráival kereste kenyerét. Henriette Herz is tőle tanult tovább franciául, miután megbarátkozott vele és meghívta szalonjába. Ott ekkoriban a német klasszikusokkal foglalkoztak, a korai romantika és az újhumanizmus eszméivel. Henriette Herz maga 1797 körül itt barátkozott össze Alexander Dohnával (1771–1831), a későbbi porosz belügyminiszterrel és annak egykori tanárával, Friedrich Daniel Schleiermacherrel (1768–1834). Herz szalonját látogatta Friedrich Schlegel is, aki itt ismerte meg Henriette barátnőjét, Dorothea Veitet, egy Mendelssohn lányt, akit később feleségül vett. Schlegel kedvéért Dorothea elhagyta első férjét, amire Henriette és Schleiermacher egyenesen bátorították. Azzal védték meg a hűtlen Dorotheát, hogy egy szerelem nélküli házasság erkölcstelenebb, mint egy tönkrement házasság elhagyása.

Henriette Herz szalonjának további vendégei közé tartozott Jean Paul, Madame de Staël, Dorothea kurlandi hercegnő és a költő Christoph August Tiedge. A fiatal Ludwig Börne lakott is Herzék házában, beleszeretett a háziasszonyba, és kétszer kísérelt meg miatta öngyilkosságot, amire Henriette néhány hónap után a hallei egyetemre küldte.²² A hírneves szalon leghíresebb vendégei közé tartozott Johann Wolfgang von

¹⁹ Dede 2005: 71–72.

²⁰ Dede 2005: 72.

²¹ Wilhelmy-Dollinger 1989: 63–64.

²² Wilhelmy-Dollinger 1989: 65.

Goethe, akinek berlini tartózkodása a Herz-házat a legérdekesebb találkozási pontok egyikévé tette. A kritikus megjegyzéseiről híres diplomata, Varnhagen von Ense nem minden irigység nélkül írta: „Fiatal korában Henriette szépeket hallott Lessingről, később Herderről, aztán pedig von Genlis asszony, Ligne herceg és Goethe állottak vele a legbarátibb kapcsolatban.”²³ Henriette Goethének finomságokat és kézimunkákat ajándékozott. Ezzel együtt Goethére nagyobb benyomást tettek a munkáira vonatkozó, magasztaló megjegyzések, mint az ajándékok.

1796 decemberében a *Wilhelm Meisters Lehrjahre* első felolvasása egészen extatikus élményt okozott e hölgynek. Mint írta, a regényt legszívesebben térdepelve olvasta volna, és a végén a könyvet el kellett tőle venni, mert a kis Mignon halálától könnyekben tört ki, és görcsöktől féltették.²⁴ A *Wilhelm Meister* hatása hasonlítható a *Leiden des jungen Werthers* által kiváltott tömeghisztériához, amikor is mindenféle tucatjával találtak öngyilkosokat, keblükön a Werther könyvvel. Férje halála után Henriette érdeklődése csökkent a társasági események iránt, szalonja is vesztett vonzerejéből.

Sara von Grotthuß szalonja az 1790-es években a berlini aranyifjúság találkozóhelye volt. A berlini Goethe-recepció szempontjából a Grotthuß-szalon kiemelkedő szerepet játszott. Az 1790-es években Goethe jó kapcsolatot ápolt a berlini *salonnière*-rel, Sara von Grotthuß bárónővel is. Fontos volt számára, hogy Berlinben és különösen Grotthuß asszony szalonjában jelen legyen legújabb műveivel. 1797-ben például itt jelentette be a *Hermann und Dorothea* születését. Másokat is arra ösztönzött, hogy Grotthuß asszonyt keressék föl. Sara abban a helyzetben volt, hogy barátainak Goethe megismerése révén szívességet tehesen. Az öreg Ligne hercegnek például teljesíteni tudta kívánságát, hogy Goethét Teplitzben megismerje. Ligne herceg különösen nagyra becsülte Grotthuß asszonyt, és rendszeresen találkozott vele elegáns cseh fürdőhelyeken.²⁵ Nemcsak neki udvarolt, hanem más *salonnière*-eknek, például Henriette von Crayen-nek is.²⁶

A berlini születésű Rahel Varnhagen von Ense (1771–1833) és férje 1790 és 1806, majd 1819 és 1833 között működő németországi szalonjában megfordult Jean Paul, Ludwig Tieck, Friedrich von Gentz, Ernst von Pfuel, Friedrich Schlegel, Wilhelm és Alexander von Humboldt, Friedrich de la Motte Fouqué, Lajos Ferdinánd porosz herceg, később a Mendelssohn család tagjai, Heinrich Heine, Eduard Gans, Ludwig Börne és Hermann von Pückler-Muskau herceg. A Varnhagen házaspár többször is meglátogatta Goethét. Hosszabb időt töltöttek Bécsben, Frankfurt am Mainban és Karlsruhe-ben is.

²³ Wilhelmy-Dollinger 1989: 68.

²⁴ Uo.

²⁵ Wilhelmy-Dollinger 1989: 69.

²⁶ Wilhelmy-Dollinger 1989: 55–58, 69.

Goethehez hasonlóan, ha őhöz nem is mérhetően került Alexander von Humboldt egyre inkább előbb a németországi, majd az európai kulturális érdeklődés és közgondolkodás középpontjába. Humboldt volt az a természettudós, akinek egy dolgozatát Friedrich von Schiller új irodalmi folyóirata, a *Die Horen* számára megnyerte. Humboldt úgy érezte, hogy ez nagy megtiszteltetés, s így jelent meg 1795-ban a „Die Lebenskraft, oder der rhodische Genius. Eine Erzählung” (Az életerő, avagy a rodoszi génusz) című tanulmánya.²⁷ Schiller értelmetlennek nevezte Humboldt igyekezetét az élet lényegének, az úgynevezett életerőnek a meghatározására. Humboldtról a neki küldött meghívás ellenére így írt: „Félek, hogy minden tehetsége és nyugtalan ténykedése ellenére soha sem fog nagyot alkotni a maga tudományában.”²⁸ Tény azonban, hogy Humboldt volt az egyetlen tudós, akit Schiller munkatársul kért fel. Schiller azonban, amint az a halála után kiadott levelezéséből kiderült, féltékenyen figyelte Goethe nagy érdeklődését Humboldt iránt.²⁹

Johann Wolfgang von Goethe, csakúgy, mint Alexander von Humboldt rendkívüli befolyást gyakorolt egész Európa gondolkodására, hatásuk nem korlátozódott a német nyelvterületre.³⁰ Új gondolataik témái lettek az európai szalonokban folyó beszélgetéseknek Berlinton Londonig. Nagy-Britanniában például különös népszerűséget élvezett a *Faust*, amelynek a 19. század során vagy két tucat angol fordítása is elkészült.³¹ Goethe műve iránt olyan nagy angol költők és írók érdeklődtek, mint P. B. Shelley, Lord Byron, S. T. Coleridge, Thomas Carlyle és Sir Walter Scott. Ennek ellenére a 19. század első felének brit *Faust*-receptiója a félreértések és előítéletek sorozatát mutatta föl.³²

Csak a század közepétől fordult a brit *Faust*-receptió erőteljesebben történeti-filológiai irányba. A Goethe-filológus Wilhelm Scherer és iskolája nagymértékben befolyásolta a brit Goethe-kultusz fejlődését. A század második felében a már lankadó érdeklődést G. H. Lewes 1855-ben megjelent Goethe-életrajza élesztette újjá.³³ Lewes a Goethe műve iránti figyelmet művészi irányba terelte, és a *Faust*-kritikát az addigi etikai-filozófiai érdeklődés felől erősen esztétikai irányba mozdította el. Míg a század első felében az érdeklődés főként a „*Faust* mint anyag” felé fordult, a század második felében a hangsúly a „*Faust* mint szellemi hatalomra” irányult. Ez jórészt a brit gondolkodás általános fejlődésével függött össze. Mindenekelőtt Charles Darwin munkája, az *On the Origin of Species* (A fajok eredete, 1859) ébresztette fel a briteket hamis

²⁷ Humboldt 1795: 90–96. Vö. Millán 2011: 97–114.

²⁸ „Ich fürchte aber, trotz aller seiner Talente und seiner rastloser Thätigkeit wird er in seiner Wissenschaft nie etwas Großes leisten.“ Schillers *Briefwechsel* 1847: 46–47.

²⁹ Millán 2011: 111., 7. lj.

³⁰ Frank 1982: 65–75.

³¹ Frantz 1949: 304.

³² Hauhart 1909: 51–78.

³³ Lewes 1855; Hauhart 1909: 50–51.

és dogmatikus biztonságtudatukból, és kiterjedt konfliktushoz vezetett a teológia és a modern természettudomány között.

Ezek a példák bepillantást engednek a korszak brit és európai vitakultúrájába, s megmutatnak valamit a 19. század gondolkodásából.³⁴

BÉCSI SZALONOK

Ami Bécs szalonéletét illeti, Fanny von Arnstein (1758–1818) szalonjába a bécsi kongresszus idején ellátogatott Wellington herceg, a nagy brit hadvezér és későbbi miniszterelnök és Talleyrand herceg, többszörös francia külügyminiszter, s mellettük az államférfi Karl August von Hardenberg báró és a diplomata Karl August Varnhagen von Ense (és felesége Rahel), Friedrich és Caroline von Schlegel, Justinus Kerner, Karoline Pichler és Zacharias Werne. Diplomáciai estélyein akár 400 vendég is megfordult. A ház úrnője egyike volt a máig nagy sikerrel működő bécsi *Gesellschaft für Musikfreunde* alapítóinak.³⁵ Leánya, a széleskörűen művelt, asszimiláns zsidó Henrietta von Pereira-Arnstein (1780–1859) bécsi otthonában hetenként rendezett művészestélyeket, melyeken maga is közreműködött zongoráján.

Sophie von Todesco (1825–1895) és férje, Eduard Freiherr von Todesco (1814–1887) Bécs egyik legfontosabb szalonját működtették – hatalmas vendégsereggel – a bécsi Opera szomszédságában máig meglévő palotájukban (Kärntner Straße 51).³⁶ A Todesco házaspár leánya, Franziska (Fanny) (1846–1922) Henry de Worms (1840–1903), a későbbi Lord Pirbright felesége lett, így a család jelentékeny brit kapcsolatokkal is rendelkezett, Friedrich Ferdinand von Beust báró (később gróf) osztrák kancellár barátsága mellett.³⁷

Berta Zuckerkandl-Szepe (1864–1945) a befolyásos *Neue Wiener Tagblatt* főszerkesztőjének, Moritz Szepsnek volt a leánya és Emil Zuckerkandl anatómusprofesszor felesége.³⁸ Híres irodalmi szalonját (előbb Nußwaldgasse Döblingben, majd 1917–1938 között Bécs 1. kerületében, a Palais Lieben-Auspitzban) többek között ifj. Johann Strauss, Gustav Klimt, Arthur Schnitzler, Max Reinhardt és Franz Theodor Csokor látogatta. Gustav Mahler 1901-ben itt ismerte meg későbbi feleségét, Alma Mahler-Werfelt. Berta Zuckerkandl szalonjában került sor Hugo von Hofmannstahl nevezetes *Jedermann* (Akárki) című misztériumjátékának első felolvasására. A háziasszony nővére, Sophie Zuckerkandl (1862–1937) Paul Clemenceau-nak (1857–1946), a későbbi francia miniszterelnök Georges Clemenceau (1841–1929) testvérének lett a felesége.

³⁴ Weliver 2017.

³⁵ Spiel 1962.

³⁶ A Todesco-ház mellett további bécsi zsidó szalonokról (Wertheimstein, Gomperz, Auspitz és Lieben) ld. Rossbacher 2003.

³⁷ Frank 2019a: 72–79.

³⁸ Meysels 1997; Zuckerkandl 2013.

Ennek révén Berta Zuckerkandl befolyásra tett szert a francia politikai életben is, és részt vett Károly császár és Zita császárné 1916–17. évi, kudarcot vallott franciaországi béketapogatózásainak, az ún. Sixtus-afférnek a lebonyolításában is.³⁹

A hírneves pedagógus Eugenie Schwarzwald (1872–1940) Adolf Loos által épített bécsi otthonában (Wien 8, Josefstädterstraße 68), illetve az 1, Wallnerstraße 9 (Herrengasse 10) alatt működtetett *Herrenhof* nevű irodalmi kávéházában gyakori látogató volt Elias Canetti, Egon Friedell, Robert Musil, Karin Michaëlis, Rainer Maria Rilke csakúgy, mint Hatvany Lajos, Alexander Moissi, Paul Lazarsfeld, Alma Mahler-Werfel és Berta Zuckerkandl. Baráti köréhez tartozott Othmar Spann, Karl Popper, Robert Scheu és Robert Musil is, akinek főművében, *A tulajdonságok nélküli emberben* Diotima, avagy Hermine Tuzzi alakja Eugenie Schwarzwaldot idézi.

A BOLDOG EMBERÖLTŐ

Magyarországon Liszt Ferenc (1811–1886) jelentett hidat az arisztokrácia és a polgárság, illetve Weimar, Bécs és Budapest között. Liszt két élettársa is arisztokrata volt, valójában leánya, Cosima Wagner is grófnőnek tekinthető lenne. Liszt pesti otthonának ajtaján tábla hirdette, hogy „Liszt Ferencz lakásán található kedden, csütörtökön, szombaton 3 és 4 óra közt.” A fogadónap ilyenén hirdetése a nyitás, a befogadásra való készség jeleként értelmezhető, ami polgárosult országokban, mint például Nagy-Britanniában máig tovább él.

A hegedűművész Hubay Jenő (1858–1937) és felesége, Czebrián Róza grófnő szalonja a Horthy-korszak társadalmának krémjét látta vendégül, és maga a kormányzó is gyakori vendége volt az egykori Margit rakparti (ma Bem rakparti) hangversenyeknek és zenei fogadásoknak. Ezeknek akkoriban komoly társadalmi funkciója volt: kötőelemei voltak a politikai és művészeti elitnek. Molnár Antal szarkasztikus portrét rajzolt az idősödő Hubayról és szalonjáról, ahol „az ország nemzetvédelmi vezetőségének színe-java adott találkát; Hubayék szorososan hozzá is tartoztak a vezetőséghez.”⁴⁰

Magyarország a századfordulón hasonló módon működtek a szalonok, elsősorban zenei vonzaskörrel. Elsőként Scheiber Sándor állította össze és kommentálta azoknak a zsidó szalonoknak a listáját, melyekben Bartók Béla is megfordult, s ahonnan korai működéséhez támogatást kapott.⁴¹

Az Arányi-szalon Arányi Lajos György (1812–1887) budapesti kórbonctanprofesszor otthonában alakult ki. Az 1875-ben *hunyadi* előnévvel nemességet kapott Arányi Joachim Józsefnek (1831–1907), a berlini *Hochschule für Musik* igazgatójára

³⁹ Zuckerkandl 2013: 140–150; Frank 2015a: 105–114.

⁴⁰ Molnár Antal: Hubay titka. In Molnár 1974: 132.

⁴¹ Scheiber Sándor: Bartók és a zsidók. In Scheiber 1984: 206–218.

nak, a nagyhírű hegedűművésznek a húgát, Johannát vette feleségül, leányuk, Kornélia Vámbéry Ármin (1832–1913) neje lett. Arányi professzor unokahúgai, Adila (1886–1962) és Jelly (1893–1966) híres hegedűművészek lettek. Adila Joachim tanítványa volt, Jelly 13 éves korában már az angol királyi pár előtt játszott a Buckingham palotában. Bartók vasárnaponként gyakran megfordult Arányiéknál, ahol közösen kamarazenéltek is. Jelly Bartókkal később több hangversenyt is adott, többek között Londonban és Párizsban; Bartók neki ajánlotta két hegedű–zongora szonátáját, Ravel pedig *Tzigane* c. hegedű–zongora koncertrapszódiaját, melyet Arányi Jelly megbízásából írt.⁴²

Bartók Béla jó kapcsolatokat ápolt Lukács György (1885–1971) családjával. A filozófus testvére, a jó csellista Lukács Mária (Mici) így emlékezett a Gellért-hegyi Lukács-ház zenei életére: „Otthon majdnem minden héten rendeztünk kvartett- és kvintett-estéket [...] Időnként vendégek is jöttek egy-egy ilyen zenei estére: üzleti barátok és egyúttal a szellemi élet színe-java. Az ilyen estéknek sokszor volt ’gyakorlati eredménye’: egy-egy arcképvásárlás, szoboreladás vagy zeneleckeadás.” Gyergyai Albert Lukács Józsefet (1855–1928), a filozófus apját a kor legjelentékenyebb embereinek „egyikeként” jellemezte, és hozzátette: „Oly barátai voltak, akik bámulták és szerették; Budapest bankárai és közgazdászai mellett Petrovics Elek, a Szépművészeti Múzeum igazgatója, Ferenczy Károly, a nagy festő, Dohnányi, a muzsikus, Matlekovics, a híres közgazdász, Vámbéry Rusztem, a jogász...”⁴³ Lukács György kapcsolatot teremtett apja és a kor kiváló festői között: járt hozzá Czígány Dezső, Márffy Ödön, Kernstok Károly, s a szobrász Ferenczy Béni. Támogatta a festőművész László Fülöpöt, a *Nyugat* szerkesztőjét, Osvát Ernőt és a matematikus Fejér Lipótot, illetve a Léner-vonósnégyes tagjait. Lénerék gyakran játszottak a Lukács-házban és „zenében adták vissza a sok jót, amit a házban és háztól élveztek.”⁴⁴

A századforduló modern zenei világa elsősorban Gruber Henrikné Schlesinger (később Sándor) Emma (1863–1958) otthona körül gyülekezett,⁴⁵ aki maga is ígéretes zeneszerző volt, Bartók majd Kodály tanítványa. Később, 1910-től Kodály Zoltán első felesége lett. Londonban és Párizsban is pályadíjat nyert szerzeményeivel. „Emma a legkiválóbb nő volt, akivel életemben találkoztam” – írta róla Lukács Mici.⁴⁶ Emma asszony bátyja, Sándor Pál (1860–1936) a magyar kereskedelmi élet egyik vezető alakja, kormánypárti országgyűlési képviselő volt, 35 éven át.⁴⁷

A nagybirtokos és nagyiparos Kohner Adolf báró (1866–1937), a Magyar Izraeliták Országos Irodájának elnöke mint műgyűjtő és mecénás vált ismertté. Bartók 1918-ban Kohnerék vendége volt felsőszászbereki kastélyukban, és egy levelében feljegyezte,

⁴² Scheiber 1984: 207.

⁴³ Gyergyai 1986: 58.

⁴⁴ Scheiber 1984: 209–210.

⁴⁵ Molnár Antal: Az új magyar zene kibontakozása (1958). In Molnár 1981: 92.

⁴⁶ Scheiber 1984: 206–207.

⁴⁷ [https://hu.wikipedia.org/wiki/S%C3%A1ndor_P%C3%A1l_\(politikus\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/S%C3%A1ndor_P%C3%A1l_(politikus)) Letöltve 2017. február.

hogya a „Vendégek úgy jártak ki-be, akárcsak valami hotelben. [...] Sok mindenről esett szó: zene, irodalom, zsidókérdés, vallás, bolsevik mozgalom, termelés, kereskedelem stb. stb. mindez persze bárói és nagytőke szempontból. A báró úr [...] [z]enéhez eléggé ért, nagy zenebarát, maga is hegedül, a körülményekhez képest elég jól. Nagy barátja a festőknek (Fényes Adolfot nagyon szeretik, ő is ott volt pár napra) [...]”⁴⁸

Bartók tanított a Hatvany-Deutsch családban is, később, 1936-ban Hatvany Lajos palotájában találkozott Thomas Mann-nal, akinek tiszteletére az irodalomtörténet-sz-kritikus Hatvany nagy estélyt adott.

A szalonok e csoportjához sorolható a Polányi Cecília, azaz „Cecil mama” körül kiépülő nevezetes hálózat⁴⁹ és Adler Mihályné Goldstein Vilma (1860–1934) zongoraművész nő kamarazenei köre, amelyhez Bécsben tanárai, Ignaz Brüll és Moriz Rosenthal, Budapesten a fiatal Hubay Jenő, Popper Dávid, Waldbauer József és Imre, a Zeneakadémia professzorai: Hans Koessler, Victor Ritter von Herzfeld, a fiatal Weiner Leó és Molnár Antal, illetve a hazai és bécsi zenei élet más kiemelkedő alakjai tartoztak.⁵⁰

Nem mindenhol az asszonyok zenéltek. Körmendi Ferenc *A boldog emberöltő* című regényében egész fejezet szól a kamarazenélés örömeiről. Hegedüs doktorék Andrassy úti otthonában minden csütörtökön felcsendült a zene. „Apáék néha valóban belemuzsikáltak a késő éjszakába. Ugy kezdődött, hogy bementek mindnyájan a szalonba, becsukták a rendelő felé az ajtót és leültek a zongorától jobbra felállított négy pult elé.” A zongorán egy zeneakadémista művésznövendék játszott, „az első s a második hegedű apa két kollégájának avatott amatőr-kezében szólalt meg. A mélyhegedűst a zongoristalány hozta magával a zeneakadémiáról; a gordonkán apa játszott nagy művészi buzgalommal. Ez a zongoraötös kitűnően összetanult együttes volt; apa, aki egyébként sűrűn jár operába és hangversenyekre, boldogan hozott meg minden áldozatot a zenélésért...”⁵¹ John Lukacs joggal jegyzi meg, hogy „*A boldog emberöltő* azért is fontos számunkra, mert azt a léghört mutatja be, amelyben az Andrassy út polgársága élt a századforduló idején és után.”⁵²

A zongora nemcsak a család szórakozásának és művelődésének központja volt, de a ház ékessége is. Az előkelő házakban a szalonban állt, az Andrassy út vonzáskörében, Kornfeld Móric báró Lendvay utcai palotájában „a könyvtár mellett volt a szalon, amit csak karácsonykor használtunk, meg amikor anyám idős barátnői jöttek teára. Igen értékes empire bútorral volt berendezve, ami szép volt a szemnek, de a használata roppant kényelmetlen. Állt ott egy Steinway hangversenyzongora is, amelyen anyám szívesen játszott. A szoba túlsó végében állt apám csellója.”⁵³

⁴⁸ Scheiber 1984: 207–208. Idézet: Bartók Béla Buşijta Jánosnak, Rákoskeresztur, 1918. szept. 14. In Bartók 1976: 249.

⁴⁹ Frank 2015b: 79–80.

⁵⁰ Molnár Antal: Az új magyar zene kibontakozása (1958). In Molnár 1981: 102.

⁵¹ Körmendi 1934: 49.

⁵² Lukacs 2014: 29.

⁵³ Kornfeld 2014: 54.

A zenélés öröme mellett a szalon a találkozás, a társas kapcsolatteremtés, a társadalmi hálózat kialakításának, a szociális mobilitásnak is eszköze volt. Ennek egyik legjobban rögzített példáját nyújtja Molnár Ferenc *Az éhes város* című regénye. Az ebben leírt estély magába sűríti a szalonvilág megannyi hamisságának élményeit, a zsidó–keresztény együttélés fonák, csalóka, illúziók által táplált és illúziókat tápláló helyzetét.⁵⁴

A zongora a szerényebb otthonokban is ott állt, Kosztolányi Dezső „Budai idillje” szerint az „olyan egyszerű, oly finom, babaszerű” budavári otthonokban „a dalt is szeretik”:

Kedvük vídor, lelkük éber
s néha este tétován
zeng föl a kis zongorán
áradozva, sírva Weber.⁵⁵

Kosztolányi tanúsága szerint a „vidéki házban” is ott áll a zongora. A „Néma vidéki ház”-ban

Távol fürdőhelyen mulat az úr,
a zárt szobákba bíboros homály ég,
a billentyűsoron bámul az árnyék,
a zongorán áll egy Chopin-mazúr.⁵⁶

S a „Szeptemberi áhítat” vidéki emlékképében

a zongorán, mint hajdan a vidéken,
örvénylik a Sonata pathétique,
bukdácsol a billentyűn tompa búban
az édes elmebeteg, árva Schumann...⁵⁷

A szalon középpontjában általában a család nőtagjai álltak, akiknek iskoláztatása a leggyakrabban elmaradt a család férfitagjaié mögött, de az idegen nyelvek és a háztartási ismeretek⁵⁸ elsajátítása mellett az igényesebb középosztálybeli családok leányai tanultak zongorázni, énekelni, és fenntartották az otthon zenei kultúráját – az elektromosság előtti korban tisztán a maguk erejéből.

⁵⁴ Molnár 1993: XXI. fejezet, 217–246.

⁵⁵ Kosztolányi Dezső: Budai idill. In Kosztolányi 1962: I. kötet, 154.

⁵⁶ Kosztolányi Dezső: Néma vidéki ház. In Kosztolányi 1962: I. kötet, 108.

⁵⁷ Kosztolányi Dezső: Szeptemberi áhítat. In Kosztolányi 1962: II. kötet, 272.

⁵⁸ Prato 1886⁴; Gartenschläger. 1912¹⁶.

Az otthonokból a hangszerek egyre javuló minőségével és egyben drágulásával a házizene, de a politika is mindinkább kiszorult. A korai időkben az otthoni zongorák rossz minőségben szólalhattak csak meg a hangolási technikák problémái miatt, de ennek – lemezfelvételek híján – nincs lenyomata. A gyenge hangzást ellensúlyozta a tény, hogy ez volt szinte az egyetlen módja, hogy a szalonok házigazdái a vendégeket zenével szórakoztassák. Később a fuvola vagy a hegedű – amelyek olcsóbbak és mobilisabbak voltak – átvette a zongora helyét, az utóbbi „átköltözött” a koncerttermekbe. Ezzel párhuzamosan a politizálás színterei is egyre inkább a parlamenti folyosók és a klubok, a kaszinók lettek.

A lemezjátszók elterjedésével, a házi „zenekészítés” elapadásával az intimitás is egyre inkább leépült, és az otthoni aktív politizálás is elveszítette jelentőségét. Mindez veszteségünk.

IRODALOM

- Baji Etelka – Csorba László: *Kastélyok és mágnások*. Budapest: HG & Társa, 1994¹; Budapest: Panoráma, 2006².
- Bartók Béla 1976. *Levelei*. Budapest: Zeneműkiadó.
- Beci, Veronika 2000. *Musikalische Salons. Blütezeit einer Frauenkultur*. Düsseldorf–Zürich: Artemis & Winkler.
- Emily D. Bilski – Emily Braun 2005. *Jewish Women and Their Salons. The Power of Conversation*. New Haven – London: Yale University Press.
- Bodolay Géza 1963. *Irodalmi diáktársaságok 1785–1848*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Dede Franciska 2005. *Justh Zsigmond, az irodalmi dendi. Egy XIX. századi irodalmár társasági kapcsolatai és irodalomszervező, művészetpártoló tevékenysége*. ELTE BTK Doktori disszertáció.
- Fábri Anna 1987. *Az irodalom magánélete (Irodalmi szalonok és társaskörök Pest-Budán, 1779–1848)*. Budapest: Magvető.
- Frank, Tibor 1982. Ein Faust-Kommentar viktorianischer Prägung. In Antal Mádl und LászlóTarnói (Hg.): *Goethe-Studien. Zum 150. Todestag des Dichters*. Budapest: Loránd-Eötvös-Universität.
- Frank Tibor 2015a. „C'est la paix!": A Sixtus-levelek és Károly császár különbéké-kezdeményezése. In Majoros István, Antal Gábor, Hevő Péter, M. Madarász Anita (szerk.): *Sorsok, frontok, eszmék: Tanulmányok az első világháború 100. évfordulójára*. Budapest: ELTE BTK. 105–114.
- Frank Tibor 2015b *Kettős kivándorlás. Budapest – Berlin – New York 1919–1945*. 2. kiadás. Budapest: Gondolat.
- Frank Tibor 2019a. *Viktória királynő kezeihez. Az osztrák-magyar kiegyezés brit tükörben 1865–1870*. Budapest: Gondolat.
- Frank Tibor 2019b. Magyarország és Európa. In *Magyarország az Európai Unióban*. Budapest: Osiris. 98–136.
- Frank Tibor 2020. *Szalonvilág. A polgári érintkezés modernizálódása a 19. században*. Budapest: Rózsavölgyi és Társa.

- Frantz, Adolf Ingram 1949. *Half a Hundred Thralls to Faust. A Study Based on the British and American Translators of Goethe's „Faust,” 1823-1949.* Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Gartenschläger, Dr. Fritz 1912¹⁶. *Die wirtschaftliche Hausfrau. Ein häuslicher Ratgeber.* Berlin – Leipzig – Wien: W. Vobach & Co.
- Gyáni Gábor 1999. *Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten 1870-1940.* Budapest: Új Mandátum.
- Gyergyai Albert 1986. *A várostól a viláig.* Budapest: Szépirodalmi.
- Hatvány 1968. *A tudni-nem-érdemes dolgok tudománya.* Fordította Szöllősy Klára. Budapest: Gondolat.
- Hauhart, William Frederic 1909. *The Reception of Goethe's Faust in England in the First Half of the Nineteenth Century.* New York: The Columbia University Press.
- Humboldt, Alexander von 1795. *Die Lebenskraft, oder der rhodische Genius. Eine Erzählung. Die Horen.* Eine Monatsschrift. Bd. 1. Tübingen.
- Kornfeld Tamás 2014. *Nem mindennapi élet.* Budapest: Corvina.
- Kosztolányi Dezső 1962: *Összegyűjtött versei.* I-II. kötet. Budapest: Szépirodalmi.
- Körmenyi Ferenc 1934: *A boldog emberöltő.* Budapest: Athenaeum.
- Lewes, G. H. 1855. *The Life and Works of Goethe,* Vols. I-II. London: David Nutt.
- Lukacs, John 2014. *Budapest, 1900. A város és kultúrája.* Budapest: Európa.
- Meysels, Lucian O. 1997². *In meinem Salon ist Österreich. Berta Zuckerkanndl und ihre Zeit.* Erweiterte Neuauflage. Wien: Illustrierte Neue Welt.
- Millán, Elizabeth 2011. *The Quest for the Seeds of Eternal Growth: Goethe and Humboldt's Presentation of Nature. Goethe Yearbook XVIII.*
- Molnár Antal 1974. *Magamról, másokról.* Budapest: Gondolat.
- Molnár Antal 1975. *Eretnek gondolatok a muzsikáról.* Budapest: Gondolat.
- Molnár Antal 1981. *Eszmények, értékek, emlékek.* S. a. r. Bónis Ferenc. Budapest: Zeneműkiadó.
- Molnár Ferenc 1993. *Az éhes város.* Budapest: Pesti Szalon Könyvek.
- Peham, Helga 2013. *Die Salonièren und die Salons in Wien. 200 Jahre Geschichte einer besonderen Institution.* Wien – Graz – Klagenfurt: Styria.
- Prato, Katharina (Edle von Scheiger) 1886⁴. *Die Haushaltungskunde. Ein Leitfaden für Frauen und Mädchen aller Stände.* Gratz: Aug. Hesse.
- Rosbacher, Karlheinz 2003. *Literatur und Bürgertum. Fünf Wiener jüdische Familien von der liberalen Ära zum Fin de Siècle.* Wien – Köln – Weimar: Böhlau Verlag.
- Scheiber Sándor 1984. *Folklor és tárgytörténet,* III. kötet. Budapest.
- Schillers *Briefwechsel mit Körner* 1847. Von 1784 bis zum Tode Schillers. Vierter Theil 1797-1805. Berlin: Veit und Comp.
- Sóter István 1967². *Eötvös József.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Spiel, Hilde 1962. *Fanny von Arnstein oder die Emanzipation. Ein Frauenleben an der Zeitenwende 1758-1818.* Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag.
- Szemere Bertalan 1983. *Utazás külföldön.* Budapest: Helikon.
- Széchenyi Ágnes 2015. *Jung Ungarn. Kulturális külpropaganda és irodalmi modernség. A Nyugat német változata Berlinben.* In uő: *Pályaképek. Művelődéstörténeti metszetek a 20. századból.* Budapest: Corvina – EKF Líceum.
- Vasili, Comte Paul: *La société de Berlin* (Paris: Huitième édition, Paris: Librairie de la Nouvelle Revue, 1884); Uő: *La société de Vienne* (Troisième édition, Paris: Librairie de la Nouvelle Revue, 1885); Uő: *La société de Londres* (Paris: Librairie de la Nouvelle Revue, 1885); Uő: *La société de Saint Pétersbourg* (Paris: Librairie de la Nouvelle Revue, 1886); Uő: *La société*

de Madrid (11e édition, Bureaux de la Nouvelle lierne, 1886); Uő: La société de Rome (Paris: La Nouvelle Revue, 1886/1887); Uő: La société de Paris (1886).

Vázsonyi Bálint 2002². *Dohnányi Ernő*. Budapest, Nap.

Weliver, Phyllis 2017. *Mary Gladstone and the Victorian Salon*. Cambridge: Cambridge University Press.

Wilhelmy-Dollinger Petra 2011. *Der Berliner Salon im 19. Jahrhundert (1780-1914)*. Berlin: Walter de Gruyter.

Zuckerandl, Berta 2013. *Österreich intim. Erinnerungen 1892 bis 1942*. Wien: Amalthea Signum.

BERNÁTH ÁRPÁD

Humboldt Itáliába? – Goethe és Alexander von Humboldt sokrétű kapcsolata

1. HUMBOLDT MINTAKÉPE: GOETHE

Az igen gazdag szakirodalom már szinte minden lehetséges szempontból tárgyalta Johann Wolfgang von Goethe és Alexander von Humboldt kapcsolatát. Szorgos kutatók összegyűjtötték és közzétették az egymásnak vagy egymásról írt leveleiket, és folyamatosan azonosítják azokat az írásaikat, amelyek közvetlenül vagy közvetetten egymásra utalnak.¹ Hiszen két olyan személyiségről van szó, akik idővel – és már életükben – koruk és működési területük kultikus alakjává váltak. A Humboldtnál húsz évvel idősebb Goethe – az „írófejedelem” – egy irodalmi korszak névadója lett, Humboldt pedig – a „tudományok királya”² –, aki 27 évvel élte túl mentorát, még megélhette, hogy világszerte a 19. századi német tudományosság fő képviselőjeként ünnepejjék.

Kapcsolatuknak sajátos dokumentuma az a Humboldtról röviddel halála előtt készült festmény (lásd 21. kép), amelyet a berlini művészeti akadémia tanára, Julius Schrader készített. Renato G. Mazzolini meggyőzően érvel amellett, hogy Humboldt utolsó portréját a festő Heinrich Christian Kolbe Goethe-portréja mintájára alkotta meg.³

A mintát, az egészalakos Goethe-portrét Kolbe 1824 és 1826 között készítette el. Goethe ebben az időben hetvenes éveiben járt, a képen megjelenített alak valamivel fiatalabbnak tűnik.⁴ De nem annyira fiatalnak, mint amennyire az őt körülvevő itáliai táj sugallná: a költő ugyanis 37 évesen, 1787 tavaszán járt Nápolyban. Bő másfél éves itáliai tartózkodása alatt számos rajz és festmény készült róla. A legismertebbek: Heinrich Wilhelm Tischbein és Angelica Kaufmann alkotásai is meggyőzhetnek bennünket

¹ Kiindulópontja az összefoglaló áttekintéseknek levelezésük kiadása: Goethe, Johann Wolfgang, Wilhelm von Humboldt und Alexander von Humboldt: Goethes Briefwechsel mit Wilhelm und Alexander von Humboldt. Herausgegeben von Ludwig Geiger. Mit einer Gravüre die beiden Standbilder in Berlin darstellend, hg. von Ludwig Geiger, Berlin: Bondy 1909. A kutatási eredmények közéletének jelenlegi fórumai: die Internationale Zeitschrift für Humboldt-Studien (HiN), a <https://edition-humboldt.de/> és a Goethe-portál.

² Balogh 1860, 34.

³ Mazzolini 2004: 2–16.

⁴ Összehasonlításul lásd Joseph Karl Stieler Goethe portréját 1828 ból, München, Neue Pinakothek.

arról, hogy Goethe alakja Kolbe képén kortévesztő háttérrel jelenik meg.⁵ Goethe egy magaslaton áll, mellette az antik görög-római világra utaló tört oszlop, körülötte cserjés. Mögötte a nápolyi öböl fölé magasodó, füstölgő Vezúv. Jobb kezében írón, balkezeiben nyitott füzet, amelybe írni készül. Messzeségbe révedő tekintetét figyelve, azt gondolhatnánk, hogy naplójába épp ezt készül beírni: „Ekkor valami szerencsés gondolat villant át agyamon a botanikus dolgokat illetően.”⁶ De a képet figyelmesebben megtekintve el kell vetnünk ezt a lehetőséget. Kiolvashatók a már bejegyzett sorok: „Nicht vorbey – Es muss erst frommen” – azaz „Nem múlt el, előbb hasznossá kell válnia.” Az inscripciót Kolbe nem Goethe itáliai tartózkodása alatt készült jegyzeteiből vette, hanem – újabb anakronizmussal – egy álarcos felvonulást kísérő színjátékból, amelyet Goethe 1818-ban írt.

Ezt a festményt ajánlhatta tehát Humboldt Julius Schrader számára képének min-tául, amely 1859-ben készült el (lásd 22. kép).⁷

A két kép elemei és felépítése között valóban számos hasonlóság található. Schrader képén az idős tudóst láthatjuk, de – eltérően a megelőzően készült ábrázolásaitól⁸ – nem könyvtárszobájában, karosszékében ülve, hanem, Goethehez hasonlóan, természeti környezetben. Humboldt alakja mögött ugyancsak vulkanikus hegyek magasodnak, de nem az általa is többször megmászott Vezúv,⁹ hanem a hófödte Chimborazo és az alacsonyabb Carguairazo – abból a nézetből, amelyből Humboldt 1802 júniusában a két hegyet jegyzetei számára maga is lerajzolta.¹⁰ Nem az európai Vezúv, de a dél-amerikai Chimborazo volt az ő hegye, ő számította ki először megközelítő pontossággal a hegy tengerszinttől mért magasságát, és dokumentáltan ő volt az első, aki kísérőjével, Aimé Bonpland-nal egészen a 6200 métert elérő csúcs közelébe, 5800 méterig jutott, olyan magasra, mint addig földi halandó sehol. Goethe Kolbe képén áll, s valószínűleg a festő is tudta, hogy Goethe gyakran állva, írópulton róta sorait. De az álló alak itt az útján megpihenő vándor képzetét kelti, legalábbis erre utal az antik kőre letett cylinder és sétabot. Humboldt egy sziklán ül, a megpihenő vándor képzetét ezen a képen is a maga mellé letett cylinder idézi fel. Kezében

⁵ Például: Goethe in der Campagna, vászonra festett olajkép, 1787, 164 × 206 cm, Städtisches Kunstinstitut, Frankfurt am Main és Das verfluchte zweite Kissen, 1787, tintarajz, 19,7 × 26,9 cm, Stiftung Weimarer Klassik. Továbbá: Angelica Kaufmann: Bildnis Johann Wolfgang von Goethe, 1787, vászonra festett olajkép, 64 × 52 cm, Goethe-Nationalmuseum (Weimar).

⁶ Goethe 1984: 264.

⁷ Julius Schrader – vászonra festett olajkép – méret: 158,8 × 138,1 cm. H. O. Havemeyer 1889 ajándéka – The Met, New York.

⁸ Összehasonlításként lásd Joseph Karl Stieler Humboldt portréját (vászonra festett olajkép) 1843-ból, földgömbbel és a készülő Kosmos kéziratával kezében (Stiftung Preußische Schlösser und Gärten Berlin-Brandenburg) vagy Eduard Hildebrandt színezett könyvnyomatát: Alexander von Humboldt in seinem Arbeitszimmer Oranienburger Str. 67, am 2. Band des „Kosmos” schreibend, 1845 (Stadtmuseum Berlin).

⁹ Először 1805 nyarán.

¹⁰ Humboldt 1810, 5. tábla.

ugyancsak irón és egy nyitott füzet. Ő nem a messzeségbe tekint, hanem magába néz, de mindkét testtartásnak azonos a jelentése: töprengés a megkezdett sorok folytatásán. A különbség csak annyi, hogy Humboldt jobb kezével részben eltakarja jegyzetfüzetét, s ezáltal a már lejegyzettek kiolvashatatlaná lesznek.

A két portré közötti összefüggés nyilvánvaló. De a két kép kompozíciójában megmutatózó hasonlóságnál is fontosabb az a közös tulajdonságuk – és ez egyben megkülönbözteti mindkettőt a Goethéről és a Humboldtról készült korábbi festményektől is – az anakronizmusuk, vagyis, hogy az ábrázolt elemek a képen kívüli térben nem voltak egyidejűleg megtapasztalhatók. Mint Renato Mazzolini kimutatta, Goethe és Humboldt megjelenítése ezen a képeken a szentek ábrázolásának hosszú hagyományát követi, amennyiben megfestőik olyan attribútumokkal jelenítik meg őket, amelyek életük különböző szakaszait idézik fel, de amelyek – sugallja az ábrázolás – elválaszthatatlanul hozzájuk tartoznak, s bármely összefüggésben felismerhetővé teszi őket.¹¹

Vajon Goethe itáliai útja is akkora hatással volt Humboldt útiterveire, mint amilyen hatást tett rá Kolbe festménye?

2. SZEMÉLYES KAPCSOLATOK

Amikor Humboldt 1794. március 9-én Jénában először találkozott Goethével, Goethe már megjárta Itáliát, Humboldtnak pedig már kidolgozott tervei voltak egy hosszabb felfedező utazásra, amelynek Itália lett volna az első állomása. Humboldt terveit és tudományos programját nem befolyásolhatták Goethe itáliai útjának tapasztalatai. Goethe csak 1813-ban kezdte el úti jegyzeteit és Itáliából küldött leveleit összegyűjteni, készülve önéletrajzi művének folytatására. Az *Aus meinem Leben – Dichtung und Wahrheit* (Életemből – Költészet és valóság) 1. kötete 1811-ben, a 3. kötete 1814 tavaszán jelent meg. A kötetek öt-öt könyvet fognak össze. A 3. kötet 15. könyve Goethe itáliai utazásának előkészületeivel zárul, de ez nem 1786-ban történik, hanem 1775-ben. Goethe ugyanis már 26 évesen úton volt Itália felé, amikor Károly Ágost herceg meghívása elérte. Így Goethe végül is Frankfurt am Mainból elindulva nem Itáliába, hanem 1775. november 7-én Weimarba érkezett meg. A harmadik kötet lezárásával, egyéb feladatok felé fordulva Goethe azonban már nem tudta, de – közvetlen környezete érintettsége miatt – nem is nagyon akarta az előző kötetek kronologikus rendjét követve a weimari évek történéseit sorra venni. Önéletírását 1816-ban gyakorlatilag mégis ott folytatta, ahol 1814-ben abbahagyta: az itáliai utazásnál. Az *Aus meinem Leben Zweiter Abteilung Erster und Zweiter Teil*. (Életemből Második sorozata, első és második rész) címmel az 1786 szeptembere és 1788 májusa között megvalósult

¹¹ A két kép összehasonlító elemzéséhez, amelynek eredményeire itt támaszkodunk, lásd Mazzolini 2004.

itáliai útjáról szólt. Az első kötet 1816-ban, a második, a Nápolyba vezető út leírásával kezdődően 1817-ben jelent meg. A napló formában megírt visszaemlékezés csak későbbi kiadásaiban kapta az *Italienische Reise* (Utazás Itáliában) címet. Szempontunkból a lényeg: Goethe hamarabb olvashatta Humboldt és Bonpland úti beszámolóit, mint Humboldt Goethét.

Humboldt Dél- és Közép-Amerikába vezető felfedező útjának terveire nem Goethe, hanem Georg Forster barátja és mestere volt hatással, bár felkészülésében e világkörűli útra nagy szerepet játszott Jéna és Weimar, s különösen szellemi és személyes találkozásai Goethével.

Ami a szellemi hatásokat illeti, Humboldt a Goethe-kultusz berlini szentélyében, Henriette Herz szalonjában gyarapíthatta ismereteit a költőről.¹² Csodálatát különösen *Die Leiden des jungen Werther* (Ifjú Werther szenvedései) c. regénye váltotta ki, amely végső alakját az 1787-es kiadásban érte el. Jellemzően legtöbbször a természeti leírások szépségét értékelte a regényben.

A személyes kapcsolatok létrejöttét megkönnyítette az a körülmény, hogy bátyja, Wilhelm von Humboldt 1794-ben türingiai származású feleségével Jénába költözött. Friedrich Schillerrel való kapcsolatát akarta ezzel erősíteni. Ugyanez év nyarán nyerte el Schiller Goethe barátságát – természettudományos kérdések megoldása iránt mutatott kíváncsiságával.¹³

Bár Goethe és Humboldt között jelentős korkülönbség volt, érdeklődési körük átfedései és kölcsönös szimpátiájuk segítettek személyes kapcsolatuk szorosabbá tételét.

A 90-es években Goethe intenzíven foglalkozott természettudományos kérdésekkel, amelynek egyik lenyomata a növények metamorfózisáról szóló tanulmánya (*Versuch die Metamorphose der Pflanzen zu erklären*, 1790) és tankölteménye (*Die Metamorphose der Pflanzen*, 1799) volt. Humboldt a 90-es évek derekán különösen az állati elektromosság, a galvanizmus iránt érdeklődött. Goethével Jénában közös kísérleteket folytatott, hogy az „életerő”¹⁴ titkát megfejtse. Ezeknek a kísérleteknek legintenzívebb szakasza 1897 tavaszára esik. Eközben, az orvosi tanulmányokat folytató Schillert is bevonva, eszmét cseréltek a legkülönbözőbb tudományos kérdésekről, s ennek nyomai – legyen szó az „ősnövényről” vagy a „vulkanizmusról”¹⁵ – fellelhetők lesznek életük különböző szakaszaiban.

¹² Herz szalonjáról lásd Frank Tibor tanulmányát ebben a kötetben.

¹³ Erről bővebben Bernáth 2010.

¹⁴ Ez volt Humboldt egyetlen, K. e. 5. században, a görög Szürakuszaiban játszódó elbeszélésének is a címe, amely Schiller folyóiratában jelent meg: *Die Lebenskraft oder der Rhodische Genius. Horen* 1795. Stück. 5.

¹⁵ Lásd Szabó József és Kiss Endre tanulmányát ebben a kötetben, valamint Békés 2003.

3. HUMBOLDT SZÁMÁRA ÚJ LEHETŐSÉGEK NYÍLNAK

A Humboldt fivéreket özvegy édesanyjuk 1796. november 19-én bekövetkezett halála után jelentős örökség illette meg. A hagyatéki eljárás 1797 júniusában zárult, s most már az ifjabb Humboldt nagyratörőbb terveket kovácsolhatott. Georg Forster nyomán az „új világ” európai kultúrától alig érintett területeire kívánt eljutni. Vagyona és tudományos kapcsolatai lehetővé tették, hogy állami megbízás nélkül is, a legújabb műszerekkel felszerelve induljon útnak.

A 18. század végén még nem zárult le az európai tengeri hatalmak területszerzési korszaka: új ásványi és növényi lelőhelyek és kereskedelmi utak feltárására indultak expedíciók. Ez lehetőséget adott fiatal kalandoroknak és vállalkozókedvű tudósoknak egyaránt, hogy tengeri hatalmak támogatásával és bátor, tapasztalt tengerészekkel távoli területeket keressenek fel. Ilyen fiatal tudós volt Georg Forster is, akivel Humboldt 1790-ben a Rajnán hajózott Mainztól Boppárdig, hogy tanulmányozza a folyót körülvevő hegyek kőzetanyagát.¹⁶ Forster ekkor már nagyobb utakat is megtett, és a legjelentősebről Humboldt nyomtatásban is olvashatta barátja beszámolóját. Forster 1772-ben, mindössze 18 évesen, elkísérhette apját James Cook kapitányt második, három évig tartó felfedező útjára. Hazatértük után Forster egy londoni kiadónál tette közzé beszámolóját az útról *A Voyage Round the World in His Britannic Majesty's Sloop, Resolution, Commanded by Capt. James Cook, During the Years 1772, 3, 4, and 5 (1777)* címmel. Az ifjú Forster e művét Rudolf Erich Raspe bevonásával németre is lefordította. *A Reise um die Welt (Világkörüli utazás) 1778 és 1780 között* Berlinben három kötetben jelent meg. A modern angol és német utazási irodalom kezdeteként számontartott mű a fiatal szerzőt azonnal híressé tette. A könyv sikerét a német nyelvterületen előmozdította, hogy Weimarban is felfigyeltek rá. Christoph Martin Wieland, aki Goethe weimari meghívásában is jelentős szerepet játszott, még az első kötet berlini megjelenése előtt részleteket közölt az útinaplóból.¹⁷ A sorozatot és a német kiadást beharangozó cikkében egyenesen a kor legfigyelemreméltóbb művének minősítette Forster munkáját, kiemelve az útleíró szépírói erényeit.¹⁸

Humboldt 1798 áprilisában utazott Párizsba, abban reménykedve, hogy Forsterhez hasonlóan, csatlakozhat valamely trópusokra tartó expedícióhoz. Aimé Bonpland ifjú botanikus személyében útitársa is talált, de a francia forradalmat követő háborús viszonyok nem kedveztek a francia kikötőből induló tengeri vállalkozásoknak. Ezért

¹⁶ Ezt az utat írja le földrajzi szempontból Humboldt első publikációja: *Mineralogische Beobachtungen über einige Basalte am Rhein* (Ásványtani megfigyelések a Rajna-menti bazaltokról).

¹⁷ Auszüge aus Hrñ. D. Johann Reinhold Forsters [...] Reise um die Welt, während den Jahren 1772–75 beschrieben, und ins Deutsche übersezt von dessen Sohn, Hrñ. Georg Forster, Mitglied der Ges. d. W. zu London, Madrid etc. In [Wieland, Chr. M. Hg.]. Juli 59–75; August, 144–164; November, 137–155 und 173–182). Weimar [Selbstverlag von Wieland und Verlag von C. L. Hoffmann] 1778.

¹⁸ Der Deutsche Merkur, 1722. H. 6. 294–295.

Humboldték Madridba utaztak, hogy a spanyol kormánytól kérjenek támogatást spanyol fennhatóság alatt álló területeken végzendő kutatómunkához. Segítségükre volt ebben a madridi szász követ, Philipp Baron de Forell és Humboldt meggyőző spanyolnyelv-tudása. Végül IV. Károly maga is fogadta a porosz nemest, és az ő királyi ajánlólevelével indulhattak el 1799. június 5-én La Coruña kikötőjéből, hogy a Kanári-szigetek érintésével Venezuelában érik el Dél-Amerikát.

A sok szélyt rejtő, öt évig tartó utazás során nem volt egyszerű az otthoniakkal a kapcsolatot fenntartani. Humboldt venezuelai megérkezésük után írt első leveleit nem is merte egy spanyol kereskedelmi hajóra bízni, mert közben arról értesül, hogy négy küldemény közül egynek van esélye arra, hogy a címzetthez meg is érkezzék. Inkább várt két hónapot egy postahajóra, amely aztán magával vitte Madridba a felgyűlt leveleket és az első gyűjteményeket.¹⁹ Humboldtnak nem mindig volt lehetősége a biztosabb megoldást választania: Egy 1799. december 14-én Caracasból Jérôme Lefrançais de Lalande csillagásznak írt levelében azt olvashatjuk, hogy előző küldeménye egy viharban a hajóval együtt odaveszett.²⁰ A hajóknak másfél-két hónapra volt szükségük, hogy átszeljék az Atlantióceánt. A leveleket Madridban a szász vagy a francia külképviselet vehette át, majd juttatta el futárpostával Lipcsébe, Berlinbe vagy Párizsba, ahonnan a címzettek a küldeményt megkapták. Később közvetlenül francia kikötőkbe, sőt Londonba vagy Hamburgba tartó hajókat is igénybe vettek különböző gyűjtemények hazajuttatásához, figyelemmel a pillanatnyi háborús viszonyokra és lehetőségekre. Természetesen a címzettek megválasztása függött a küldemény tartalmától, de Humboldt igyekezett több nyelven és több változatban is eljuttatni feljegyzéseit. Németországban a gothai csillagász, Franz Xaver von Zach kapta meg geodéziai méréseit, a növénytani közleményeket pedig berlini barátjának, Karl Ludwig Willdenownak küldte meg. Párizsban Lalande mellett többek között Antoine François Fourcroy vegyész, Jean-Claude Delamétherie geológus és Jean-Baptiste Joseph Delambre matematikus-csillagász voltak a címzettek, akikkel Humboldt a nagy útra való felkészülés jegyében 1798. május második fele és 1799. decembere között találkozott. Részt vett aktuális kísérleteikben, megismerkedett a legújabb műszereik kezelésével, tájékozódott tudományos programjaikról. Humboldt minden feljegyzéséből biztonsági másolatot küldött bátyjának. Wilhelm von Humboldt az utazás megkezdése idején Párizsban, majd 1802-től Rómában tartózkodott, ahol 1808-ig a porosz államot képviselte a Szentszéknél.

¹⁹ Uo.

²⁰ *Annalen der Physik* Bd. 7. 1801: 355.

4. HUMBOLDT AMERIKAI ÚTJÁNAK KÖVETÉSE WEIMARBAN

Bennünket most ezekből a kapcsolatokból kiemelten a Weimarhoz, Jénához, Gothához, tehát Goethe szűkebb és kiterjedtebb köréhez köthető kontaktusok érdekelnek. Vagyis azokat a kapcsolatokat szeretném feltérképezni, amelyek megmutatják, hogy Goethe és Humboldt rendkívül széles tudományos hálózatán belül milyen súllyal szerepel a „weimariak” és a „berliniek” egymásra figyelése, s amely kapcsolatrendszernek – ismereteim szerint – még mindig vannak kellő mélységben fel nem tárt területei. Idetartozik az a magyar szempontból különösen érdekes kérdés, hogy milyen előzményei voltak Zach és Humboldt együttműködésének. Magyarázatra szorul ugyanis, hogy miért kérte fel Zach 1787 végén az éppen Salzburgban tartózkodó Humboldtot, hogy legyen az 1788. január havában induló *Allgemeine Geographische Ephemeriden* (A. G. E.) folyóiratának levelező munkatársa. Az ifjú Humboldtról ebben az időben ugyanis legfeljebb azt tudhatta, hogy korábban a porosz állam szolgálatában bányafelügyelőként dolgozott, és néhány botanikai és mineralógiai dolgozatot adott közre. Talán annak a híre is eljutott hozzá, hogy Humboldt Jénában élettani kísérleteket folytatott és előadásokat tartott a galvanizmus köréből. A szigorú szakember Zach „szeretettel és melegséggel” előadott felkérése mégis arra irányult, hogy az induló szaklap számára „földrajzi meghatározásokat készítsen”²¹ — idézte fel Humboldt Zach hozzá intézett levelét. Humboldt maga is meg volt lepődve: „Ez az elektromos ütés nagy hatással volt rám”²² — írja 1798. jan. 20-án kelt válaszában. A megkeresés mégsem ment rossz címre: Az Itáliába készülő, de a háborús viszonyok miatt Salzburgban megrekedt Humboldt ebben az időben – már távolabbi, világkörüli útjára is készülve — Ulrich Schiegg matematikus-csillagász segítségével épp a csillagászati helymeghatározásokat tanulta és gyakorolta. Így igent mondhatott a váratlan felkérésre, és postafordultával már küldte is a Salzburg földrajzi koordinátáira vonatkozó pontosító adatokat, valamint a környező hegyek magasságát meghatározó méréseit.

Talán nem tévedünk, ha a nem várt felkérés mögött Goethe gondoskodó „láthatatlan kezét” sejtjük. Az új és a maga korában egyedülálló nemzetközi folyóiratot, az A. G. E.-t Weimarban adta ki az „Industrie-Comtoirs” (Tartományi Ipari Iroda) kiadója és Gothában szerkesztette Zach, a seebergi hercegi csillagvizsgáló igazgatója. A folyóirat tehát két hercegség, a Szász–Weimari és a Szász–Gotha–Altenburg közös vállalkozása volt – ahogyan a címlapon állt – „a „tudós társadalom részvételével.” Ismeretes, hogy Goethe és II. Ernő szász–gotha–altenburgi herceg között baráti kapcsolat állt fenn,²³ hogy Goethe és Zach személyesen is találkozott a folyóirat indítása

²¹ A. G. E. 1798 März: 357.

²² Uo.

²³ Goethe kérésére nyújtott a herceg ösztöndíjat Wilhelm Tischbeinnek 1783-ban kezdődő római tartózkodásának finanszírozására, amely 1789-ig tartott.

előtt²⁴, hogy Goethe 1797 nyarán Wilhelm von Humboldtól érdeklődött, hol érhető el öccse.²⁵ Joggal feltételezhetjük tehát, hogy Zach és Humboldt között Goethe volt a háttérben maradó kapcsolatteremtő. Ő tisztában volt azzal, hogy Humboldtnak elkövetkező nagy útja során szüksége lesz geodéziai ismeretekre, továbbá egy fórumra is, ahol méréseinek eredményét közölheti.

De vajon Goethe tisztában volt-e azzal is, ami a magyar tudománytörténet számára bír különös jelentőséggel, hogy tudniillik a II. Ernő szolgálatában álló csillagász magát magyarnak vallotta? A szakirodalom ellentmondásos válaszokat ad a jelentős matematikus, csillagász és tudományszervező nemzeti hovatartozásának kérdésre. Azok a szerzők, akik ismerik az *A. G. E.* szerkesztőjének megnyilvánulásait magyarságát illetően, nem tartják számon sem Zách és Humboldt, sem Zách és Goethe kapcsolatát.²⁶ Akik viszont ismerik ezeknek a kapcsolatnak egyes elemeit, németként vagy osztrákként azonosítják a folyóirat-szerkesztőt.²⁷ Pedig az *A. G. E.* olvasói számára nem maradhatott titokban, hogy a szerkesztő magyar. Számukra már az is szokatlannak tűnhetett, hogy milyen sok hír jelenik meg a folyóiratban a magyar királyság területén folyó térképészeti munkákról. De igazán perdöntők azok a levelek, amelyeket Zách Pestről, Schedius Lajos honfitársától kapott, és amelyeknek közérdekű részét folyóiratában is sorra közreadta. Bár Schedius levelezésük idején a filológia és esztétika tanára volt a pesti egyetemen, érdeklődése kiterjed mindarra, ami a magyar királyság fejlődését szolgálhatta. Az egyik ilyen terület volt a térképészet. 1798. november 16-án például arról értesíti Záchot, hogy sikerült támogatást kapniuk egy csillagászatilag bemért alapponthálózat létrehozásához, amely elengedhetetlen egy eddigieknél pontosabb térképhez.

Örüljön velünk, mert mi is boldogok vagyunk, hogy beteljesülni látjuk, amit Ön és Önnel együtt nemcsak minden magyar, de mindenki, aki szívén viseli a helytálló tudományos ismeretek területének gazdagítását, annyira kívánt. Szeretett Nádorunk méltóztatott helyt adni Lipszky János főhadnagy legalázatosabb kérelmének, hogy a magyar kir. egyetemi csillagvizsgáló jelenlegi adjunktusa, Bogdanich Dániel, egyike a legkiválóbb koponyáink-

²⁴ Goethe 1797 jan. 27-én feljegyzi: „war Herr v. Zach gekommen.” Steiger–Reimann 1984: 541.

²⁵ 1797. július 15. „Sagen Sie mir doch ja bald, wo Ihr Herr Bruder sich befindet, und ob man nicht etwas von seinen Fortschritten erfahren kann.”

²⁶ Kivétel Sz. Kristóf Ildikó, aki tudja, hogy „Zach” magyar volt és hogy kapcsolatban állt Humboldttal, de részleteiben nem foglalkozik e kérdéssel. Lásd tanulmányát ebben a kötetben. Azonban a Zach életét és korát legátfogóbban feldolgozó műben Humboldt vagy Goethe említése nélkül marad: Vargha 2003. Ugyanígy „hiányos” Patkós 2004.

²⁷ Goethe naplóbejegyzésének értelmezői is von Zach nevét csak keresztnevével, születési dátumával és foglalkozásával – matematikus, csillagász – egészítik ki. (Steiger–Reimann 1984: 541.) De a legfrissebb Humboldt szakirodalomban is így szerepel: „német–osztrák csillagász, geodéta, matematikus, tudománytörténész és tiszt.” (Zach, Franz Xaver, Freiherr von. In edition humboldt digital, hg. v. Ottmar Ette. Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, Berlin. Version 6 vom 13.10.2020. URL: <https://edition-humboldt.de/v6/H0015220>)

nak a matematikában, a Magyar Királyság területén közköltésen földrajzi szélességi és hosszúsági méréseket végezzen.²⁸

Zách azzal is bizonyítja jártasságát a magyar viszonyokban és a magyar nyelvben, hogy a Schedius leveléhez fűzött lábjegyzeteiben többek között közli Lipszkay rövid életrajzát és a horvát származású Bogdanich nevének helyes kiejtését. De hogyan ejtették ki a németként ismert von Zach nevét Európa-szerte és idehaza? A magyar nyelvű szakirodalomban báró Zách Ferenc Xavér Jánosként említik, és ha neve társhatározóként szerepel a szövegben, a családi nevéhez társuló -val toldalék -„csal”-lá hasonul. Zách 1754. június 13-án Pesten született az Invalidus Kórházban, ahol a magyar királytól bárói rangot kapott apja seborvosként dolgozott.²⁹ Tudományos pályájának csúcspontjához érkezett, amikor II. Ernő 1786-ban Moritz von Brühl londoni szász követ ajánlására arra kérte fel, hogy Gotha közelében hozzon létre egy új, a kor színvonalán álló hercegi csillagdat. Záchot 1772-ben megkezdett franciaországi és angliai tanulmányútjai tették alkalmassá erre a jelentős feladatra, amelynek során korának legkiválóbb csillagászaival és matematikusaival ismerkedhetett meg és dolgozhatott együtt. Közéjük tartozott Lalande, Pierre-Simon de Laplace, William Herschel és Jesse Ramsden. Ramsden személyében egy kiváló műszerkészítővel is barátságot köthetett. A hercegi obszervatórium 1790-ben kezdte meg működését a Gotha közeli Seeberg hegyen, és ekkor Németország legjobban felszerelt tudományos műhelyének számított. Zách a csillagvizsgáló igazgatójaként csillagászok kiképzésével is foglalkozott. Pasquich János, a pesti egyetem matematikát és mechanikát oktató tanára 1798 és 1802 között dolgozott mellette, hogy visszatérte után a budai csillagvizsgálóban folytassa munkáját. Pasquich egyidős volt Záchcsal, a másik neves tanítvány, Johann Karl Burckhard négy évvel volt fiatalabb Humboldtnál. Őt Párizsba küldte barátja, Lalande mellé továbbképzésre. Annak ellenére, hogy a francia forradalom után egyre nehezebb volt egy széles alapokon nyugvó, „nemzeti irigykedéstől mentes”³⁰ nemzetközi tudományos együttműködést létrehozni, 1798 augusztusában mégis sikerült Záchnak Gothában megrendeznie az első nemzetközi csillagászati konferenciát. Segítette ebben a herceg és Lalande támogatásán túl a januárban már megindult szaklap, amely fóruma maradt a résztvevők rendszeres eszmecseréjének és a kölcsönös adatközlések rögzítésének. Humboldt nem volt a meghívottak között, ő Párizsban ápolta azokkal a csillagászokkal és matematikusokkal kapcsolatait, akikkel korábban Zách is együtt dolgozhatott.³¹

²⁸ A. E. G. Bd. 3. 1. Stück, Jan. 1789: 107–108. Amennyiben nincs fordító megadva, a fordítások a szerzőtől származnak. Adott idézet esetében felhasználtam Vargha 2003: 45 fordítását.

²⁹ A kórház épülete ma a budapesti önkormányzat székhelye (V. ker., Városház u. 9–11.) Falán emléktábla hirdeti, hogy itt született Zách Ferenc.

³⁰ Burckhardt levele Záchnak az angol ellenvélemények kapcsán a francia mérési eredményeket illetően, A. G. E. 1799. 3 Bd. (2): 191.

³¹ Humboldtnak ugyan nem volt okvetlen szüksége Zách ajánlóleveleire, de tény, hogy Záchról és a gothai hercegi párról szóló anekdoták egy része naplójába feljegyzésre került. (Humboldt,

Burckhardtal együtt segédkezett Lalande csapatában a Dunkerque és Évaux-les-Bains közötti délkör meghatározásában, amiről Lalande maga számolt be az *A. G. E.* számára.³² Burckhardt pedig továbbítja Záchnak Humboldtól Marseille-ből és Madridból kapott méréseit,³³ bár Humboldt maga is megküldi ezeket Záchnak.

Míg Humboldt tengerentúlra igyekvő hajókat keresett, s közben, ha csak tehetette, geodéziai méréseket végzett, változások érlelődtek a két szász hercegség közötti munkamegosztásban. A weimari kiadó kifogásolta, hogy Zách nem érte el az indulásnál kitűzött célt, a havi 1000 példány eladását. Ugyanakkor II. Ernő és felesége, Sarolta Amália – mindketten gyakorló csillagászok – meg voltak elégedve Zách munkájával és a lap nemzetközi sikerével. A feszültség feloldására az a megoldás született, hogy az *A. G. E.* szerkesztését 1800 januárjától átveszi Adam Christian Gaspari geográfus, térképész és Friedrich Justin Bertuch, a folyóiratot kiadó vállalat, a Landes Industrie-Comptoirs alapító igazgatója. Zách pedig új kiadó, a gothai Beckerische Buchhandlung támogatásával új cím alatt folytathatja az *A. G. E.* általa kialakított programját.

Gaspari jelentős tudományos pályáját a jénai egyetemen kezdte, de 1800-ban már Oldenburgban tevékenykedett, így nyilvánvaló volt, hogy a szerkesztőség gyakorlati irányítását a sokoldalú kiadói szakember – számos vállalkozásban Goethe „jobb keze” –, Bertuch vette át. A változást bejelentő szerkesztőségi cikkben Bertuchék kifogásolták, hogy – az eredeti (weimari) elképzelésektől eltérően – az *A. G. E.* lényegében csillagászati és földmérő szaklapként működött. Ezért bővíteni kívánják a földrajzi tematikát a tanulmány- és a szemle-rovatban, az *A. G. E.*-ben egyre nagyobb teret igénybe vevő tudósok levelezőrovatát pedig felcserélik szélesebb olvasói táborot érdeklő, érdekességekről beszámoló vegyes hírek rovatával. Zách új cím alatt futó fóruma – *Monatliche Correspondenz zur Beförderung der Erd- und Himmels-Kunde* (M. C.) ugyanakkor még egyértelműbben jelezhetette, hogy a csillagászati földrajz szakembereinek eszme- és adatcseréjét kívánja támogatni. Zách 1807-ig szerkeszthette ezt az új folyóiratát, amikor is a Szász-Gotha-Altenburg hercegségben bekövetkezett politikai változások miatt Sarolta Amália kíséretében végleg el kellett hagynia Gothát.

Humboldt az *A. G. E.* kettéválása után továbbra is közvetlenül Záchcsal tartotta a kapcsolatot. Neki küldte Dél-Amerikából beszámolóit, amelyeket az *M. C.* szerkesztője a szokásos hosszú megjegyzéseivel, kiegészítéseivel és kritikáival természetesen saját folyóiratában jelentetett meg. De Bertuch sem mondott le arról, hogy az *A. G. E.* olvasótáborát Humboldt egzotikus úti beszámolóinak közlésével növelje. Az általa közreadott írásokat francia tudományos folyóiratokból vette át. Nemcsak az *A. G. E.* élt ezzel a lehetőséggel, de számos egyéb orgánus is, köztük olyan tekintélyes, máig

Alexander von: De Paris à Toulon[,] 1798. [= Tagebuch der Frankreich-Reise], hg. v. Christian Thomas unter Mitarbeit von Ulrich Päßler, Florian Schnee und Annika Geiser. In edition humboldt digital, hg. v. Ottmar Ette. Berlin–Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, Berlin. Version 6 vom 13.10.2020. URL: <https://edition-humboldt.de/v6/H0018407/50r> itt: 59v.

³² Lásd Lalande 1798. jún. 25-én kelt levelét (A. G. E.).

³³ 2. Jg. 4. Bd. 1799 Juli: 48: Burckhardt über Humboldt.

fennálló tudományos folyóirat is, mint az *Annalen der Physik*,³⁴ és olyan kérészetű, jakobinus propagandalap is, mint a *Der Bewohner des West Rheins*.³⁵ Humboldt utazása alatt annak reményében tartott fenn több mint ötven címzettel kapcsolatot, hogy a rendelkezésükre álló fórumokon közzéteszik levelei közérdekű részeit, viszont aligha tudta kézben tartani a megjelent írásainak áramlását a különböző lapok között. Ebben a vonatkozásban különösen érdekes a nyelvhasználat kérdése. Humboldtról tudjuk, hogy útja során szinte kizárólag franciául és spanyolul érintkezhetett környezetével, és azt is, hogy 1800-tól naplóját is franciául írta. De az is ismeretes, hogy több francia kollégája németül is olvasott. Melyik írását milyen nyelven írta? Melyiket fordította maga, Forster módjára, melyiket más? Magukból a közleményekből ez ritkán derült ki. Sajátos módon ebben az időben még nem volt általános a közreműködő fordító is megadni a folyóiratokban. Olyan másodlagos jegyekből sem tudunk megbízható eredményre jutni, hogy a közreadott levelek dátumozása a francia forradalmi naptárt követi-e, vagy a Gergely-naptárt, a francia nevek írásában megőrződik-e a nemesi származást kiemelő forma, vagy éppen mindenkiből polgártárs: „Bürger” vagy „citoyen” lett. A kérdés elsősorban a tudományos terminológia szempontjából fontos. A méréseken alapuló tudás és a nyomukban kialakuló új tudományágak megkövetelték a mértékegységek egységes meghatározását és megnevezését, a szaknyelv megújítását. Ez utóbbi vonatkozásban a 19. század elején a német nyelv sem volt sokkal előbbre, mint a magyar a 19. század közepén. Vagyis számos esetben nem volt egyértelmű, hogy egy francia szakszónak mi felel meg a németben. Vagy fordítva: egy új német szakkifejezés jelentése azáltal szilárdulhatott meg, hogy lefordították franciára? Mindezeket a kérdéseket jól exponálja Humboldtnak a Bertuch szerkesztette *A. G. E.*-ben megjelent *Skizze einer Geologischen Schilderung des südlichen Amerika* (A déli Amerika földrajzi ábrázolásának vázlata) című dolgozata.³⁶ Ez az írás, vagy ennek az eredetije, egy Jean-Claude Delamétherie-nek címzett levél kíséretében érkezett Madridon keresztül a venezuelai Cumanából Párizsba. A közreadott levél keltezése: „15. novembre 1800”, és Delamétheri folyóiratában jelent meg először.³⁷ Ekkor még Humboldt nem adta fel eredeti célját, hogy körülhajózza a Földet. „Innét három nap múlva Havannába indulunk, onnét Mexikóba megyünk, aztán a Fülöp-szigetekre és Kínába. ... Ez a tervünk.”³⁸ A Földet megkerülő út célja nem kevesebb, mint egy

³⁴ Alexander von Humboldts physikalische Beobachtungen auf seiner Reise nach dem spanischen Amerika. Aus einem Brief desselben an Delametherie. In *Annalen der Physik*, Bd. 4 (1800), S. 443–455.

³⁵ Nachrichten von H. v. Humboldt's Reise, aus einem Briefe von demselben an Bgr. Fourcroy, aus Guayra, einem SeeHafen im mittäglichen Amerika, vom (24. Januar 1800) 4 Pluvios J. 8. "8 F. In *Der Bewohner des West Rheins*, 29. Brumaire IX. (= 20. November 1800). Ennek az újságciknek az adatait Weihrauch 2006 adta meg először.

³⁶ Humboldt 1802.

³⁷ Humboldt 1801 a: 59.

³⁸ Humboldt 1801: 210., 1802: 311.

minden eddigit meghaladó tudományos teljesítmény megalapozása: Humboldt abban reménykedik, hogy az utazás előtti európai tanulmányait és tapasztalatait felhasználva az utazás befejeztével megkísérelheti a „földhéjának”³⁹ külső felépítése alapján a Föld belső felépítésének a leírását is. Ehhez az alapokat épp Delamétherie 1795-ben megjelent nagy összefoglaló műve adná, a *Théorie de la Terre*⁴⁰, amelyet jelentősége okán azonnal németre is lefordítottak.⁴¹ A német kiadás érdekessége, hogy Georg Forster apjának terjedelmes utószavával jelent meg, amelyet egyidejűleg önálló könyvként is kiadtak.⁴² Nem kétséges, hogy Humboldt ismerte ezt a művet. Számos általános észrevétele a Föld történetére és tektonikájára vonatkozóan erre a munkára támaszkodik, mint ahogy kritikái megjegyzései is – Reinhold Forsterrel összhangban – Delamétherie sejtésként megfogalmazott tételeire vonatkoznak. Nem más, de a földrészeket beutazók tapasztalata áll szemben a pusztán elméleti megközelítéssel. Mert, vallja Humboldt is, csak kellő mennyiségű empirikus adat alapján lehet a „Föld elméletét” megalkotni. Dél-Amerikából írja:

Ennek a földrésznek roppant méretei miatt meg kell elégednem azzal, hogy a Föld ácsolatát, a talaj borítását, a hegyvonulatok irányát és dőlését, relatív korát, hasonlóságát az európai képződményekkel csak nagy vonalakban ecseteljem, és a részleteket elkerüljem. Ezeket a viszonyokat megismerni a tudomány sürgős igénye. Az ásványtanban is oly módon kell tájékozódunk, ahogy a földrajzban tájékozódunk: köveket ismerünk, de nem hegyeket; rendelkezünk anyagokkal, de nem ismerjük az egészet, amelynek részei. Szabadna magamnak azzal hízelegni, hogy a tárgyak tömege között, amelyek engem e világművi úton foglalkoztatnak, a Föld felépítésére némi fény fog vetődni a vizsgálódásaim következtében. A fásztó utazásoknak, amelyeket Európában nyolc éven át tettem, nem volt más célja, mint épp ez, és ha abban a szerencsében részesülök, hogy visszatérhetek Európába, és földrajzi kézírataimat, amelyeket Németországban és Franciaországban hagytam, újra kézbe vehetem, akkor remélhetem, hogy a Föld ácsolatának vázlatos bemutatására merészkedhetem.⁴³

Ahol én a „Föld ácsolata” kifejezést használtam, a német szövegben „Gezimmer der Erde” áll, a franciában: „charpente du globe”. Melyiket használta Humboldt? Karl Ritter, aki magát Humboldt követőjeként tekintette, s akit a tudománytörténészek Humboldt mellett a modern földrajztudomány megalapítójaként tartanak számon, egy külön bekezdést szán többkötetes művének bevezetőjében annak tisztázására, hogy ő esetenként milyen értelemben használja a „Gezimmer der Erde” kifejezést. Létrejöttét visszavezeti a „charpente du globe” terminusra, amelyet Philippe Büache

³⁹ Balogh Pál szóhasználata (Almási Balogh: 36).

⁴⁰ Delamétherie 1796–1797.

⁴¹ Delamétherie 1797–1798.

⁴² Forster 1798.

⁴³ Humboldt 1802: 311.

francia geográfus vezetett be a földfelszín leírására. Büache megközelítésének újdonsága az volt, hogy a hegyvonulatokat tekintette a Föld „keretének”, amely meghatározza a Föld folyóinak vízrendszerét, mégpedig oly módon is, hogy a hegyvonulatok a tenger borította földterületeken is folytatódnak, összekötve a kontinenseket és tagolva az óceánokat. A „Gezimmer der Erde”, vagyis „a Föld ácsolata” terminus egy külső és egy belső elrendezésre kíván utalni, és úgy tűnik, Alexander von Humboldt ebben az értelemben kívánta a kifejezést újra bevezetni.⁴⁴ Vagy talán a Humboldt-tanulmány közzétevője, Bertuch, aki nemcsak üzletember volt, hanem a spanyol irodalom remekműveinek első német fordítója is? Ő tudta, hogy Humboldt szemléletét sokban meghatározta első hivatala, amely a bányák világához kötötte. Mindenesetre Ritter értelmezése, mely szerint Büache és Humboldt eltérően fogták fel azt a feladatot, hogy hogyan kell a Föld felépítését leírni, akkor is helyes meglátás, ha a „Gezimmer der Erde” terminus Bertuchtól származna, mint ahogy helyes az a tudományelméleti követelmény, hogy a különböző feladatok megnevezésére különböző terminusokat vezessünk be.

A Bertuch szerkesztette *A. G. E.* nem szorítkozott az útleírások és tudományos értekezések átvételére. Arról az időnként felröppenő híresztelésről is beszámolt, melyek vélni tudták, hogy Humboldt életét veszítette. Így az *A. G. E.* 1803. augusztusi számában a vegyes hírek élén ez áll: „A párizsi tudósok között egy idő óta az a kellemetlen, de szerencsére megalapozatlan hír keringett, hogy a nemes, a tudomány számára magát fáradhatatlan szorgalommal feláldozó Alexander von Humboldt az északi Amerika egy vad népcsoportja között életét veszítette.”⁴⁵ A hír cáfolatának alapja Humboldtnak az *Annales du Museum national d’histoire naturelle* „éppen megjelent” 3. számában közölt levele, amelyet 1802. november 25-én írt Delambre barátjának. Ugyanebből a levélből tudhatja meg az olvasó, hogy Humboldt feladta azt a tervét, hogy Amerikából a Fülöp-szigetekre utazzék: a már eddig rögzített nagy mennyiségű adat és a terjedelmes gyűjtemények feldolgozása megköveteli, hogy, mint írja, Acapulco, Mexikó és Havanna érintésével Európába térjenek vissza. Talán ennek az információnak az alapján terjesztették Humboldtról azt az álhírt, hogy Acapulcóban sárgalázban elhunyt. A híreszteléseknek most Wilhelm von Humboldt vetett véget, aki Rómában levelet kapott öccsétől, amelyben értesítette, hogy Philadelphiában hajóra szállt és útban van Európa felé. Ezt a hírt megosztotta Goethével is, aki örömmel fogadta a jó hírt a „feltámadotról.”⁴⁶

Az *A. G. E.* is beszámolt a fejleményekről: fenntartva az olvasói érdeklődést, abban reménykedve, hogy hamarosan meg tudják erősíteni a jó hírt. Ez 1804 szeptemberében két párizsi keltezésű levél közreadásával meg is történt a „Vegyes hírek” között. Tudatják, hogy „von Humboldt útítársával, Bonpland-nal 29 napig tartó szerencsés

⁴⁴ Ritter 1817: 73.

⁴⁵ *A. G. E.* 12 (2): 239.

⁴⁶ Levél Wilhelm von Humboldtnak, 1804. júl. 30.

út után Philadelphiából Bourdeaux [sic] kikötőjébe érkezett. 30 ládát hoztak magukkal, amelyben azok az érdekes tárgyak találhatók, melyeket öt évig tartó útjuk során gyűjtöttek.⁴⁷

5. VISSZATÉRÉS A ZÖLD VADONBÓL – GOETHE ÉS HUMBOLDT KAPCSOLATA 1804 UTÁN

Még sokáig tartott, amíg a szerencsés megérkezést követhette a felfedező út tudományos eredményeinek átfogó közlése. Bertuch folytatta abbéli törekvését, hogy folyóirata vezető szerepet játsszék Humboldt munkáinak német nyelvű közreadásában. Az *A. E. G.* 1805. évi áprilisi és májusi számában elsőként közölte német fordításban Humboldt párizsi barátjának, Delamétherie-nek beszámolóját a két fiatal tudós felfedező útjáról. Delamétherie a berlini Kosmos-előadások előfutáira, Humboldtnak a párizsi Académie des Sciences-ban tartott előadásaira támaszkodva foglalta össze a nagy út eredményeit, írta le útvonalát Venezuelától Washingtonig és Philadelphiáig. Humboldt a napóleoni háborúk okozta zavaros viszonyok között 1805 tavaszán először bátyját kereste fel Rómában, majd onnét tért 1805 őszén két tudós barátja, Joseph-Luis Gay-Lussac és Leopold von Buch kíséretében haza, Berlinbe. 1806. január 30-án tartotta meg első előadását a berlini Porosz Királyi Akadémián *Ideen zu einer Physiognomik der Gewächse* (Gondolatok a növények arculatának vizsgálatához) címmel. Egy hétre rá, február 6-án már sajátkezű ajánlásával postázhatta Goethének az akadémiai kiadványként megjelent munkát. A kiadványt kísérő levélben arra kéri Goethét, hogy a weimari kemény téli éjszakákat feledtetendő vegyen részt vele egy sétán a trópusi vadonban. Humboldt nem véletlenül jelentkezett vissza épp ezzel az írással Weimarba: A trópusi növényzet összetevőinek érzékletes és csábító leírását előadásában összekapcsolta Goethe morfológiai és holisztikus megközelítésével.

Goethe nemcsak elolvasta, de ismertette is Humboldt előadását az ugyancsak Bertuch által szerkesztett *Jenaische Allgemeine Literatur-Zeitung* 1806. március 14-i számában. Az előadás két részből áll: leírja a trópusi növényzet főbb osztályait és megkísérli meghatározni e növényzet együttes jellemzőit és hatását a trópusokon élő emberre. Goethe az előbbit teljes terjedelmében idézi, míg az utóbbira csak röviden utal.

Humboldt előadását azzal vezette be, hogy az élet jelei a Földön mindenütt megtalálhatók: Ahol a növények már nem élnek meg, állatokat még mindig lehet találni: sasokat a magasban vagy férgeket a földben, vagy legalább az élet csíráit, amelyek az élettelen anyagban várnak a megfelelő körülményekre, hogy kiteljesedjenek. Az állatvilág táplálója, fenntartója végső soron mégis a növényvilág, amely tömegénél és helyhez kötöttségénél fogva a mindenkori táj meghatározó része. A növénytakaró a kietlen földkérgen fokozatosan terjedt el, melyet korszakokra bonthatunk, hasonlóan a később megjelenő emberiség történetéhez. Mindezek felismeréséhez egyrészt arra van szükségünk, hogy elhagyjuk lakhelyünket, másrészt annak belátására, hogy a Föld

⁴⁷ *A. E. G.* 15. (1): 117.

mai állapota ideiglenes. Földünk évmilliókkal mérhető történetében sok változáson ment keresztül, és még sok változáson fog keresztül menni a bármikor bekövetkező természeti katasztrófák következtében, de az ember természetváltoztató tevékenysége miatt is. A Föld egészének bejárása vezet el annak felismeréséhez, hogy a hideg pólusoktól az egyenlítő felé haladva minden élőlény egyre tökéletesebb formában jelenik meg. Ugyanakkor minden régióknak megvan az egyedi arculata és az esztétikai értéke, amelyet a tárgyukat részekre bontó tudományok nem tudnak leírni. Ennek meghatározására csak a jelenséget egészében megragadni képes megközelítés alkalmas, követve a tájképfestő és a tájleíró művészet szemléletét. Egy nagy művészt igénylő feladat lenne tehát közkinccsé tenni a kiteljesedő formáknak és a pazar színeknek azt a gazdagságát, amelyet egyedül a trópusokon lehet megtapasztalni. Egyedül az egyenlítő közelében élő közösségeknek nincs szükségük erre a közvetítő közegre, sőt arra se, hogy képet kapjanak tőlük távolabbi tájak jellegéről, mert elég ehhez a magas fennsíkjaik és hófödte hegyeik bejárása. Sőt, egyedül ők láthatják az égboltozat összes csillagát, anélkül, hogy el kellene hagyniuk szűkebb térségüket.

Az északi népeknek nélkülözniük kell azokat a gyönyöröket, amelyet a trópusi természet kínál. Számos csillag és számos növényi forma, s ezek közül is épp a legszebbek [...], örökre ismeretlenek maradnak. Azok a betegeskedő növények, amelyek melegházainkban tenyésznek, csak gyenge képet adnak a trópusi vegetáció fenségességéről.⁴⁸

A lehetséges teljesség nélkülözése a természetben végül is magát az embert fosztaná meg a kiteljesedéstől. Azonban, folytatja Humboldt az idézett gondolatokat, zárva előadását:

A hiány pótlására kiművelt nyelvünkben, a költő izzó fantáziájában, a festő ábrázoló művészetében gazdag forrásokra lelhetünk. Képzelőerőnk belőlük meríti az egzotikus természet élő képeit. A hideg északon, a kietlen pusztaságon, a magányos ember mindazt megtanulhatja, amit a távoli földrészek felkutattak, és így legbensőbb lényében egy olyan világot teremthet magának, amely szellemének műve, bensőjében egy világot alkotva, szabadot és elmúlhatatlant, mint a szellem maga.⁴⁹

Összefoglalva azt is mondhatnánk: A Jóisten a lehető legcsodálatosabb természeti világot teremtette, de a művészet közvetítő ereje nélkül ez csak a trópusokon élő ember tökéletesedését szolgálhatná.

Érthető, hogy Goethe ismertetőjében az előadás botanikai újdonságainak bemutatására törekedett, míg arra a világképre, amelybe Humboldt elhelyezte a trópusi növényzet 16 csoportját, csak nagy vonalakban utalt. A veszélyes útról hazatérő

⁴⁸ Humboldt 1806: 27.

⁴⁹ Uo.

kutató átszellemült és merész esszéjét szembeállítja a bátortalan, satnya növénytan-stúdiókkal. Humboldt írását és módszerét a legjobb kortárs botanikusok és a legígéretesebb kortárs filozófusok eredményeinek szintéziseként láttatja. Amíg a botanikusok Carl von Linné rendszerét fejlesztik tovább, mint Antoine-Laurent de Jussieu, a filozófusok pedig (gondolhatunk itt az ifjú Friedrich Wilhelm Schellingre, aki Goethe támogatásával került 1798-ban a jénai egyetemre) egy magasabb szempont bevonásával ígérnek az élő világ egységét megmutatni, addig Humboldt új ismeretei birtokában – előresietve – megteszi az utolsó lépést és megsejteni a megoldást.

Goethe személyes érintettsége miatt sem bonthatta ki a szintézis mibenlétét. A vele egykorú Jussieu-re név szerint hivatkozhatott, tudva, hogy Bonpland, Humboldt útítársa, Jussieu-tanítvány. De azt nem írhatta, hogy Humboldt pedig az ő tanítványaként ismerhető fel ebben az előadásában: a „Physiognomik” nem más, mint Goethe „Gestalt”-terminusának ógörögös változata. Humboldt előadása pozitív válasz volt Goethe felszólítására, amelyet még egy 1795-ben írt levelében fogalmazott meg. Történt ugyanis, hogy egy 1795 májusára tervezett találkozó elmaradása miatt Humboldt maga helyett „összes műveit” küldte meg Goethének: egy közzétani munkát, két botanikai tanulmányt⁵⁰ és egy új mű tervezetét, amely már magában foglalta a Goethének szóló ajánlást is. Ezeknek a munkáknak a tanulmányozása után írta Goethe Humboldtnak: „Mivel az ön megfigyelései az elemiből (Element), az enyéim az alakból (Gestalt) indulnak ki, nem siethetünk eléggé, hogy közösen találkozzunk.”⁵¹

Egy külön tanulmányt követelne Goethe levelének, Humboldt előadásának és Goethe recenziójának behatóbb összehasonlítása, figyelembe véve Johann Joachim Winckelmann hatását, Schelling párhuzamos munkáit, gondolkodásukban a keresztény vallás és a görög mitológia egymásba játszását, Prométheusz mondáját és *Rodoszi géniusz* tanmeséjét, *Werther* természetszemléletét és képességét egy benső világ megteremtésére. Most meg kell elégednünk annak a nyilvánvaló ténynek a megállapításával, hogy Humboldt Rómából hazafelé felkereste Tübingenben Johann Friedrich von Cottát, és megállapodott vele, hogy német nyelvű műveit a jövőben az ő kiadója fogja megjelentetni. Ebben is Goethét követte, aki 1805 júniusában szerződött

⁵⁰ Schmuck 2016: 68–69 alapján a következő művekről volt szó: Mineralogische Beobachtungen über einige Basalte am Rhein. Braunschweig: in der Schulbuchhandlung 1790. 126 S.; FLORAE FRIBERGENSIS SPECIMEN PLANTAS CRYPTOGAMICAS PRAESERTIM SUBTERRANEAS EXHIBENS. EDIDIT FREDERICUS ALEXANDER AB HUMBOLDT. ACCEDUNT APHORISMI EX DOCTRINA PHYSIOLOGIAE CHEMICAE PLANTARUM. [...] CUM TABULIS AENEIS. BEROLINI. APUD HENR. AUGUSTUM ROTTMANN. MDCCXCIII. [Berlin 1793] XIV, 189 S. mit 4 Kupfertafeln.; FRIEDRICH ALEXANDER von HUMBOLDT'S Königl. Preussischen Oberbergmeisters und Mitglieds mehrerer gelehrter Gesellschaften, APHORISMEN aus der chemischen Physiologie der Pflanzen. Aus dem Lateinischen übersetzt von GOTTHELF FISCHER. Nebst einigen Zusätzen von Herrn Dr. und Prof. HEDWIG und einer Vorrede von Herrn Dr. und Prof. CHRIST. FRIEDR. LUDWIG. Leipzig, bei Voss & Compagnie, 1794. XX, 206 S.

⁵¹ Goethe 1887–1919: IV.10: 68–69.

Cottával műveinek új kiadásáról.⁵² A *Physiognomik der Gewächse* füzetét a Cottánál az *Ideen zu einer Geographie der Pflanzen* (Gondolatok a növényföldrajz köréből) követte, amelyet Humboldt és Bonpland közösen jegyzett, de szerzője és szerkesztője Humboldt volt. Címlapja szerint egy többrészes mű első sorozatának bevezető kötetét vehette kezébe az olvasó, amelyet a tübingeni kiadó a párizsi F. Schoell kiadóval együtt publikált. Humboldt előszavának keltezése: Róma, 1805. július hava. A 181 oldalas könyv 1807. március 16-án érkezett meg Weimarba. Goethének elég volt a díszes címképre pillantania, hogy Humboldt íranta érzett nagybecsülését ismét tudomásul vehesse: Bertel Thorvaldson rézmetszetén Apolló, a költészet istene látható, amint épp elemeli a leplet a természet sokmellű istennőjének szobrától. Az istennő szobrának talpazatánál egy kőtáblára Goethe neve („An Göthe”) és növényteni főművének címe van vésvé: „*Metamor. der Pflanzen*”.

Humboldt a *Physiognomik der Gewächse* című előadásában lényegében tehát *Geographie der Pflanzen* felismeréseit foglalja össze, s ezért természetes, hogy Humboldt minden átfogó munkájában megtaláljuk, idővel szaporodó Goethe-hivatkozásokkal. Az *Ansichten der Natur* (Természetszemlék) c. kötetébe az előadást még változatlanul, önálló fejezetként emeli be, de a könyvhöz írt előszóban újraértékeli a trópusok jelentőségét az emberi kultúra szempontjából. Almási Balogh idézendőnek ítélte az előszónak vonatkozó részét – és ebben az összefüggésben arra is kell emlékeznünk, hogy Balogh nem botanikus, hanem orvos volt, és mint Széchenyi István háziorvosa elkísérte betegét, amikor idegösszeroppanása után 1848 őszén a döblingi szanatóriumba vitték. Balogh:

Ezen időben (1808) adott ki Humboldt német nyelven egy munkát: „*Ansichten der Natur*” cím alatt, mely mind a tárgyak nagyszerűsége, mind a művészi előadásnál fogva, egy a legkellemesebb s egy úttal legtanulságosb olvasmányok közül. [...] S Humboldt-nak fő feladata volt itt, a fizikai természet által hatni az olvasó erkölcsi hangulatára. Ezen lapok – úgy mond – különösen a szorongó kebleknek szentelvék. Ki az élet viharos hullámai közül ki-menekszik, örömet követend engem az erdők sűrűjébe, az elláthatlan pusztákon keresztül s az Andes hegylánc magas ormain.⁵³

Balogh parafrázisa után következék egy fordítás:

Sok helyütt utaltam már arra a folytonos hatásra, amit a fizikai természet gyakorol az emberiség lelkületére és sorsára. E lapokat főleg szorongó lelkiállapotú embertársaimnak ajánlom, kik „futva a lét viharából” szívesen követnek engem az erdők sűrűjébe, a beláthatatlan pusztán át az Andok magas hegyhátaira.

⁵² Goethe 1887–1919: IV.19: 85.

⁵³ Almási Balogh 1860:12.

A „bedrängte Gemüther” jelentése szélesebb, mint amit a „szorongó kedélyűek” kifejeznek. Vonatkozhat mindazokra, akik – mai szóval – a hektikus élet okozta stressztől szenvednek, ideértve a megalázottakat és megszorítottakat is. A beékelt idézet további értelmezési lehetőséget ad a felszólításnak, mert bevezeti a rákövetkező teljesebb idézetet:

Óhosszá szól a világ-ítélő kórus:
Bércek közt a szabadság! Sírbeli párák
Friss levegőjük meg sose szállják;
Mindenhol szép s jó a világ,
Ahova az ember nem viszi kínját.⁵⁴

Humboldt előszavában nem a legnagyobb művészeket küldené a trópusi tájra, hogy közvetítsék az „északi ember” számára a természet tökéletességben rejlő erőt, hanem *A messinai menyasszony* kórusának idézésével mutat menekülési utat a megnyomort világból. Legalábbis ez az egyik változat. Egy másik megközelítésében, ő maga az a művész, akit olvasva átélhetővé válik a szabadság és az örök megújulás világa. Mindenesetre Goethe tanácsát követve két részre bontotta munkáját: az élményszerű beszámolókhöz külön fejezetekben fűz tudományos fejtegetéseket és magyarázatokat.

Ezt az előadásmódot a *Kosmos*-kötetekben is megtartja. Goethe halála után már a költő egész életművét idézheti annak bizonyítására, hogy minden tájnak megvan az a varázsa, amely képes a legnagyobb művészi teljesítmények inspirálására.

Hol van az a délibb nép, amely nem irigyelhetné költészetünk nagy mesterét, akinek minden művét átítat a természet mély érzése: az ifjú Werther szenvedéseiben, az Itáliára való emlékezésekben, a növények metamorfózisában és egyes verseiben? [...] ki vonzódott volna nála nagyobb erővel szellemi hazájához, ahol
A kék egek halk fuvallata kél,
Nem rezdül meg a mirtusz, a babér.⁵⁵

Feltűnő, hogy Humboldt ebben az összefüggésben sem Goethét nem nevezi nevén, sem műveit nem címükkel idézi, és az *Utazást Itáliába* (Italienische Reise) c. könyvét sem naplóként írja le, hanem visszaemlékezésként („Erinnerungen an Italien”). Minden magasztaló szó mögött ott rejlik a versengő szembeállítás igénye, amelyben ő maradna felül? Goethének nem tetszett Kolbe portréja, amely a Vezúvval kötötte össze. Humboldtnak viszont azért tetszett annyira, mert az ő Chimborazója magasabb?

⁵⁴ Humboldt 1849: IX–X. Balogh ezt a kiadást használta, amely az első kiadás (1808) előszavát is tartalmazza. A *Die Braut von Messina* idézeteket Jékely Zoltán fődította. (Schiller 1970.)

⁵⁵ Humboldt 1847: 75. Mignon dalát a *Wilhelm Meister*ből Vas István fordította. (Goethe 1973: 73.)

6. HUMBOLDT HATÁSA GOETHE UTAZÁS ITÁLIÁBANJÁRA

Nem kétséges, hogy Goethét 1786-ban megkezdett itáliai utazása során a természet is érdekelte, különösen a félsziget növényvilága. Magával vitte Linnéjét és fennmaradt naplójából is tudhatjuk, hogy Goethe megfigyelte a Brenner-hágón áthaladva a kőzetek és a növények tengerszint feletti magasságától függő változatait, a levegő páratartalmának változásait, s Humboldthoz hasonlóan azt is, hogy mindez hogyan formálja az ott élő emberek életét és magatartását. Goethe is észreveszi, ami Humboldt központi gondolatává vált, hogy a hazai környezetben csak melegházakból ismert növények példányait dél felé haladva egyre kiteljesedettebb formáikban láthatjuk meg. De Goethe úticsomagjában ott voltak befejezetlen műveinek kéziratai is, amelyek Weimar „kemény téli éjszakáin” satnyán maradvá válnak. Itáliában lett az *Iphigenie auf Tauris* prózai műből jambikus versformában megfogalmazott dráma. A két különböző feladatból adódóan egészen más a művészet és tudomány viszonya Goethénél és Humboldtnál, és más felfedező útjuk végső célja is.

Goethe a teremtett világ tökéletességének titkát kutatva azt feltételezte, hogy a világot alkotó összetevők mindegyike a teremtés aktusában azonos modellt követ. Úgy gondolta, hogy ennek a titoknak a megfejtésével megteremtődik a tökéletes művészi alkotás létrehozásának modellje is: A művésznek nem a tökéletesnek talált (trópusi) világot kell átmentenie az (északi) korlátozottba, hanem a tökéletes művet kell megalkotnia. Megképezve olyan világokat is, amelyek még nincsenek, de lehetnének.

Az áttörést ezen a területen az „ősnövény” (Urpflanze) kidolgozása hozta. Vagyis annak felismerése, hogy lehetséges egy olyan generatív elméletet megalkotni, amelynek birtokában a világ összes növényének struktúrája a kezdeti feltételekből kiindulva szabályos lépéseken át megképezhető. Ezt az elgondolását *Utazás Itáliában* tanúsága szerint Goethe először Johann Gottfried Herderrel közölte.

Azt is el kell árulnom neked, hogy egészen közel jutottam a növények származásának és szervezetének titkához;⁵⁶ s ez az elgondolható legegyszerűbb. Gyönyörű megfigyeléseket tehet az ember ez alatt az ég alatt. A fő pontot, ahol a dolgok csírája rejlik, világosan és kétségtelenül megtaláltam. Az ősnövény a világ legcsodálatosabb alkotmánya lesz, maga a természet is irigyelhet majd érte.⁵⁷

⁵⁶ A fordítandó kifejezésnek: „Geheimnis der Pflanzenzeugung und -organisation” pontosabban megfelelne a növények nemzésének és szervezetének titka. A Grimm szótár szerint a Pflanzenzeugung Goethe szóalkotása, hasonlóan a Die Wahlverwandtschaftenben előforduló „Pflanzenzögling” (növénynövedék).

⁵⁷ Goethe 1984: 311.

Vegyük észre, mit is jelent ez a mondat az általunk vizsgált összefüggésben! Az „ősnövénynek” teremtője maga Goethe és nem a természet. A látszólag tökéletes természet nem is hozhatná létre, ezért irigyelheti azt, aki az ősnövény formulájának kigondolásával felülmúlta. Az „irigy” természet a mi világunk része, míg az ősnövény egy olyan teremtmény, melyből nemcsak a mi éppen fennálló tapasztalati világunknak, hanem az egykor létezett és a jövőben létezhető növényei is levezethetők, sőt a természet által talán soha létre nem hozott, de elméletileg létrehozható növények is kigondolhatók, vagyis az összes lehetséges világnak növényei. Ahogy Goethe maga mondja: „Ezzel a mintával és a hozzá való kulccsal a végtelenségig lehet aztán további növényeket kitalálni, s ezek mind következetesek, vagyis: ha nem léteznek is, létezhetnének, és nem is holmi festői vagy költői árnyképek, hanem benső valóságuk és szükségességük van.”⁵⁸ Még hozzáteszi – és ezzel zárja levelét: „S ugyanezt a törvényt lehet majd alkalmazni minden egyéb élőlényre is.”⁵⁹ Az eddigi vizsgálódások alapján és a *Költészet és valóság*ban idézett, Herdernek tett kijelentés szellemében, miszerint „amit egy kiváló individuum produkál, az is természet a maga módján”⁶⁰ – azt is hozzátelhetjük: ‘S ugyanezt a törvényt lehet majd alkalmazni minden költői műre is.’

Úgy tűnik, mintha a fantasztikus ősnövény-törvény érvényességi területének kiszélesítésével az abszurdítás határait súrolnánk. Nem terheltük-e meg túlságosan Goethe ősnövény-konceptióját, amikor összekapcsoltuk Leibniz ‘lehetséges világok’-konceptiójával? Nem bonyolódunk-e paradox megfogalmazásokba az ősnövény ősköltészettel való helyettesítésével? Mert hogy lehetnének épp a költészeti alkotások mások, mint költői árnyképek?

Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolásához először annak a Herderhez írt levélnek a felépítését, közvetlen kontextusát kell alaposabban megvizsgálnunk, amelyben Goethe beszámol az ősnövény-elképzelés születésének körülményeiről. A Nápolyból május 17-én írt levél úgy kezdődik, ahogy egy tipikus úti levél kezdődni szokott: Goethe megírja Herdernek, hol van, hol volt és milyen úti célokat akar az elkövetkező időben még elérni. A déli irányba megtett utazás fő célja, úgy tűnik, teljesült: „igen boldog vagyok, hogy Szicília nagy, szép és hasonlíthatatlan emlékei ilyen tisztán és teljesen élnek lelkemben. Vágyamnak nem is maradt semmi tárgya, mivel tegnap Paestumból is visszajöttem.”⁶¹

Az úti tapasztalatokról való beszámoló után maga és Herder írói teljesítményeit említi: Goethe megköszöni Herdernek a kiadásra váró írásaival való törődését, és biztosítja arról, hogy ő is figyelemmel olvassa műveit. Ami itt feltűnhet nekünk, az az a mód, ahogy Goethe az egymás művei iránti kölcsönös érdeklődést indokolja: „Olyan

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Goethe 1982: 368.

⁶¹ Az idézetek forrására használt Goethe 1984 csak kivonatos fordítását adja az eredeti műnek. A lábjegyzet nélküli fordítások a sajátom. B. Á.

hasonlóak vagyunk abban, ahogy a dolgokat elképzeljük, amennyire csak lehetséges ez anélkül, hogy egyek lennénk, s legközelebb pedig a lényeges pontokban vagyunk.”

Ezzel implicit felteszi a kérdést: hogyan magyarázható a dolgok elképzelésének közel azonos volta két különböző egyén esetében? Először azonban a különbséget kell megállapítani: Herderről azt állítja, hogy ez időben elsősorban bensőjéből alkot, magáról meg azt, hogy jobban kapcsolódik a külvilágban tapasztalhatóhoz. A megtapasztalt azonban nem marad reflektálatlanul, és Goethe reflexiói váratlanul, de következetesen a teremtés egyszerűségének kérdéséhez vezetnek. Ez a következőképp történik: A Herder és Goethe közti különbség a dolgok szemléletében megszüntethető egy „jó csere” segítségével, a benső és a külső tapasztalat remélhető egyesítésével, véli a levélíró. S ezzel mindketten tökéletesebbek lennének: ez maga a tökéletesség elérésének a módja. De hogyan lehetne egy nagyobb közösségből – végső soron az egész föld emberi közösségéből tökéletes, s ennyiben azonos, egylényegű individuumokból álló – közösséget létrehozni? Mindannyian képesek lennének a tökéletességben kiegyenlítő-dő cserére? Az utazás tapasztalatai ez ellen beszélnek: „minél tovább nézem a világot, annál kevésbé remélhetem, hogy az emberiség valaha is bölcs, okos, boldog tömeggé válhatna” – írja Goethe. Pontosabban így kellene hangoznia mondatának: ‘minél tovább nézem ezt a mi világunkat!’ A levél következő mondatában ugyanis Goethe expressis verbis említést tesz más, lehetséges világokról: „Talán van a millió világ között egy, mely dicsekedhet ezzel az erénnyel; a miénk konstitúciója mellett oly kevésbé remélhetem ezt, mint Szicília a sajátja mellett.” Miközben megállapíthatjuk, hogy Goethe már a növények nemzése és szervezete titkának megfejtéséről szóló beszámoló előtt bevezeti a lehetséges világokat – s ezért nem meglepő, hogy az ősnövénnyel nemcsak a létező, de egyben a lehetséges növények ősfarmáját is meg kívánja alkotni – most mégis egy korábbi idevonatkozó állításunk kismértékű, de koránt sem jelentéktelen módosítására szorulunk. A lehetséges világok millióinak említését nem köthetjük össze egyértelműen a lehetséges világok leibnizi koncepciójával. Hiszen Leibniz azért beszélt a lehetséges világokról, hogy bebizonyítsa, a mi világunk a lehető legjobb. Goethe azonban nem akarja kizárni azt a lehetőséget sem, hogy egy jobb világ is alkotható lenne – a kizárt csak az, hogy ez a jobb az evilági feltételek mellett lenne megalkotható.

A Szicíliára történő utalás azonban mindenekelőtt azt a célt szolgálja, hogy az ott megélt ókori görög kultúrát itt konkrétan bevonja elmékedéseibe. Ugyanis ahhoz, hogy megértse a művészet mai lehetőségeinek és a görög művészet alkotásainak kapcsolatát, saját megítélése szerint délre kellett utaznia: Paestumba, az ókori görög „növényvárosba”, és Szicíliába, hogy megláthassa az Odüsszeia vidékét. Itt Homéroszal kapcsolatban valami nagyon hasonlóat olvasunk, mint amit már a korai írásai-ban Shakespeare-ről olvashattunk. A Shakespeare-napi beszédében ez állt: A jelen romlott ízlése annyira elhomályosítja látásunkat, hogy új teremtésre van szükségünk ahhoz, hogy Shakespeare alakjainak nagyszerűségét és természetűségét felismerjük. Szicíliában, ebben a Goethe számára új világban, ahol megérezni vélte a teremtés törvényeit, ismerte fel egyértelműen Homérosznak, minden költők ősatyjának je-

lentségét: „Ami Homéroszt illeti, most kezdek tisztán látni.” Amit Goethe lát – az Odüsszeiában megjelenített dolgok kapcsán, és tudva, hogy a legtöbb különös esemény (a történelmi valóság és szükségszerűség értelmében) hazugság – az az, hogy Homérosz a saját világának szabályai alkalmazásával alkotott létet, és nem „költői árnyképek” segítségével ért el hatást. És most, csak most jönnek Goethe fejtegetései az ősnövényről: egy olyan képződményről, mely minden tényleges és lehetséges növényt megelőz, ahogy – amint most már beláthatjuk – minden természetesen-nagyszerű és ebben az értelemben tökéletes költői mű ős-mintájának is meg kell, hogy előzze Shakespeare-t, de még Homéroszt is.

A szövegekörnyezet megmutatja, hogy az ősnövény elméletének jelentősége kétségkívül meghaladja a botanika határait. Annak lehetősége, hogy felismerjük a teremtés törvényeit, és a teremtést egy minta következetes kibontásaként, az ismételt teremtést pedig a meglévő túlszárnyalásaként fogjuk fel, nemcsak a természet, hanem az ember számára is adott, és különös módon adott annak az embernek a számára, aki a világról és az emberről alkotott elképzeléseit visszatükrözi, tehát művész.

Goethe határtalan igénye, hogy a Teremtőhöz hasonlóan alkosson, és hogy a világirodalom legjelentősebb műveit mint a Teremtő törvényének alkalmazott megnyilvánulásait tekintse, megfelel a felvilágosodás szellemének és a Sturm und Drang korszak elképzeléseinek. Herder, a Sturm und Drang generáció tanítómestere az 1771 és 1773 között keletkezett Shakespeare-tanulmányban már beszélt arról, hogy „Shakespeare Szophoklész testvérbátyja”,⁶² és éppen abban, „ahol a legkevésbé látszik hasonlónak hozzá, hogy belül egészen olyan lehessen, mint ő.”⁶³ Shakespeare-t „halandó, de a halhatatlan Teremtő erejével megáldott” lénynek nevezte, „alkotásaiban szerencsés istenfíának”⁶⁴, mert egészen különböző körülmények között és így egészen különböző eszközökkel a görögökével egyenértékű, velük egylényegű drámákat alkotott. Goethe nagy kísérletének horizontja tehát a Sturm und Drangé; de csak az itáliai tanulmányok hatására alakul ki benne egy olyan látásmód, ami hozzásegíti ahhoz, hogy a művészet nagy alkotásai között megsejtett rokonságot történelmileg és logikailag egyaránt magyarázni tudja. Az út ehhez – és itt mutatkozik meg közvetlenül a goethei igénynek csak a Teremtővel mérhető mértéke – az érzékelhető világ és a lehetséges világok valamennyi szférájának felépítését meghatározó, módszeresen megtapasztalható, logikailag ellentmondás nélkül és teljességében elgondolható teremtő elvek felismerésén át vezet. A Goethe által kitüntetett figyelemmel kísért szféra végül is saját élete és saját költészete: ezt kívánta az esetlegesből a létezés birodalmába áttemelni. Amiből az is következik, hogy ezt kívánta az időből kiemelni: a felismert teremtő elvek egyik alkalmazójaként összefüggésben lenni más lehetséges időkkel és más lehetséges terekkel is, mindazzal, ami a szóban forgó elvek alapján létezhet.

⁶² Herder o. J.: 245.

⁶³ Uo.

⁶⁴ Herder o. J.: 238.

Humboldt már a nagy utazásának megkezdése napján, 1799. június 5-én írt leveleiben megfogalmazza kutatási feladatát, amelyet élete végéig követett: „Növényeket és kőületeket fogok gyűjteni, kiváló műszerekkel asztronómiai megfigyeléseket tehetek [...] De mindez nem képezi utam fő célját. Az erők egymásra hatása, az élettelen teremtés befolyása az élő állat- és növényvilágra, erre a harmóniára kell mindig figyelemmel lennem.”⁶⁵ A trópusi övezetet felkereső utazásáról szóló első beszámolójában kiterjeszti ezt a programját az ott élő emberekre is. Milyen befolyással van a természet arra az emberre, aki a természet arculatát meghatározó növényeket nem nyomorúságos botanikus kertekben, hanem származási helyükön, teljességükben ismerheti meg a trópusi égbolt alatt.

Goethe számára végső soron nem az egymásra ható „életerő”, hanem „az alkotó” képesség volt a fontos, ez a két egymással állandóan érintkező terület, a Gestalt (alak) és a Bildung (képződés) formájában. Ugyanakkor Goethe és Humboldt számára egyaránt – ahogy Ottilie a *Vonzások és választások* 2. könyvének 7. fejezetében naplójában szeretetre méltó naivsággal megfogalmazza – mindenki foglalkozzék azzal, ami számára örömet okoz, de az emberiség tanulmányainak tárgya csakis az ember lehet.

IRODALOM

- Almási Balogh Pál 1860. *Emlékbeszéd B[áró]. Humboldt Sándor [külföldi] l[evelező] t[ag]. felett.* Buda: Cs. Kir. Egyetemi nyomda.
- Békés Vera 2013. Néhány filozófiai szempont a „neptunista-vulkanista” avagy „neptunista-plutonista” vita tudománytörténeti értelmezéséhez. In Gurka Dezső (szerk.) *Formációk és metamorfózisok. A geológia, a filozófia és az irodalom kölcsönhatásai a 18–19. században.* Budapest: Gondolat Kiadó. 40–51.
- Bernáth Árpád 2010. A másik árnyékában? Schiller útja a mannheimi Sturm und Drang korszakától a weimari klasszicizmusig. *Filológiai Közlöny* 56. (2): 133–151.
- Delamétherie, Jean-Claude 1797–1798. *Theorie der Erde.* Aus dem Französischen übersetzt und mit einigen Anmerkungen vermehrt von D. Christian Gotthold Eschenbach...nebst einem Anhang von D. Johann Reinhold Forster [im 3. Bd: 1-108.]. 1–3. Bd. Leipzig: Breitkopf und Hartel.
- Forster, Johann Reinhold 1798. *Beobachtungen und Wahrheiten nebst einigen Lehrsätzen, die einen hohen Grad von Wahrscheinlichkeit erhalten haben; als Stoff zur künftigen Entwerfung einer Theorie der Erde.* Leipzig: Breitkopf u. Härtel.
- Goethe, Johann Wolfgang von 1887–1919. *Briefe.* Hrsg. im Auftrage der Großherzogin Sophie von Sachsen. Abtlg. IV. 50 Bde. Weimar: H. Böhlau.
- Goethe, Johann Wolfgang von 1973. *Versei.* Budapest: Európa.
- Goethe, Johann Wolfgang von 1982. *Költészet és valóság.* Első rész, ford. Szöllösy Klára, Budapest: Európa.
- Goethe, Johann Wolfgang von 1984. Utazás Itáliában. Ford. Rónay György. In uő. *Önéletrajzi írások.* Budapest: Európa.

⁶⁵ Humboldt 1799: 400.

- Herder, Johann Gottfried von [1890]. Shakespeare. In *Herders Werke*. 3. Teil. 2. Abteilung. Hg. Hans Lambel. Berlin–Stuttgart: Spemann.
- Humboldt, Alexander von 1799. Brief an den Herausgeber [Karl von Moll]. In *Jahrbücher der Berg- und Hüttenkunde*, Bd. 4: 399–401.
- Humboldt, Alexander von 1802. Skizze einer Geologischen Schilderung des südlichen Amerika. In *Allgemeine Geographische Ephemerdien*. Hrsg. v. A. C. Gaspari und F. J. Bertuch. Weimar, Verlag des Industrie-Comptoirs. 9. Bd. 4. Stück, April: 310–314.
- Humboldt, Alexander von 1806. *Ideen zu einer Physiognomik der Gewächse*. Berlin.
- Humboldt, Alexander von 1810. Vue du Chimborzao et du Carguairazo. In *Vues des Cordillères et monumens des peuples indigènes de l'Amérique* v. 1. Paris: F. Schoell.
- Humboldt, Alexander von 1847. *Kosmos*. Entwurf einer physischen Weltbeschreibung. Bd. 2. Stuttgart–Tübingen: Cotta.
- Humboldt, Alexander von 1849. *Ansichten der Natur* mit wissenschaftlichen Erläuterungen. 3. verbesserte und vermehrte Auflage. Stuttgart–Tübingen. Cotta.
- Mazzolini, Renato G. 2004. Bildnisse mit Berg: Goethe und Alexander von Humboldt. Übers. von Wolfgang Böker. *HiN* 5. (8): 2–16.
- Patkós László 2004. Zách János Ferenc tudománytörténeti jelentősége. *Magyar Tudomány*, 111 (12): 1378–1381.
- Ritter, Carl 1817. *Die Erdkunde im Verhältniß zur Natur und zur Geschichte des Menschen: oder allgemeine, vergleichende Geographie, als sichere Grundlage des Studiums und Unterrichts in physikalischen und historischen Wissenschaften*. 1. Teil. Berlin: Reimer.
- Schiller, Friedrich 1970. *Összes drámái*. 2. köt. Jegyz. Vajda György Mihály, Györfly Miklós. Budapest: Magyar Helikon Európa.
- Schmuck, Thomas 2016. Humboldt in Goethes Bibliothek. *HiN* 17 (32): 63–81.
- Steiger, Robert – Reimann, Angelika 1984. *Goethes Leben von Tag zu Tag*, eine dokumentarische Chronik Bd. 3., 1789–1798. Berlin–Boston, Mass.: De Gruyter.
- Vargha, Domokosné 2003. Zách János Ferenc (1754–1832) csillagász „...bennem még mindig 'igaz magyar' szív dobog.” Piliscsaba: Magyar Tudománytörténeti Intézet.
- Weihrauch, Franz-J. 2006. Nachrichten aus Amerika oder wie man in Koblenz von Humboldts Reise nach Amerika erfuhr. *HiN* 9. (12): 74–82.

NÉMETH GYÖRGY*

Goethe és Menandrosz

1. Johann Wolfgang Goethe nagyra becsülte a görög költészetet és különösen a drámákat. Eckermann megörökítette azt a beszélgetést, amelyet 1827. április 1-én, vasárnap folytattak le a drámaírókról. „Ne a kortársait és pályatársait tanulmányozza az ember, hanem a hajdankor nagy embereit, kiknek művei évszázadokon át változatlanul megőrizték értéküket és tekintélyüket. Igazán nagy tehetségű ember amúgy is érezni fogja magában ezt az igényt, és éppen a nagy elődökkel való kapcsolatnak ez az igénye jelzi a magasabb rendű adottságot. Tanulmányozzuk Molière-t, tanulmányozzuk Shakespeare-t, ám mindenekelőtt a régi görögöket és mindig csak a görögöket.”¹

A beszélgetésekből kiderül, hogy a költő alaposan ismerte a görög drámákat, az *Antigonéről* pedig 1827. március 28-án részletes elemzést is adott. Ebben, minden tisztelete ellenére, némi kritikát is megfogalmazott. „Így például van egy részlet az *Antigonében*, amely mindig szúrja a szememet, és sokat adnék érte, ha egy derék filológus bebizonyítaná, hogy ez csak betoldás és nem valódi.

Miután ugyanis a hősnő a legpompásabb indítóokokat fejt ki a darab folyamán viselkedésére, és a legtisztább lélek fennköltségét bontakoztatja ki előttünk, végül, amikor halálba indul, olyan okoskodással áll elő, amely teljesen rossz, és szinte a komikum határát súrolja.

Azt mondja, hogy amit megtett fivéréért, azt, ha anya lett volna, nem tette volna meg elhunyt gyermekeiért, és nem tette volna meg elhunyt hitveséért. Mert, mondja, ha meghalt volna hitvesem, másikhöz mentem volna, ha pedig gyermekeim haltak volna meg, új hitvesem új gyermekeket nemzett volna nekem. Egyedül fivéremmel más a helyzet. Fivért nem kaphatok vissza, mert atyám és anyám halott lévén, nincs, aki újranemzze.

Legalábbis ez a csupasz értelme ennek a részletnek, amely érzésem szerint egy halálba induló hősnő szájából csak megzavarja a tragikus légkört, és amely egyébként

* ELTE BTK. ORCID 000-0001-878-8102.

¹ Eckermann 1973: 253.

is nagyon keresettnek tűnik szememben, túlon túl is valamiféle dialektikus spekulációként hat. Mint mondtam, nagyon szeretném, ha egy jó filológus bebizonyítaná nekünk, hogy ez a részlet nem eredeti.”²

Goethe nagyon pontosan foglalta össze Antigoné mondanivalóját. Vessük össze beszámolóját Szophoklész eredeti soraival!

Ha gyermekem halálát értem volna meg,
Vagy hitvestársamat vesztettem volna el:
Az állam ellen nem szegültem volna én.
Milyen törvényre támaszkodva mondom ezt?
Ha férjem elhal, másik férjet nyerhetek;
Ha magzatom vész, új férj adhat új magot;
De hogyha sírba költözött apám-anyám:
Testvérem újra nem születhet már soha.³

Az állam ellen szegülés motívumát leszámítva tökéletesen egyezik a gondolatmenet a görög dráma szövegével, pedig Goethe fejből idézte azt. Ugyanakkor az a vágya, hogy egy jó filológus későbbi betoldásként rekesse ki ezeket a sorokat, már megtörtént, amikor azt megfogalmazta. A. Jacob már 1821-ben megtette ezt, de talán ez az információ nem jutott el Goethehez.⁴ A 204–220. sorok eredetiségéről vagy betoldásáról a mai napig éles vita folyik a filológusok közt.⁵ Bár mindkét oldal jól alátámasztott érveket sorakoztat fel, egy dolog feltétlenül megnehezíti a kirekesztők dolgát. Arisztotelész ugyanis a *Rétorikában* idéz két sort a vitatott szakaszból. „Ha valami nem meggyőző, akkor meg kell indokolni. Erre Szophoklész szolgált jó példát, akinek Antigonéja azt mondja, hogy jobban aggódik a testvééréért, mint a férjéért vagy a gyermekéért, mert ha ez utóbbiakat elvesztené is, pótolhatná őket:

Hiszen férjem helyett másik férjem lehet,
S ha elvesztettem, más férjemtől gyermekem.”⁶

Goethe tehát költőként egy olyan érzékeny pontra mutatott rá, amely körül a vita az elmúlt kétszáz esztendőben sohasem tudott holtpontra jutni.

2. Goethe életművét átszövik a görög költők hatására írt művei. Tekintsük át, melyek voltak a legfontosabbak, és melyiket mikor írta a költő.

² Eckermann 1973: 245.

³ Szophoklész: *Antigoné* 905–912. Mészöly Dezső fordítása.

⁴ Griffith 1999: 278.

⁵ Willink 2008: 18–26. Willink a kirekesztők táborát erősíti.

⁶ Arisztotelész: *Rétorika* 1417a. Adamik Tamás fordítása.

A mű címe	Keletkezésének időpontja
<i>Prométheusz</i> (költemény)	1772–1774
<i>Prométheusz</i> (drámatörredék)	1774
<i>Ganiümedész</i> (költemény)	1774
<i>Iphigenia</i> prózában (dráma)	1779
<i>Iphigenia</i> versben (dráma)	1786
<i>Nauszikaá</i> (dráma)	1787
<i>A bűvészinás</i> (költemény)	1797
<i>A korinthoszi menyasszony</i> (költemény)	1797
<i>Akhilleisz</i> (eposz 1. éneke)	1797–1799
<i>Pandóra</i> (ünnepi játék)	1809
<i>Epimenidész ébredése</i> (ünnepi játék)	1814
<i>Phaethón</i> (dráma)	1823

A *Prométheusz* vers az istennel szembeszálló titán imája, amely az istenek helyett az emberek szolgálatát állítja középpontba. A *Prométheusz* dráma viszont az előrelátó Prométheusz és az istenek ajándékaként (valójában bosszújaként) küldött Pandóra, az első nő drámája. Prométheusz, a titán, ellopta a tüzet az istenektől, hogy ezzel segítse a halandókat. Az istenek büntetésül elkészítették agyagból az első nőt, Pandorát, akit minden isten felruházott valamilyen ajándékkal. Pandóra mítoszát Hésziodosz *Munkák és napok* című tankölteményéből ismerjük.

Elrejtették mélyen az istenek élelmünket;
 másként könnyen meghozná neked egynapi munka
 azt, ami kell az egész évben, bár tétlenül élnél;
 gyorsan akaszthatnád a hajókormányt is a füstre,
 ökrök s öszvérek munkája se kellene akkor.
 Ám Zeusz elrejtette, szívében megharagudván,
 hogy megcsalta a görbeeszű Prométheusz őt is;
 embereket pusztító gondokat akkor eszelt ki.
 Elrejté a tüzet, de derék fia Íapetosznak
 bölcs Zeusztól ellopva lehozta az emberi nemnek,
 dugva husáng szárába, kijátszva a mennyköves istent.
 Ekkor felleggyűjtő Zeusz így szóla haraggal: „Íapetosz fia, minden másnál hát ravaszabb vagy,
 annak örülsz, hogy megcsaltál s elloptad a lángot,
 mely bajt hoz tereád s a jövőben az emberi nemre.
 Tűz kellett? Adok én majd nékik olyan veszedelmet,
 hogy szeretik s körülujjongják a saját veszedelmük.
 Szólt és felnevetett a halandók s istenek atyja,
 s tüstént hívta a híres Héphaisztoszt a paranccsal,

hogy földet gyúrjon vízzel, majd emberi hangot és mozgékony erőt adjon bele és gyönyörű szűz istennőkre hasonló szépséget, azután meg asszonyi mesterségre: szövésre tanítsa Athéné, és arany Aphrodité öntsön búbájt a fejére s bajszerző vágyat s gondot, mi a testet emészti, szemtelen eblelket bele, tolvaj hajlamot adjon végül az isteni hírnök, Hermész Argeiphontész. Így szólt, s mind hallgattak Zeusz fejedelmi szavára. Tüstént gyúrt, ahogyan Kronidész kívánta, a sánta mester szégyenlős szép szűz lánykát az agyagból, és a bagolyszemű Pallasz Athéné felcicomázta. Istennők: Khariszok, s Peithó, a királyi Igézet, hoztak arany láncot testére, s a széphaju Hórák nyíladozó tavaszon fonták meg dús koszorúját, végül minden díszet elrendez rajta Athéné. Keblét Argeiphontész megtöltötte csalással, hízelgő szóval s tolvaj hajlammal egészen, úgy ahogyan mennydörgő Zeusz kívánta, s adott még hangot az isteni hírnök a lánynak, s elnevezé őt Pandóranak, mert neki, kik lakják az Olümposzt, mind adtak valamit, kárára az emberi nemnek. Aztán elkészülve ravasz tervével egészen, már Epimétheuszhoz küldötte le Zeusz atya Hermészt, mint gyors hírnöke, kézen fogva vezesse a szűzet hozzá, s ez, bár szólt neki jókor bátyja, Prométheusz, hogy, ha ajándékot küld Zeusz atya, el ne fogadja, mert a halandó emberi nemre hoz az veszedelmet, észbe csak akkor kap, hogy a bajt már látnia kellett. Mert gond nélkül élt mindaddig az ember a földön, távol a fáradság, távol minden nyomorúság, és távol volt még, mi halált hoz ránk, a betegség. Most a halandó sok baj közt gyorsan megöregszik. Mert ez a nő, hogy a hombárnak fedelét felemelte, mind szétszórta, az embernek sok gondot okozva. Egy nem távozik el, mélyen megül ott a Reménység, hombár szája mögött mindvégig, s el se repülhet, mert mielőtt kirepült, a fedél ismét lecsapódott, úgy, ahogy aigisztartó Zeusz kieszelte előre. Más, sokezernyi csapás kószál pusztítva közöttünk, bajjal telt el a föld, vele telt el a tenger egészen,

nappal törnek a kórságok ránk, s éjszaka törnek,
mind hívás nélkül jön s bajt hoz az emberi nemre,
némán, mert elvette a hangot tőlük a bölcs Zeusz.
Így amit elgondolt Zeusz, nem lehet azt kikerülni.”⁷

Goethe azonban a drámatöredékben azt fogalmazza meg, hogy Minerva (a görög Athéné) ajándékba hozza a lányt Prométheusznek, aki vele egyesülve teremti meg az emberiséget. A második felvonásban Pandóra mint Prométheusz lánya jelenik meg, aki a szerelmet megismerve elhozza az emberek közé a halált.

A *Ganümedész* egy szerelmes ifjút állít középpontba, aki a tavasztól megmámorosodik. Ekkor azonban valami magával ragadja az égbe. Ez az erő nem más, mint Zeusz, aki az ifjút az istenek pohárnokává teszi. Csakhogy a vers erre mindössze annyiban utal, hogy Ganümedész a felhők fölött szállva megszólítja Atyját, a főistent.

Az *Iphigenia* két változata széles körben ismert, több magyar fordítása is megjelent. A darab nagymértékben követi Euripidész *Iphigeneia a tauroszok között* című tragédiáját. Iphigeneia Agamemnón és Klütaimnésztra lánya, Oresztész és Élektra húga volt. A Trója alá induló görög sereg szélcsönd miatt nem tudott Auliszból kifutni. Agamemnón egy jóslatra hallgatva elrendelte, hogy áldozzák föl leányát, Iphigeneiát, és akkor feltámad a szél. Csakhogy Artemisz istennő az áldozatot kicseréli egy őzre, és a lányt elragadja magával. A hajóhad elindul, és a görögök tíz év ostrom után beveszik Tróját. A hazatérő győztest, Agamemnónt az Iphigeneia elvesztése miatt bosszúszomjas Klütaimnésztra megöli. Oresztész és Élektra bosszút állnak anyjukon, de üldözni kezdik őket a bosszúistennők. Oresztész jóslatot kap, hogy menjen Tauriszba. Ott azonban elfogják barátjával együtt, és Artemisz papnőjének, aki nem más, mint Iphigeneia, fel kell áldoznia őket, mint minden odavetődő görögöt. A helyi király, Thoász, ragaszkodik az áldozathoz. Oresztész és Iphigeneia egymásra ismernek, és el akarnak szökni. Euripidész darabjában Athéné megjelenése fékezi le Thoász gyilkos szándékát, Goethe hősnője azonban meggyőzi a királyt, hogy emberségesebb, ha elengedi őket.

Goethe Homérosszal már gyermekkorában megismerkedett, de a görög eredetibe Herder vezette be Strassbourgban és Wetzlarban.⁸ Egy 1774. november 20-án írt levelében arról számol be lelkesen Sophie von la Roche-nak, hogy Homéroszt úgy olvassa, mintha imádkozna. 1772-ben pedig vitriolos satírjában támad David Christoph Seybold jenai professzorra, aki rövid könyvében Homérosz eszközeit és hatását a tudomány módszereivel akarta meghatározni.⁹ Homérosz számára eszköz az észnek a tiszta érzelmek feletti zsarnoksága elleni küzdelemben. Itáliai útját is meghatározza Homérosz keresése és átélése. Taorminába érve, a tenger partján szinte megrohanja a homéroszi világ. „Leültem egy elhanyagolt, hitvány paraszt-kertben egy

⁷ Hésziodosz: *Munkák és napok*. 42–105. Trencsényi-Waldapfel Imre fordítása.

⁸ Tar 2009: 254.

⁹ Pók 1981: 84–86.

narancsfaágra és ábrándjaimba merültem. Narancsfaág, melyre az utazó rátelepszik: ez meglehetősen furcsán hangzik; de nyomban természetesnek találjuk, ha tudjuk, hogy a szabadjára hagyott narancsfa nem sokkal a gyökérzete fölött szétgallyazik, s ezekből a gallyakból idővel vaskos ágak lesznek. Így üldögéltem ott, s tovább szövögettem magamban Nauszikaám tervét, az Odüsszeia drámába sűrítését. Nem láttam lehetetlennek; csak szem előtt kell tartani a dráma és az eposz alapvető különbségét.”¹⁰ Nauszikaát, mint egy sokak által körülrajongott szűzet akarta bemutatni, aki minden kérését elutasította. Amikor azonban felbukkan egy idegen, Odüsszeusz, aki ekkor még álnév mögé rejtőzik, a lány elárulja érzelmeit, ezzel kompromittálva magát és helyzetét tragikussá téve, ami végül pusztulásához vezet. A kertben felmerült terv arra készítette a költőt, hogy gyorsan beszerezzen egy Odüsszeiát, és azt olvasva felvázolja a darab szerkezetét, és megírjon belőle 165 sort. Odüsszeuszban egy démoni vonzerővel megáldott férfit fest le, akinek se férfi, se nő nem tud ellenállni. A darab középpontjában, ellentétben Homérosszal és az őt követő Szophoklészszal (akinek sajnos nem maradt fenn a drámája) Nauszikaá áll, és a darab az ő bukását állítja középpontba.¹¹ A lány végzetét hozó Osüsszeusz nem igazán felelős a tragédiáért, a dráma magában Nauszikaában játszódik le. A darabbeli Odüsszeusz mindenesetre Mefisztó alakjával rokonítható.¹² Különös megfigyelni, hogy Goethe görög drámái milyen szoros kapcsolatban állnak a Faust fejlődéstörténetével az *Iphigenia* első, prózai változatától a *Pandórán* át az *Epimenidész ébredéséig* és a *Phaethónig*.

A bűvészinás Lukianosznak *A hazugság szerelmese* című írásán alapul.¹³ Egy Pankratész nevű egyiptomi bölcs segédjének szegődik Eukratész. Ellesi tőle, hogyan tudja Pankratész életre kelteni és dolgoztatni a tolóreteszt vagy a seprűt. Amikor a mester elment a piacra, Eukratész megparancsolta a seprűnek, hogy hordjon vizet. A leállító varázslatot azonban nem ismerte, ezért az egész ház megtelt vízzel, mire Pankratész megérkezett, és megtörte a varázslatot.

A korinthuszi menyasszony a tralleiszi Phlegón elbeszélésére épít egy halott leányról, akinek az istenek megengedik, hogy a földre visszatérjen annyi időre, amíg megismeri a szerelmet.¹⁴ Csakhogy meglesik, amint szerelmével találkozik, ezért vissza kell térnie a túlvilágra. Goethe az egészet a korai kereszténység időszakába helyezi, és a pogány ifjú és a keresztény lány beteljesülhetetlen szerelmét a vallások konfliktusával indokolja:

¹⁰ *Utazás Itáliában*, 1787. május 7, hétfői bejegyzés. A bejegyzést követő oldalon Goethe a könyv kiadásakor emlékezetből felidézte a Nauszikaá darab központi konfliktusát.

¹¹ A darab Goethe által írt szerkezeti vázlatát és fennmaradt 165 sorát lefordítja és elemzi Tar 2009.

¹² Goethe 1774-ben írta meg az ős-Faustot, a Faust első része pedig 1808-ban látott napvilágot. A második rész röviddel a halála előtt készült el.

¹³ Lukianosz 1974. *Összes művei*. II. Budapest, Magyar Helikon, 1974, 301–302.

¹⁴ Pataricza 2011: 39–41.

„Keimt ein Glaube neu,
Wird oft Lieb' und Treu'
Wie ein böses Unkraut ausgerauft.”

„Új hit, ha terem,
hűség, szerelem
konkoly lesz, mit földjéből kivet.”¹⁵

Az *Akhilleisz* megírásával Goethe össze akarta kötni a két homéroszi eposz cselekményét. Az *Íliász* Patroklosz és Hektór halálával végződik, de Trója még nem kerül a görögök kezébe. Az *Odüsszeia* viszont a háború lezárulta után játszódik, és Trója elését csak Menelaosz és Helené elbeszéléséből ismerjük meg, akik Télemakhosznak, Odüsszeusz fiának számolnak be az ostrom végéről és a faló történetéről.¹⁶ A tervezett eposzból Goethe mindössze az első énekét írta meg, majd felhagyott tervével.

A *Pandóra* szintén töredékben maradt. A színdarab műfaji meghatározása Festspiel, ünnepi játék. Goethe két barátja, Leo von Seckendorff és Joseph Ludwig Stoll kérésére kezdett bele a darabba, amin 1807 és 1808 folyamán dolgozott, de végül a *Vonzások és választások* munkálatai miatt letett a befejezéséről. Ennek ellenére megjelentette a már elkészült részeket a *Prometheus* című folyóirat 1807. és 1808. évi füzetében, majd önállóan is 1810-ben. Goethe visszatért a *Prométheuszban* szabadon feldolgozott mítoszhoz. Az elkészült rész azzal kezdődik, hogy Epimétheusz éjnek idején színre lépve elpanaszolja, hogy Pandóra elhagyta őt, két lányuk közül magával víve Elporét (görögösen Elporé, beszélő név, 'remény'). Közben kijön Prométheusz házából a fia, Philerosz (beszélő név, 'aki a szerelmet szereti'), hogy egy ismeretlen lánnyal találkozzék. Philerosz távozása után Prométheusz lép ki házából, és szólítja a kovácsait, hogy hajnalban kezdjék meg a munkát. Pásztorok érkeznek, hogy kést vegyenek a kovácsoktól. Epimétheusz álmában megjelenik Elpore, és megígéri, hogy Pandóra vissza fog térni hozzá. Ekkor Epimétheusz másik lánya, Epimeleia (beszélő név, 'gondoskodás, buzgóság') rohan be a színpadra, akit Philerosz üldöz egy késsel a kezében. Epimeleia apjához fut, de Philerosz így is megsebesíti. Prométheusz lefogja őrjöngő fiát, aki megvádolja Epimeleiat, hogy szerelmét mással is megosztotta. Philerosz feldúltan távozik, Epimeleia pedig bevallja, hogy nyitva hagyta ajtaját Philerosznak, de egy pásztor lépett be rajta. Philerosz meglátta őket együtt, ezért akarta megölni a lányt. Philerosz megöli a pásztert, majd a tengerbe veti magát. A többi pásztor bosszút akar állni Prométheuszékon, de ő hadsereget fegyverez fel a maga kovácsolta fegyverekkel, és megvédi házaikat. Eos, a hajnalistennő jelenti, hogy Phileroszt kimentették a habokból, majd gyorsan távozik az égető napsugarak elől. A darab tervezett, de el nem készült második felében Pandóra visszatér a földre, magával hozva a hitet, a tudományt és a művészetet. Hélios, a napisten Epimétheusszal együtt az égbe emeli, de ajándékai megmaradnak

¹⁵ Kardos László fordítása kis változtatással. Kardos az Unkrautot dudvának fordítja, de a szó a Bibliafordításokban mindig konkolyt jelent.

¹⁶ Homérosz: *Odüsszeia*, 4, 235–289.

az embereknek.¹⁷ Goethe így formál az istenek bosszújából isteni ajándékokat, amelyek egy békés, boldog kort hoznak el az embereknek.

Az *Epimenidész ébredése* (*Des Epimenides Erwachen*) szintén ünnepi játék (Festspiel), amelyet 1814-ben, Napóleon legyőzésének megünneplésére rendeltek meg a költőfejedelemtől. A darabhoz Bernhard Anselm Weber írt zenét. Az 1815-ben bemutatott előadás ötvözte az oratóriumok, az operák és a balettek elemeit. A darab főhőse, a legendás filozófus, a krétai Epimenidész volt. Diogenész Laertiosz beszámolója szerint fiatal korában apja elküldte a mezőre a nyájhoz, de ő letért az útról, és egy barlangban elaludt. Ötvenhét évi alvás után ébredt fel. A nyáját nem találta a mezőn, sőt, knószoszi házukban idegenek laktak. Akkor értette csak meg, mi történt vele, amikor rábukkant kisöccsére, aki ekkor már öreg ember volt. Híre ment hosszú alvásának. Az emberek közt elterjedt, hogy Epimenidész az istenek kiválasztotta. Nemcsak magánemberek, hanem államok is jósként fordultak hozzá.¹⁸ Athénban járva ő állította azt az oltárt az Ismeretlen Istennek, amelyről Szent Pál is beszámol.¹⁹ Goethe ünnepi játékában Epimenidészt két géniusz újból álomba szenderíti. A világot a háború démona lángba borítja, a színpad gyönyörű oszlopsora romba dől. Csakhogy a pusztítás során megjelenik a Hit, a Remény és a Szeretet. A háború démona, az elnyomás démona és a csel démona távozni kényszerül. A két géniusz kinyitja az ajtót és elővezeti Epimenidészt, aki megretten a pusztítás láttán. Csakhogy bevonul serege élén az ifjú fejedelem, aki győzelmet aratott a háborúban. A világot Hit, Remény és Szeretet uralja, a romokból új épület emelkedik ki. Epimenidész ekkor kézen fogva bevezeti az Egységet, aki újra erőssé teszi a németiséget.

A *Phaethón*-dráma megírása Goethe talán legkülönösebb vállalkozása volt. Euripidész *Phaethón* című tragédiájának két töredékét őrizte meg egy párizsi kódex. E töredékeket Gottfried Hermann adta ki, és küldte el 1821-ben Goethének.²⁰ A költő elhatározta, hogy Euripidész töredékeinek felhasználásával újraírja a darabot. Az újjáteremtett dráma 1823-ban jelent meg.²¹ Phaethón a mítoszok szerint Hélios napisten és egy kisebb istennő, Meropsz felesége, Klümené fia volt.²² Anyjától megtudta, hogy valódi apja nem Meropsz, hanem maga a napisten. Felkereste Hélioszt, aki megesküdtött, hogy teljesíti egy kívánságát. A nagyravágyó ifjú egy napra elkérte

¹⁷ Vajda 1960: 167.

¹⁸ Diogenész Laertiosz I, 109–110.

¹⁹ *Titushoz írt levél* 1, 12.

²⁰ Grumach 1949: 285.

²¹ *Nachtrag zu Phaethon*. Adorjányi 2005: 24; Grumach 1949: 276–285.

²² Palaiphatos 2008: 43–44. „Phaethónt, Hélios fiát, értelmetlen vágy fogta el: fel akart szállni apja, a Nap fogatára. Sok könnyörgés és könny árán sikerült őt végül meggyőznie. Miután felszállt a szekérre, elkezdte hajszolni a lovakat. De nem volt jó kocsihajtó, és nem tudta biztosan, szilárdan irányítani a lovakat, akik nagy bátorsággal vágattak, és büszkén száguldottak. Mind közelebb értek a Földhöz, és miután beleestek az Éridanos folyóba, Phaethón megfulladt. A környező területek nagy része pedig leégett.” Ford. Pataricza Dóra.

apja napkocsiját, de nem tudta irányítani a nap lovait, ezért egyre közelebb száguldott a földhöz, azzal veszélyeztetve azt, hogy mindent feléget. Zeusz kénytelen volt villámával agyonsújtani. Euripidész és nyomán Goethe ezt a mítoszt fogalmazta újra. A prológusban feltehetőleg Klümené, de Goethe változatában egy őr számol be Phaethón származásáról. Az is kiderül, hogy Phaethón családja esküvőre készül. Klümené és Phaethón párbeszédéből megtudjuk, hogy az ifjú nem kíván házasságra lépni egy istennővel, aki nála sokkal hatalmasabb. Nem derül ki pontosan, ki is az istennő, de feltehetőleg maga Aphrodité.²³ Klümené ekkor elárulja fiának, hogy ő is isteni származású. Phaethón apjához siet, a palotából pedig szolgálólányok vonulnak ki esküvői dalt dalolva. A kórust egy hírnök szakítja félbe, aki beszámol Phaethón haláláról. Klümené a palotába viszi fia holttestét, amíg a mit sem sejtő Meropsz a kórusral együtt himnuszban dicsőíti fia házasságát. Egy szolgáló elmondja neki, hogy mi történt. Meropsz összeomlik, és Klümené, ha elfogadjuk Goethe rekonstrukcióját, meggyászolja elpusztult fiát. A darab eleje és vége fennmaradt, a közbeeső részeket Goethe részben rekonstruálta, részben maga írta meg, de így is maradtak benne prózai összefoglalások a feltételezett cselekményről. Goethe a későbbiekben tovább akarta írni a drámát, de végül terveit a *Faust II.* 3. felvonásának Euphorion-epizódjában valósította meg.²⁴

3. Amint a bevezetésből látszott, Goethe gyakran írt és beszélgetett az egyes görög drámaírókról. Ernst Grumach könyve alapján pontosan meg lehet számolni, melyik drámaírót hányszor hozta szóba.²⁵ Az alábbi táblázat az egyes szerzők említéseinek száma mellett azt is megmutatja, melyiküktől hány színdarabot ismertek Goethe korában.²⁶

Drámaíró	Goethe említéseinek száma	Goethe korában ismert darabjaik száma
Aiszkhülosz	45 említés	7
Szophoklész	54 említés	7
Euripidész	73 említés	18
Arisztophanész	43 említés	11
Menandrosz	7 említés	0

²³ Adorjányi 2005: 56.

²⁴ Uo.

²⁵ Az említés alatt nem azt értem, hogy hányszor írta le Szophoklész nevét, hanem hogy hány alkalommal hozta szóba. Egy-egy alkalommal természetesen többször is megnevezte az adott szerzőt.

²⁶ Fontos megjegyezni, hogy nem a ma ismert darabokról van szó, hiszen pl. Szophoklésznek papiruszon előkerült egy szatírajátéka, a *Nyomszimatolók*, Menandrosznak pedig egy teljes és több töredékes művét ismerhettük meg papirusztöredékekből.

Euripidész említéseinek magas száma több okra is visszavezethető. Egyrészt eleve tőle maradt fenn a legtöbb eredeti mű, másrészt Goethe korában a filológusok nem sokra tartották drámáit, Goethe azonban, velük ellentétben, értette és elemezte munkáit. 1827. március 28-án – Schlegellel vitatkozva – így fogalmazott róla Eckermann számára: „Nem vitatom, hogy Euripidésznek megvannak a hibái; ám mégiscsak igen tiszteletre méltó vetélytársa volt Szophoklésznak és Aiszkhülosznak. Ha nem is volt sajátja két elődjének emelkedett komolysága és szigorú művészi tökélye, ... ahhoz valószínűleg eléggé ismerte Athén polgárait, hogy tudja, hogy kortársai számára éppen az ő általa megadott hangnem a megfelelő. És bizonyonnyal nem akárki volt az a költő, akit Szókratész barátjának nevezett, Arisztotelész nagyra becsült, Menandrosz csodált, és akiért, halálhírét hallván, Szophoklész és Athén városa gyászruhát öltött. Ha egy modern ember, mint Schlegel, hibákat találna felróni egy ilyen nagy, régi költőnek, akkor ezt méltányosan csak térdre borulva tehetné.”²⁷ Az említések számát az is növeli, hogy töredékei alapján Goethe újraalkotta a *Phaethón* című drámáját, és ennek munkálatairól illetve az elkészült darabról többekkel is levelezett.²⁸ A három nagy drámaíró közül azonban egyértelműen Szophoklészre becsülte a legtöbbre. Éppen ezért meglepő, hogy Menandroszt annak ellenére följük helyezte, hogy egyetlen darabját sem olvashatta, hiszen azok a kódexhagyományban nem maradtak fenn.

Eckermann feljegyzi, hogy 1825. május 12-én Goethe így fogalmazott Menandroszról: „Szophoklész mellett nem ismerek senkit, akit ennyire szeretnék. Ízig-vérig tiszta, nemes, nagy és derűs. Bája utolérhetetlen. Sajnálatos ugyan, hogy olyan kevés műve maradt ránk, de ez a kevés is felbecsülhetetlen, és tehetséges emberek számára sok tanulsággal szolgál.”²⁹ 1827. március 18-án még ennél is tovább ment: „Menandrosztól csak néhány töredéket ismerek, de ezek alapján róla szintén olyan emelkedett képzetet alkotok, hogy ezt a nagy görögöt tartom az egyedüli embernek, akit össze lehetett volna mérni Molière-rel.”³⁰ Nagy szó, hogy Menandroszt éppen Molière-hez hasonlítja, mivel a francia drámaíró tartotta minden idők legjobb színpadi szerzőjének, akinek színpadismeretét külön kiemeli. „Ifjúkorom óta ismerem és szeretem Molière-t, és egész életemen át tanultam tőle. Nincs olyan év, hogy el ne olvassam néhány darabját, hogy állandóan kapcsolatban maradjak a kiválóval. Nem csupán a tökéletes művészi eljárás ragadtat el nála, hanem különösképp a költő szeretetre méltó lelkialkata, művelt, emelkedett bensője. Annyi benne a kellem, az illedelmes tapintat és a finom társasági modor, hogy arra csak úgy tehetett szert veleszületett szép természete, hogy naponta érintkezett százada legkiválóbb embereivel.”³¹ Ezek után a lelkesült szavak után tért át

²⁷ Eckermann 1973: 249.

²⁸ Grumach 1949: 276–285.

²⁹ Eckermann 1973: 170.

³⁰ Eckermann 1973: 247.

³¹ Uo.

Menandrosz dicséretére, és arra, hogy a régiek közül egyedül ő mérhető Molière-hez. Mint láttuk, a francia szerző darbjait évente újraolvasta, vagyis véleményét alaposan alá tudta támasztani. Menandrosztól azonban egyetlen színművet sem ismerhetett. Mi volt az, amit egyáltalán olvashatott tőle? Menandrosz az athéni újkomédia legismertebb költője, aki 108 darabot írt, de ezek közül, egy papiruszkódexnek hála, 1958 óta mindössze egy teljes művét ismerjük (ez a *Düszkolosz*, vagyis *Embergyűlölő*), és hét vígjátékának hosszabb-rövidebb töredékeit (*A szamoszi lány*, *Ítéletkérők*, *A lenyírt hajú lány*, *A pajzs*, *A sziküóni férfiú*, *A gyűlölt férfiú*, *A földműves*).³² Goethe számára ezek a darabok és töredékek még nem voltak hozzáférhetők, hiszen az őket megőrző papiruszok még Egyiptom homokjában pihentek. Egy bizánci kódexben azonban fennmaradt 877 sor Menandrosz különböző darabjaiból. Ezek szellemes, gnómius mondások voltak, amiket Bizáncban kigyűjtöttek a komédiákból és ábécérendben leírtak. Goethe Hugo Grotius kiadásából ismerte és idézte is ezeket a szentenciákat.³³ A *Költészet és valóság* mottója Menandrosz 573. szentenciája: Ὁ μὴ δαρείς ἄνθρωπος οὐ παιδεύεται, vagyis Veretlen ember nem nevelődik. A Szelíd Xéniák egy darabja is Menandrosz idézet:

Δρυὸς πεσοῦσης πᾶς ἀνὴρ ξυλεύεται.³⁴

Ha kidől a fa, minden férfi vágja azt.

Die Axt erklingt, da blinkt schon jedes Beil,
Die Eiche fällt und jeder holzt sein Theil.

Ezek a sorok azonban nem teszik lehetővé azt, hogy bárki Molière-hez hasonlíthassa a darabok felépítését és szerkezetét. Márpedig Goethe ezt tette. Alapos ismereteit azonban nem magából Menandroszból merítette, hanem a római komédiászíró, Terentius darabjaiból. Terentiust gyermekkorától kezdve ismerte latinul, sőt utánozta.³⁵ Könyvtárában két kiadásban is megvolt a költő hat komédiája, *Az androszi lány*, *Az anyós*, *A herélt*, a *Heautontimorumenos*, a *Phormio* és az *Adelphoe (Testvérek)*. Később az ő kezdeményezésére született meg az első teljes, német nyelvű Terentius Friedrich Einsiedel fordításában.³⁶ Terentius nem titkolta, sőt darabjai előbeszédében kiemelte, hogy azok lényegében Menandrosz műveinek latin változatai.

³² A *Düszkolosz* papiruszhoz vö. Martin 1958. A töredékek magyar fordításához vö. Tegyei 1986.

³³ Grotius 1626.

³⁴ 185. szentencia.

³⁵ Goethe 1965: 99.

³⁶ Einsiedel 1806.

Mit rónak ím fel vétkeül, figyeljete:
 Menander írt egy Andriát s Perinthiát,
 ki egyet megismert, mind a kettőt ismeri,
 mivel oly hasonló tárgyuk...
 bevallja azt, mi az Andriába beillik, a
 Perinthiából vette át sajátjaképp...³⁷

Terentius és Plautus görögből átdolgozott darabjai nagy hatást gyakoroltak Molière komédiáira. Mi volt tehát az a sajátossága az így megismert menandroszi komédiának, ami a szerzőt Goethe szemében Szophoklész fölé emelte? Nos, Arisztophanész komédiákat írt, Szophoklész pedig tragédiákat. Goethe ideálja viszont az olyan színmű volt, ami egyaránt tartalmazott komikus és tragikus elemeket: a középfajú dráma.³⁸ Terentius művei alapján arra a következtetésre jutott, hogy a középfajú dráma megteremtője Menandrosz lehetett, a rómaiak csak őt utánozták, Molière pedig a rómaiakat. Ezért gondolta azt, hogy az ókori irodalomból Menandrosz az egyetlen, aki Molière-hez mérhető, az okfejtést meghallgató Eckermann pedig kétségbeesetten törte a fejét, hogy Goethe ezt honnan tudhatja. De elég tekintélytisztelő volt ahhoz, hogy egyetértsen a mesterrel, és megörökítse szavait. A mai olvasó pedig abban a szerencsés helyzetben van, hogy elolvashatja a *Düszkoloszt*, és eldöntheti, vajon igaza volt-e a költőfejedelemnek.

IRODALOM

- Adorjányi Zsolt 2005. Euripidés Phaethón-töredéke Goethe kiegészítései tükrében. In *Antik Tanulmányok* 49, 23–57.
- Bécsy Tamás 1974. *A drámamodellek és a mai dráma*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bernáth Árpád 1991. Goethe-Strukturen, Goethe-Interpretationen. Einführung in eine vergleichende Untersuchung der Texte: Ganyemed, Die Leiden des jungen Werthers, Stella, Erlkönig und Faust. In Hans-Georg Werner und Eberhard Müske (Hrsg. v.) *Strukturuntersuchung und Interpretation künstlerischer Texte*. Halle (Saale). Kongress- und Tagungsberichte der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg. 260–276.
- Eckermann, Johann Peter 1973. *Beszélgetések Goethével*. Ford. Györffy Miklós. Budapest: Magyar Helikon.
- Einsiedel, Friedrich Hildebrand 1806. *Lustspiele des Terenz in freyer metrischer Übersetzung*. Leipzig: Georg Joachim Göschen.
- Goethe, Johann Wolfgang 1961. *Utazás Itáliában*. Fordította Rónay György. Budapest: Magyar Helikon.
- Goethe, Johann Wolfgang 1997. *Dramen*. Köln: Könnemann Verlagsgesellschaft.

³⁷ Terentius: *Az androsi lány*, Kárpáty Csilla fordítása.

³⁸ Bécsy 1974: 17.

- Goethe, Johann Wolfgang 1965. *Költészet és valóság*. Fordította Szöllősy Klára. Budapest: Magyar Helikon.
- Griffith, Mark 1999. *Sophocles. Antigone*. Cambridge: University Press.
- Grotius, Hugo 1626. *Excerpta ex tragoediis et comediis graecis tum quae extant, tum quae penerunt*. Paris: Buon.
- Grumach, Ernst 1949. *Goethe und die Antike. Eine Sammlung*. Berlin: De Gruyter.
- Kes, Barbara R. 1988. *Die Rezeption der Komödien des Plautus und Terenz im 19. Jahrhundert. Theorie – Bearbeitung – Bühne*. Asterdam: Grüner.
- Martin, Victor (ed.) 1958. *Papyrus Bodmer IV. Ménandre: Le Dyscolos*. Cologny-Genève: Bibliotheca Bodmeriana.
- Palaiphatos 2008. *Földreszállt mítoszok*. Ford. Németh György et al. Szeged: Lectum Kiadó.
- Pataricza Dóra 2011. *Kísértethistóriák és egyéb csodák. Phlegón Csodálatos történetei*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Pók Lajos (szerk.) 1981. *Goethe. Antik és modern: antológia a művészetekről*. Ford. Görög Livia et al. Budapest: Gondolat.
- Tar Ibolya 2009. Goethe Nausikaa-töredéke. *Antik Tanulmányok* 53: 253–276.
- Tegyey Imre (válogatta) 1986. *Menandrosz A lenyírt hajú lány*. Budapest: Európa Kiadó.
- Vajda György Mihály 1960. Utószó. In Goethe, Johann Wolfgang *Pandora*. Budapest: Magyar Helikon. 55–170.
- Willink, Charles 2008. Sophocles, Antigone 891–928 and 929–943. *Philologus* 152: 18–26.

KOCZISZKY ÉVA

A szép és a komikus alvó alakja a Goethe-korban

A FELVILÁGOSODOTT HYPNOS

Lawrence Sterne *Tristram Shandy*jében az én-elbeszélő elmondja, hogy egy teljes fejezetet akart írni az alvásról. Később azonban arra a felismerésre jutott, hogy bár igazán szép ez a téma, mégis sokkal szívesebben írna akár egy tucat fejezetet is a gomblyukakról.¹ A szerzőnek a témát illető elkedvetlenedése teljességgel érthető, hiszen a korszak közvélekedése szerint az alvás pusztán negativitás, nem több az ébrenlét hiányánál, olyasmi, mint a nem-létezés. Ebben a vonatkozásban hivatkozhatunk a 18. századi protestáns etikára, amely az alvásnak kizárólag a szervezet regenerálódása szempontjából tulajdonított pozitív jelentőséget, egyébként a munka és az egyén szociális kötelességei szempontjából kárba vesztett időnek minősítette azt, s azokat, akik a legszükségesebbnél többet alszanak, nemcsak lustának, de aszociálisnak is bélyegezte. „Önmérséklet” és „kontroll” az a két vezérszó, amely az egyént az alvás értelemellenes, gyermekien éretlen állapotából felelős individuummá teheti. Mint Immanuel Kant megjegyzi pragmatikus antropológiájában²: az alvó teljesen haszontalan az embertársai számára, róla már Hérakleitosz is megmondta, hogy amíg ébren vagyunk, közös a világunk, azonban amint elalszunk, mindenki a saját magánvilágába vonul vissza. Kant szerint egyedül az álom ad valami értelmet az alvásnak, nélküle csak olyan lenne, mint a nem-lét, a halál. Nemhiába nevezik az alvást a halál testvérének. Kantnál kevésbé megengedőbb volt korábban Descartes, aki az újkori metafizikai gondolkodás történetében először szentelt figyelmet az alvás jelenségének. 1633-ban megjelent traktátusában (*Le monde. Traité de l'homme*) ugyanis az alvás nemcsak semmis, pusztán az ébrenlét és ezzel együtt az értelem hiánya, hanem az értelem inaktivitása miatt egyszeresmind irracionális és ezért veszélyes állapot is. Különösképpen kritikusan tekintett Descartes az álmokra, melyeknek a cenzúrázására törekedett, hogy csak az értelmes álmokat engedje meg magának.³

Az alvás a mechanisztikus filozófiai modellben sem kap pozitívabb jegyeket, mint Descartes-nál. Julien Offray de La Mettrie szerint aludni egyrészt jó dolog, mert ezzel

¹ Stern, Lawrence. *The Life and Opinions of Tristram Shandy*.

² Kant 1798.

³ *Schlaf und Traum* 2007.

fenntartjuk az életet, másrészt azonban az alvás nem más, mint szüneteltetés, az az időintervallum, amikor ki van kapcsolva az embergép. Ezt a kiiktatottságot La Mettrie a lélek teljes megsemmisülésének is nevezte, amelyet igazi groteszk humorral jellemezett:

„Nem kívánok hosszan elidőzni az alvás hatásainak jellemzésénél. Figyeljünk csak meg egy fáradt katonát. Jóízűen horkol a lövészárkokban, miközben száz ágyú dörög a füle mellett. A lelke nem hall semmit, az alvása olyan, mint a baltáé. Mindjárt egy bomba fogja szétmargangolni, de talán még kevésbé fogja észlelni, mint egy bogár azt, amikor rátipornak.”⁴

Az alvó La Mettrie leírásában tehát nemcsak egy kiiktatott gép, hanem egyszersmind egy rovarszerű állapot is. A metafora hatásosságára utalhat a zoológiából a flórába történő átfordítása is, például Lichtenbergnél, aki az alvó embert egy növényhez hasonlította. Lichtenberg Sudelbuch-ja (1793–96) felteszi a kérdést: „Mi az ember, amikor alszik?”, s ezt válaszolja: Ő akkor csak egy növény. A teremtés koronájának olykor növényé kell válnia, hogy a nap során néhány óráig a teremtés koronájának mutakozzon.”

A descartes-i racionalista filozófia hatására foglalkoztatta a francia enciklopédistákat is az alvás jelensége. Az enciklopédia „Sommeil” szócikkét Denis Diderot írta, aki más írásaiban is, például a *D'Alembert álmában* (*Le rêve de D'Alembert*, 1769) intenzíven kutatta az alvás lélektanát, s azt igazi enigmának, olyan titokzatos jelenségnek tekintette, melybe igazán csak a fikció vagy a művészi képzelőerő révén nyerhetünk bepillantást. Diderot a maga materializmusával és iróniájával fűzi tovább Descartes kritikáját, s az alvásban és az álomban irracionális erők működését véli felismerni, s ezért a „tébollyal” és a „delíriummal” hasonlítja őket össze. Közös ezekben az extrém állapotokban az, hogy mindegyikük sorsszerű, vagyis az ember nem képes őket uralni, nem tudja kivonni magát a hatalmuk alól: ők urálnak minket. Ezzel a vélt sorsszerűségével együtt azonban igazi tanítónak is nevezte Diderot az alvást, mert a halálra készíti fel az embert. Az alvás és a halál testvériségének antik felfogásából kiindulva értelmezte Diderot azt a francia művészetben belül elterjedt hagyományt, melyben meghatározott helye van annak, kit lehet alvóként ábrázolni, milyen mellékértelmet sugall az alvás esztétikai megjelenítése. Ebben a hagyományban a reneszánsztól eltérően korántsem a gyermek vagy a szép nő a par excellence alvó, hanem az öreg, a gyenge, a beteg, a halál felé tartó ember. Példaértékű volt Diderot számára ebben a vonatkozásban Jean-Bernadt Restout, aki talán túlzottan is bizarr jelenségként Morpheust, az alvás és az álom allegóriájaként egy földön fekvő, idős férfi szárnyas alakjában jelenítette meg a Salon 1777-es kiállításán (lásd 23. kép), ellentétben Jean Antoine Houdon ugyanekkor kiállított ifjúkori szobrával (lásd 24. kép), mely ugyancsak *Morpheus* címmel szép alvó ifjúként ábrázolta az alvás istenségét, s ezzel egyszersmind először kapcsolódott a római művészet ifjú Somnusainak esztétikai hagyományához.

⁴ La Mettrie 2016.

A szép ifjú alvó neoklasszicista ideálja tehát ugyancsak Franciaországban született meg, a felvilágosodás alvás allegóriájának, a groteszk öregembernek ellenpólusaként. Jean Antoine Houdon *Morpheus* szobrát a weimari udvarban is nagyra becsülték, s egy másolata Gothában is látható volt. A szobrász a mezítelen ifjú testét abban a nyugalmi állapotban ragadta meg, amelyben a szépsége a leginkább szemléletessé válik: mély álomba merülve. Erre utal a test nehéz súlya, amely azonban sehol sem engedi elernyedni az izmokat. Az ifjú megistenült szárnyas alakja teljesen magába mélyült, kivonódott az őt körülvevő világból, ami csak az istenek kiváltsága.⁵ Miközben a weimari udvar nagyra becsülte ezt az alkotást, noha jeles írói azt vallották, hogy az olymposiaktól egyébként távolt állt az alvás állapota, csak éberem képzelhetőek el.

A francia felvilágosodás korának az alvással szemben megmutatkozó ambivalenciái kevésbé érzékelhetők Németországban. A klasszika winckelmanni programja ugyan a nemes egyszerűség és csendes nagyság elvét vallotta, ezt azonban korántsem rokonította az alvás állapotával. A nyugalom és a csend Winckelmann szerint sokkal inkább az éberséggel és a figyelem összpontosulásával kapcsolható össze, mintsem az alvással, azaz olyan állapot, mely intellektuális aktivitást feltételez. Hasonlóképpen vélekedett Schiller is, aki szerint az isteni nyugalom nem tétlenséget vagy passzivitást jelent, hanem harmonikus egyensúlyt. Közülük azonban egyedül csak Herder merte felvetni azt a kérdést, hogy ha az alvás annyira semmi dolog, hogy csak a halállal, a megszűnéssel rokonítható, akkor miért alkottak a görögök ennek a jelenségnek egy istenalakot, miért vezette be Homéros a görög panteonba az alvás istenét, Hypnos? Ezt a dilemmáját Herder az *Alvás (Schlaf)* című mitológiai játékában fejt ki. A jelenetben fellép a megszemélyesített „Alvás”, egy sötét géniusz ő, akit Jupiter alkotott meg. Ez a Hypnos keserűen felpanaszolja alkotójának, hogy neki semmi más osztályrész nem jutott azon kívül, hogy a fáradtaknak és a boldogtalanoknak enyhületet hoz, megajándékozza őket az alvás által a feledéssel. Jupiter megkönyörül Hypnoson, és átnyújt neki egy ezüst serleget, teli nagyszerű álmokkal, amelyekkel az isten kedveltté válhat az emberek között.⁶

Az alvás tehát csak a művészi képzelőerővel rokonítható álmok révén, vagy pedig a halállal való testvéri viszonya által nyerhet tekintélyt, ám ez utóbbit is korlátozza a metaforikus szóhasználat, azaz az alvás mint „eufémizmus”. Az antik hagyományú eufémizmust, mely a halált megszépítően „alvás”-nak nevezi, Lessing elevenítette fel Winckelmann ellenében írt polemikus traktátusában (*Wie die Alten den Tod gebildet haben* 1769). Lessing a kereszténység halálfelfogását elutasítva nyúl vissza Homéroszhoz, aki először nevezte Hypnos, az alvás istenét Thanatos ikertestvérének. A rokonítás esztétikai jelentőségét pedig Lessing egy elveszett görög ábrázolás, az úgynevezett Kypselos láda reliefjeivel bizonyítja, melyeket kizárólag Pausanias leírásából ismerünk. Ebből vonja le Lessing a következtetést: a görögök a halál csúfságát

⁵ Poulet 2003: 93.

⁶ Herder 1877: 29,134.

alvásként egy szép géniusz alakjában esztétizálták.⁷ A traktátus nem alábecsülhető hatásaként polemizált Schiller is a kereszténység elrettentő halálképével a *Görögország istenei (Götter Griechenlands)* elégiájában:

Damals trat kein gräßliches Gerippe	Nem lépett a haldokló elébe
Vor das Bett des Sterbenden. Ein Kuß	Ijesztő váz. Ajkaira csók
Nahm das letzte Leben von der Lippe,	Hullott, s abban röppent el léte,
Seine Fackel senkt' ein Genius.	S egy géniusz fáklyát fordított. ⁸

Az eufemisztikus alvás metafora együttesen a géniusz halálos csókjával hatásosnak vélt klisévé silányult a korszak költészetében. Példaként idézhetjük Herder ódáját *Az alváshoz (An den Schlaf)*, mely a halált den Tod einen „szelíd alvásnak“ nevezi, melynek sötét szárnyalása egy édes pillanat alatt röpít minket a boldog mezőkre („dessen dunkle Schwingen/ Uns in *einem* süßen Nu/ Zu den Auen bringen“).⁹ Ezek a hamisan édeskés költemények ugyanakkor szatírikus válaszokat is követeltek. Egy korábban még Goethének tulajdonított epigramma, a *Die Geschwister* ironikusan játszik el a halál, az álom és a szenderegés jelentésrétegeivel, s ezzel destruálja azoknak a hétköznapi gondolkodásban szokásos rokonítását. A látszólagos szinonimák fatálisan más jelentenek „istenek” és „emberek” kontextusában:

Schlummer und Schlaf, zwei Brüder, zum Dienste der Götter berufen,
 Bat sich Prometheus herab seinem Geschlechte zum Trost;
 Aber den Göttern so leicht, doch schwer zu ertragen den Menschen,
 Ward nun ihr Schlummer uns Schlaf, ward nun ihr Schlaf uns zum Tod.¹⁰

Általánosítva leszögezhetjük: míg Diderot-tól Herderen át Schillerig a felvilágosodott antropológia az alvást voltaképpen semmisnek, illetve legfeljebb szép eufémizmusnak tekinti, mellyel megszépítve utal a romlás, az öregedés és a halál, továbbá a delírium és a téboly negatív állapotaira, addig a művészeteknek az antik hagyományhoz, mindenekelőtt az antik plasztika fennmaradt emlékeihez fűződő megújult viszonyulása egy teljesen új diskurzust teremt. Az ezen hatások mentén értelmezhető irodalmi és képzőművészeti ábrázolások két egymással ellentétes és egyben egymásba átforduló koncepciót mutatnak: az egyik szerint az alvás állapota a szépség par excellence megjelenítésére alkalmas, a másik szerint az alvó nevetséges, groteszk figura, a komédiák és szatírikus művek hőse lehet csak.

⁷ Lessing 1985: 6, 770.

⁸ Rónay György fordítása. *Klasszikus német költők* 1977: I, 440.

⁹ Herder 1877: 1, 42.

¹⁰ Goethe 1827: 2, 124.

A SZÉP ÉS KOMIKUS ALVÓ: ENDYMION

Johann Joachim Winckelmann írásainak egyik implicit, az egyes műalkotások leírása során felvetett kérdése így hangzik: Lehet-e az alvó szép, ahogyan a reneszánsz művészei láttatták Luca Giordano, Giorgione vagy Raffaello festményein át Michelangelo szép alvó rabszolgájáig? Mit jelentett az antik művészet számára az alvó alakja, mutatott-e ábrázolása olyan idealitást, ami követendő példává tehetné? Vajon válhat-e esztétikai ideállá az alvó? Ezt a dilemmát jól szemléltetette Winckelmann számára a *Barberini Faun*, a pergamoni hellénisztikus szobrászat valószínűleg római másolatban megmaradt remekműve, melyet 1624-ben találtak meg az Angyalvárnál Rómában, és azóta általános csodálat övezte. A 17. század végén a Faunt még a Belvedere Apollóval egyenrangú alkotásnak tekintették, s ez a reputációja még a 18. században is tovább élt. Winckelmann közeli jótevője, báró Stosch is csodálatát fejezte ki a *Barberini Faun* iránt¹¹, ezért Winckelmann igen óvatosan határolódik el ettől az esztétikai ítélettől, s hangsúlyozza, hogy bár van valami szépség az alvó, talán ittas faun (szatír) figurájában, alapjában véve mégis a nyers, bárdolatlan természet képének kell tekinteni: „A szép alvó *Barberini Faun* azonban nem ideál, hanem a magára hagyott együgyű természet képe. Egy újabb írnok nem emlékezett pontosan, amikor ismeretesnek állítja, hogy a görög művész a faun természetét szemelte ki arra, hogy nehézkes arányokat képezzen le, amelyeket jól láthatunk a nagy fejen, a rövid nyakon, a magas vállakon, a kicsi és szűk mellkason, a vastag combokon és térdeken, valamint a formátlan lábakon (lásd 25. kép).“¹²

Winckelmann egyszersmind kerüli, hogy megjegyzést tegyen az alvó pózára, melyet több kortársa, így például Kotzebue is, szemérmetlennek tartott.¹³ A szobor kedvezőtlen megítélését a durva együgyűségre korlátozta, mely egyébként olyan megfigyelés, amelyet egyes mai archeológiai megfigyelések is alátámasztanak azzal, hogy az alvó fiziológiája arról árulkodik, hogy feltehetőleg ittas állapotban horkol!¹⁴ Az egyes plasztikai alkotások kritikáin túlmenően Winckelmann művészettörténeti konstrukciója is ellentmondott annak, hogy például a római szarkofágokat és síremlékeket esztétikailag nagyra értékelje. Ezeket ugyan többnyire görög eredetűnek tartotta, de mivel szerinte már a római hódítás idején készülhettek, magukon viselik az alávetettség jegyét. Az alvók ábrázolásával szemben megmutatkozó szkepticizmusa jól megmutatkozik Winckelmann egyik levelében is, amelyben a Kapitoliumi Múzeumban látható, a Palatinuson talált, i. sz. II. századi római Endymion reliefről (lásd 26. kép) azt írja, hogy az ernyedtnak tűnő testből hiányzik a nagyság (*grandezza*) és

¹¹ Haskell – Penny 1982: 204.

¹² Winckelmann 2006: 1, 265.

¹³ Kotzebue 1800: III, 89 sk.; továbbá Haskell – Penny 1982: 205.

¹⁴ Bieber 1961: 112.

a természetes nemesség. Az erőtlén, mozdulatlan test ugyanis sohasem képes kifejezésre juttatni az emberben rejlő magasabb eszményt.¹⁵

Ez a relief egyébként Endymion alakjában halottként ábrázolja azt a mitikus személyt, akit a görög mitológia par excellence alvóként ismer. Endymion ugyanis a kisázsiai hagyomány szerint vadász vagy pásztor volt a Latmos hegyén, s miközben fáradtan elaludt egy barlangban, megpillantotta a rendkívül szép alvót Seléné, a Hold istennője, és beleszeretett. Zeusz örök álmot bocsátott az ifjúra, s ez lehetővé tette Szelénének, hogy minden éjszaka meglátogassa és vágyakozóan szemlélhesse alvó kedvesét. A mítosz ezzel paradox szerelmi történetet beszél el, melyben az örökké alvó férfi a passzivitásával egyfelől ki van szolgáltatva az istennő szerelmes közeledésének, másfelől azonban örökké megkörnyékezhetsen is marad, mert mint alvó egyszerűen csak jelen. A történet ezen ellentmondásai és többértelműségei tették alkalmassá a mítoszt arra, hogy számos római szarkofágon ábrázolják. Ezek a szarkofágréliek számos utazó képzeletét megragadták, többek között Karl Philipp Moritzét is, akinek mitológiai kézikönyvét, a *Götterlehre*jét (1791) a *grand tour* érlelte ki.

E mitológiai kézikönyv különös sajátosságának tekinthetjük, hogy a szerző számos szócikkében megnöveli az éjszaka istenségeinek szerepét, és saját melankolikus világlátásába vonja őket. Moritz szerint ugyanis az éjszaka nemcsak a bűn órája, hanem az emberre és istenre kiterjedő, minden lény számára elkerülhetetlen sorsnak is. Ebben a vonatkozásban nem Homéroszt, hanem sokkal inkább Hésziodosz *Theogoniát* választja mintájául, s ábrázolja az Éjszaka istennőjét, a hátborzongató Nyxöt minden lélek, isten és ember fölött uralkodó őserőként:

Amikor Jupiter egyszer megharagudott az alvás istenére, Nyx, az Éj betakarta őt a köntösebe, s Jupiternek vissza kellett tartania a dühét, mert rettegett attól, hogy bánatot okozzon az éjnek. Létezik tehát valami, amitől maguk az istenek is visszarettennek. Ez pedig az éjszakai, titokzatos sötétség, amelyben még el van rejtve valami, ami fölött áll isteneknek és embereknek, ami a halandók értelmét meghaladja.¹⁶

Moritz felfogásában éppen ezek a legsötétebb és legrettegőbb mitikus valóságok készítették a görögöket arra, hogy szép és vonzó alakot kölcsönözzenek nekik, mivelhogy érzékük volt a legmélyebb tragikum iránt. A rettenetesben megmutakozó szépség azonban, folytatja Moritz, nekünk moderneknek csak a mákony segítségével viselhető el. A mák adta révület esztétikai közvetítő szerepére következtet Moritz egynémely antik ábrázolásból is, amelyek közül egyet Asmus Jacob Carstens metszetével (lásd 27. kép) Moritz be is illeszt illusztrációul, úgy, hogy kommentárjában a mák szót hangsúlyosan háromszor is elismételi:

¹⁵ „In questa stanza soni i bei bassorilievi con figure poco meno di grandezza naturale; l'uno rappresenta Perseo e Andromeda l'altro l'Endimione che dorme.“ Winckelmann 1957: IV, 23.

¹⁶ Moritz 1984: 36 sk.

Így ábrázolták Nyxöt egy antik gemmán, amint Morpheusnak és testvéreinek kiosztja a mákot. Az álomisten Morpheus, aki az alvásnak, Hypnosnak a fia, szép ifjúként áll az Éj előtt, és elfogadja az istennő kezéből a mákot, miközben a fivérei az istennő mögött hajladoznak, hogy a szétszóródott mákgubókat összeszedegessék.

Az éj és az alvás birodalma Moritzot a halálra emlékeztette, itáliai utazása során találkozhatott azon római szarkofág reliefekkel, amelyek az istenek kedvenceit, Ganymédést, Adonist és mindenekelőtt Endymiont ábrázolják. Ezek a reliefek mélyen megragadták Moritz képzeletét, s ama antik bölcsességet idézték fel benne, mely szerint az, akit az istenek szeretnek, korán hal meg. Ezt a paradoxont még ellentmondásosabbá teszi az, hogy a legismertebb történetben, Endymion és Seléné mítoszában éppen a szüziesség istennője az, akinek szerelme a tragédiát okozza:

Az istenek összes kedvence közül a költészet leginkább a szép vadász Endymionnak hódolt, mert Dianát, a szüziesség szigorú istennőjét lebilincselte az ifjú bája és a szerelem hatalma. Kária puszta hegyvidékén, a Latmoson volt Endymion lakhelye, ott űzte a vadat az éjszakai holdfénynél, mignem kifáradva elszunnyadt. Álmában pillantotta meg őt Diana, amikor fáklyájával az éjt bevilágítva feljött az égboltra. Minden magányos és csendes volt. Az istennő megállította szekérét, és lassan lekormányozta az alvóhoz, s megcsókolta az ajkát. Ezután gyakran bocsátott álmat az ifjú szemére, aki álmában élvezte azt a boldogságot, ami rajta kívül senki másnak, sem embernek, sem istennek nem adatott meg. A szép alvó Endymion jelképében a régiek a halál szelíd érzését ábrázolták. Így látható az azokon a márványkoporsókon, amelyek ifjan elhunyt férfiak hamvait zárták magukba, s amelyek a boldog alvót ábrázolják, amint Diana lehajol hozzá, hogy megcsókolja.¹⁷

Moritz ebben a mítoszértelmezésében visszaemlékezik azokra az Endymion-szarkofágokra, melyeket a Capitoliumi Múzeumban, a Doria Pamphiliben és templomok kőtárában láthatott.¹⁸

Feleleveníti azt a nemcsak antik, de germán népi vélekedést is, mely szerint az alvás a halál testvére, s e kettő közelségét iszonytatónak tartja, mely következképpen esztétikailag megszépítendő, olyasvalami, ami csak a mák bódulatával, vagy Diana erotikus csókjával elviselhető. Moritzcal ellentétben a többi jeles kortárs, Martin Wieland, Georg Lichtenberg, Goethe vagy a fiatal August von Platen inkább humorral és szatírával oldják fel a sötétség hatalmainak démonikus képzetét. Wieland epikus verseiben az alvó Endymion egyszerre magasabb hatalmaknak kiszolgáltatót lény, aki alvása közben nem érzel és nem gondolkodik, ám ugyanakkor éppen ebben a védtelenségében egyszerismind burleszkfigura is. Például azért, mert horkolhat.

¹⁷ Moritz 1984: 252.

¹⁸ Ezek a szarkofágreliefek egyébként sosem ábrázolják a kései hagyományhoz köthető halálos csókot, ez utóbbi motívumot a reneszánsz festők tették népszerűvé.

Ugyancsak szatirikus hangnem uralja Lichtenbergnek Hogarth egyik metszetéhez fűzött kommentárját, amelyben a horkoló középkorú pocakos hivatalnok az antik szarkofágok Endymionjához hasonlítja:

E pompás téma szemlélése közben nem lehetséges nem gondolni Endymionra, amilyen szépen hever itt és a fejét a parókájára támasztja. Csak ne hallanánk közben a horkolását, vagy helyesebben, csak ne látnánk őt horkolni.¹⁹

A szendergő, ámde horkoló kedves alakja ihlette August von Platen egyik humoros versét is (*An die Diana des Niesen*, 1825), melyben kora arisztokrata közegébe helyezi Seléné/Diana és Endymion szerelmi történetét: Diana egy tüsszögő udvari dáma, akinek nincs jobb dolga, mint hogy belehabarodjon „egy vágytól, bortól és aluszékonyságtól ittas, hortyogó Endymionba.”²⁰

Platen életének nagy részét Itáliában töltötte, de még elutazása előtt tette közzé a *Lírai levelek* (*Lyrische Blätter*, 1821) első verseskötetét. E kötet egészen végigvonul az alvás és az álom motívuma: a lírai ént magával ragadja a halálvágy, s a szendergésben keresi az önfeledésbe és az időtlenségbe való átlépés menedékét. Míg például az *Élet álom* (*Das Leben ein Traum*) éneje a vágyott alvástól vigaszt, bizodalmat és bátorságot remél, addig más versek, elsősorban az *Endymion*, az alvás tranzitorikus tapasztalatában rejülő érzéksalódásra, hamis éntudatra reflektálnak.

Az antik alvó mitikus alakjához kapcsolódó *Endymion*ban a Latmos hegyi vadász immár nem komikus lovag, hanem fölöslegessé vált egzisztencia, aki mellett elmegy az élet. Mintha csak Jean Paul mondását visszhangoznák a sorai: „Így tudjuk átaludni az életet, s az álmot megélni” - „So können wir denn das Leben verträumen und den Traum verleben”.²¹ A vers öt strófája világos szerkezeti tagolást mutat. Az első két versszak egy antikizáló, romantikus éjszakai jelenethez vezet az olvasót, holdfényvel és az alvó férffival. A vers közepét képező harmadik szakasz felülről láttatja mindezt, Luna perspektívájából, aki ezzel egyszersmind belép a képbe. Az utolsó két versszak az ifjút szólaltatja meg, aki immár nem alszik, hanem féléber állapotban vívódik azzal, mi a valóság és mi az álom. Noha a vers modern értelmezője olykor a giccs határán lévőnek, klisészerűnek is ítélte már a verset²², ez a kritika nem bizonyul igaznak, ha a versszöveget szoros olvasásban értelmezzük, s felfigyelünk azokra a transzformációkra, melyekkel Platen a mitikus történetet áthasonítja. Először is Platen az első között vezeti be azt az ambiguitást Selené /Luna alakjába, amely majd sokkal később, Oscar Wilde-nál és az *Új versek* Rilkéjénél bukkan fel újra: az égi kedves ugyanis már itt Platennél nem más és nem több, mint maga a Hold, s csak utóbb az álmából

¹⁹ Lichtenberg 2013: 1, 64.

²⁰ Platen 2017.

²¹ Jean Paul. 2000: II,2, 1048.

²² Link 1971: 11; Burdorf 2001: 228 sk.

felébredő ifjú monológjában válik a kedves képévé. Ez a kétértelműség munkál a lírai narratíva egészében is, amennyiben Luna szerelmi közeledése az alálebegésre és az elragadtatott szemlélésre szorítkozik. Ez utóbbit a retorikai ismétlések is hangsúlyozzák:

Und ihr Licht
Fällt auf des Schläfers Angesicht:
Seit dem ersten Reihn der Horen
Ward kein Mann so schön geboren:
Luna sieht ihn, sieht ihn wieder,
Und ihr Wagen schwebt hernieder.²³

(És a fény / az alvó arcára hull: /a hórák első körtánca óta /nem volt ifjú ily szép:/ *Luna nézi, nézi őt, /nézi őt ismét,/ és a kocsí alászáll.*)

Platen azonban nem lépi át azt a határt, amit később Wilde, amikor játékosan egy groteszk szerelmi együttlétté formálja a Hold és az ifjú találkozását. Sokkal inkább foglalkoztatja Platen valóság és képzelet elválaszthatatlansága, amely relativizálja, mi józanság és téboly, mi alvás és mi ébrenlét, mi csak vágy és beteljesülés:

Jüngling wähnt,
daß ihm nah die Göttin lehnt,
Daß ein Kuß, gelind und züchtig,
Seine Lippen streifen flüchtig –
Hatte wachend sich erhoben,
Doch der Wagen schwand nach oben.

(Ifjú véli, /hogy az istennő őhöz hájól/, hogy egy csók, zsenge és illő, /futólag az ajkát éri --/ébredve feleszmél, /ám a kocsí már magasba lendült.)

Az álmodott szerelmi csók, mely itt inkább Seléné szerelmi közeledésének a jele mintsem az örök alvást megpecsételő halálos csók, felébreszti az alvót. Ez az Endymion ugyanis nem a mitológia örök szendergője, hanem az a modern szubjektum, aki ráébred arra, hogy élete nagy pillanatát, az istenivel való találkozást elmulasztotta, az a pillanat visszavonhatatlanul tovatűnt. A vers énje a jelen hiányában szenved, amiként más Platen-versek szubjektumai is: csak az alvás tranzitorikus terében tapasztalják meg egy pillanatra a vágyott istenit, mint a mit sem látó és halló alvó ifjú a hozzá alászálló Szelénét azokon a szarkofágreliéfeken, amelyek egyszerre jelenítik meg az istennő érkezését és visszaindulását, s kettő közötti szűkös térbe, mondhatni a megragadhatatlan pillanatba helyezik az alvót. Platen finom melankóliával reflektál

²³ Platen 1821: 127 sk.

az idő tragikus rövidségének eme észlelésére, arra, hogy az alkalmas pillanat (kairos) szükségszerűen, a természetéből következően megragadhatatlan marad:

„Welch ein Schmerz
Zuckt, so rief er, „durch dies Herz!
Kommt ein Gott nur, daß er trüge!
Nenn' ich's Wahrheit? Nenn ich's Lüge?“

(Mily fájdalom, /döfi át a szívet! / Jön egy isten, csak hogy becsapjon? /Való ez? Vagy csak hazugság?)

Álom és valóság kicserélhetők, nem tudni, mi volt valóság és mi álom, a kettő szubverziója egyszersmind az alany identitását is kérdésessé teszi: Vajon melyik az igazi énje, az álmodott vagy az éber? Vajon nemcsak Endymion álmodott Lunával, de maga Endymion is csak Luna képzeletének szüleménye? A felébredt Endymion monológja azt sejteti, hogy Luna is egy érzékcsalódás áldozata lehet, őt is becsapta a vágy:

„Durfte Sehnsucht *irdisch täuschen* / Das Gemüth der schönen Keuschen?“ Ő, az örökké szűz istennő is átlépett egy határt, a szerelmi sóvárgása isteni identitásának feladására csalta. Vajon a szépség volt az, az ifjú szépsége, amely ezt a határátlépést indikálta, a szépség démonikussága csalta lépre az istennőt? Egy másik, már Itáliában írt verse, a *Tristan* (1825), megerősíti a szépség iránti rajongás démonikus, pusztító egeről való tudást:

Wer die Schönheit angeschaut mit Augen, Ist dem Tode schon anheimgegeben, Wird für keinen Dienst auf Erden taugen ²⁴	Ki a szépet szemtől-szembe látta, életét már halálba-vetette, nem való a föld szolgálatára. ²⁵
---	---

Ugyanaz a korabeli irodalmi kontextus, mely Endymion alvásának történetét egyszerre mutatja be komikus szatíráként és parttalanul mély krízis-eseménynek, hathatott Johann Wolfgang Goethe *Faustjára* is, melyben egy kis mitológiai jelenet költi újra a szép alvó mítoszát. A tragédia II. részének mitológiai szellemidézése Páriszt és Helenát kelti életre, éspedig úgy, hogy a szerelmesek Endymion és Diana (Seléné) szerepeibe bújnak bele: Párisz lép ki először a varázsdobozból, pásztorként, s éppen abban a pózban heveredik le szenderegni, ahogyan a római mozaikok és freskók az alvó Endymiont félig mezítelenül, karját a feje fölé támasztva ábrázolták, s Helené is úgy közelít hozzá halk léptekkel, ahogyan az antik ábrázolásokon Selénét látjuk.

²⁴ Platen 1821: 129.

²⁵ Weöres Sándor fordítása, in *Klasszikus német költők*: I, 687.

A mitológiai szellemidézés nézői igazi voyeurként kórusban kommentálják a látványt, amiképpen a szép alvók hellenisztikus irodalomban és művészetben mindig is ki voltak téve az éber tekinteteknek. Ezeket Goethe most megsokszorozza, ezzel is fokozva az alvó férfi meglesésének humorosságát:

- Ritter: Den Schäferknecht glaub' ich all hier zu spüren,
Vom Prinzen nicht nichts und nicht von Hofmanieren.
- Andrer: Eh nun! Halb nackt ist wohl der Junge schön
[...]
er lehnt den Arm so zierlich übers Haupt
[...]
- Dame: Sanft hat der Schlaf den Holden übernommen
[...]
- Er schnarcht nun gleich: natürlich ist's vollkommen!²⁶
- Lovag: Juhászbojtár mivolta szinte serceg.
Nem udvari személy! Mintha nem volna herceg.
- Másik lovag: Már félmeztelenül is szép a srác;
Hát még ha egy ilyen páncélba bújva látsz!
(...)
- Másik hölgy: Karját mily bájosan feje fölé szalasztja!
(...)
- Első hölgy: Alszik a drágám! Pillái leesnek.
- Kamarás: Mindjárt horkol: így hat természetesnek.²⁷
- Hofmann: Sie nähert sich dem Schläfer listig mild, [...]
- Poet: Von ihrer Schönheit ist er angestrahlt
- Dame: Endymion und Luna! Wie gemalt!
- Derselbe: Ganz Recht! Die Göttin scheint herabzusinken,
Sie neigt sich über, seinen Hauch zu trinken;
Beneidenswert! – Ein Kuß! – Das Maß ist voll
[...]
- Hofmann: Sie schleicht sich weg. Er erwacht.“²⁸

Erre megjelenik Helené is, Luna szerepében:

²⁶ Goethe, Faust II, 6459–6516 sorok.

²⁷ Márton László fordítása. Goethe 2015.

²⁸ Faust II, 6506 – 6517, Goethe 2015.

Kamarás:	Az alvó fiúhoz lépked osonva.
Hölgy:	A szép ifjú mellett mennyire ronda! (...)
Hölgy:	Endymion és Luna! Szinte festmény!
Költő:	Így van! Az istennőt a mélység hívja, Hogy az ifjú leheletét beszívja. Irigylem őt... Egy csók... Az ajakán! (...)
Udvaronc:	Most eloson a nő; az ifjú ébredsz.

Amellett, hogy Goethe a pompeji freskók erotikus képvilágához hasonítja a trójai mondanakör szerelmeseit, az elővarázsolt jelenet finom iróniája ráhangolódik 18. század végi szatirikus költészet hangnemére is, s ezzel finoman egyensúlyoz a mitológiai jelenet eredeti szépsége és ugyanakkor tagadhatatlanul komikus jellege között. Ezt a törekeny egyensúlyt egyébként már a mítosz antik kommentátorai és újrairói, Lukianosz vagy Cicero is megjegyezték: Mi lehet ugyanis nevetségesebb, mint az, ha egy férfi békésen alszik, miközben egy vágyakozó istennő közelít hozzá szerelemmel, s ezzel egyszersmind el is passzolja az alkalmat? (lásd 28. kép)

A *Faust* mitológiai színjátéka tehát ugyanolyan ambivalenciával tekint az alvás állapotára, mint Schiller vagy később August von Platen költészete. Míg a fiatal Goethe egykori barátja, a zürichi lelkész és fiziognómus Johann Caspar Lavater arról volt meggyőződve, hogy az egyén legszebb és egyben legvalódibb arca éppen alvás közben mutatkozik meg, Goethe ironikusan a színházi néző voyeur nézőpontjából eleveníti fel a szépség passzív nőiségét az alvóban. Goethe esztétikája ebben a vonatkozásban híven tükrözi a nemi szerepek megkülönböztetésének 18. századi német felfogását, melyben a nő passzivitása, alvása lehet isteni, lehet visszfénye egy paradicsomi ártatlan állapotnak, a férfié ellenben szellemtelen és antiintellektuális.

Ezt a nembéli differenciálást még Soren Kierkegaard is fenntartja majd *A szorongás fogalma* című írásában, aki szerint ez a különbségtétel az antik esztétikában gyökerező, univerzális esztétikai elv:

A görög szépségfelfogás lényegében egyformán tekint a nőre és a férfira [...], ezen belül azonban a különbségre is felhívja a figyelmet. [...] Vénusz lényegében ugyanolyan szép akkor is, ha álmában ábrázolták, sőt talán ekkor a legszebb, noha az alvó arca pontosan a szellem távollétéről árulkodik. Ezért van az, hogy az ember álmában annál kevésbé szép, minél inkább öregebb, míg a gyermek alvás közben a legszebb. [...] Apollót viszont éppúgy nem lehet álmában ábrázolni, ahogy Jupitert sem. Apolló csúnya lenne, Jupiter pedig nevetséges.²⁹

²⁹ Kierkegaard 1993: 78.

Ha visszaidézzük Jean Bernard Restout *Morpheus*-át, amelyen az alvó férfi – a francia művészet ábrázolási hagyományát követve – valóban az idős ember groteszk alakjában van ábrázolva, azt gondolhatnánk, hogy Kierkegaard észrevétele általánosan érvényesíthető a Goethe-kor európai esztétikájára. Csakhogy több más jeles alkotásból inkább arra a következtetésre juthatunk, hogy az alvó férfi alakja egymással homlokegyenest ellentétes esztétikai lehetőségeket rejt magában: lehet groteszk vagy nevetséges, vagy éppen ellenkezőleg, ötvözheti magában a szépség, ifjúság és istenség antik hármasságát. Ez utóbbit az irodalmon belül inkább majd csak az angol romantikusok, mindenekelőtt John Keats *Endymion*-ja emelik be a költészetbe, ezt megelőzően pedig a francia klasszicista festészet emblematikus motívumává vált. Jelen keretek között csak a legismertebb alkotásra vetünk egy pillantást, Anne-Louis Girodet *Alvó Endymion*-jára, (1791-92) (lásd 29. kép), amely két évszázadon át a francia művészet egyik legnépszerűbb darabja volt, olyan csodálókka, mint Balzac vagy Roland Barthes.

A festményt Girodet Rómában készítette, miután a francia forradalom elől Itáliába menekült. A mély álomba merült ifjú alvását ezért sokan úgy értelmezik, hogy az alvás, a passzivitás ezen a festményen elsősorban menedék, esztétikailag artikulálja a politikai viharok és társadalmi földrengések elől menekülő ember vágyát a biztonságra, a megpihenésre. Mások egy akcentuseltolással az alvó Endymionban egyenest a forradalom heroikus férfiideáljának tagadását látják. A festménynek Girodet hangsúlyosan az *Alvó Endymion* címet adta, mivel az Istennő (Seléné, Diana, Luna) jelenlétére csupán a Hold ezüstös sugarai utalnak. Az alvó férfi Barbara Stafford szerint sajátos receptivitással fogadja ezeket a sugarakat, amelyekben szinte feloldódni látszik.³⁰ Az alvó passzív, befogadó természetét emelik ki nőies vonásai is, a fekvő alak pontosan abban a testhelyzetben alszik, ahogyan a nimfák és mainaszok az antik vázaképeken pihennek.³¹ Az alvó nők ikonográfiájának Girodet által történő átvétele ihlethette Balzac *Sarrazine*-jének (1830) ama részletét, melyben egy alvó Adonist ábrázoló festményhez egy szép nő ült modellt. Az alvó erotikus nőiességét többek között az a winckelmanni elv is magyarázhatja, mely szerint az istenek testének idealitása nem engedte meg az antik szobrászoknak, hogy a testet a maga teljes anyagszerűségében, izmokkal, inakkal faragja meg. Eszerint az alvó látszólagos androgynitása nem más, mint az emberben rejlő isteni szépség kiábrázolódása.

Míg tehát a felvilágosodás antropológiájában az alvás pusztán negatívum, az alvó pedig vagy az ősidők primitív embere, vagy öreg és az erőtlen, addig a Goethe-kor költői és

³⁰ „Serenity, passivity, absence of all sense of self – an inert state very reminiscent of sleep – are the external indications for this moment of greatest receptivity. Translated into visual terms, Girodet renders the absorbing and reflecting of light, the dissolving of the ego in slumber; in short, he creates a state favorable for the influx of the divine, now scientifically shown to be immanent in the physical energies of nature.” Stafford 1982, 197.

³¹ A szép alvó férfi feminin vonásait egyéként a gay diskurzuson belül szokás értelmezni azóta, amióta a művész önéletrajzi jegyzetei napvilágra kerültek (1829). Solomon-Godeau 2005: 92.

művészei új esztétikai lehetőségeket fedeznek fel az alvó hős alakjában, amelyhez többnyire ambivalensen viszonyulnak. Az előadásban bemutatott példákat folytathatnánk azokkal az írókkal és művészekkel, akiknél a művészi képzelőerő szinte teljességgel az éjszaka démonikus világára irányul, akár olyan műalkotásokon, mint Francis Goya capricciói vagy Johann Heinrich Füssli lidércnyomásos alvói, illetve E. T. A. Hoffmann egyszerre humoros és hátborzongató éjszakai történetei.

IRODALOM

- Bieber, Margarete 1961. *The Sculpture of the Hellenistic Age*. New York: Columbia Univ. Press.
- Burdorf, Dieter 2001. *Poetik der Form. Eine Begriffs- und Problemgeschichte*. Stuttgart–Weimar: Metzler.
- Goethe, Johann Wolfgang 1827. *Vollständige Ausgabe letzter Hand*. Stuttgart–Tübingen.
- Goethe, Johann Wolfgang 2015. *Faust*. Fordította Márton László. Budapest: Kalligram.
- Halász Előd – Domokos Máttyás (szerk.) 1993. *Klasszikus német költők, I-II*. Budapest: Európa.
- Haskell, Francis – Penny, Nicolas 1982. *Taste and the Antique*. New Haven: Yale University Press.
- Jean Paul 2000. *Sämtliche Werke*. N. Miller (Hg.), Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Kant, Immanuel 2003. *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht*. Hamburg: Meiner.
- Kierkegaard, Soren 1993. *A szorongás fogalma*. Budapest: Göncöl.
- Kotzebue, August von 1800. *Sämtliche Schriften*. Berlin.
- La Mettrie, Julien Offray de 2016. *Der Mensch eine Maschine*. Berlin: Contumax.
- Lamping, Dieter – Lamping, Simone (Hg.) 2000. „Schlaf, süßer Schlaf“: *Gedichte und Geschichten über den Schlaf*. Düsseldorf: Winkler – Zürich: Artemis.
- Link, Jürge 1971. *Artistische Form und ästhetischer Sinn in Platens Lyrik*. München: Fink.
- Moritz, Karl Philipp 1984. *Götterlehre – oder mythologische Dichtungen der Alten (1795)*, Platen, August von 1821. *Lyrische Blätter*. Leipzig.
- Platen, August von 2017. *Gedichte, Dramen, Historiographische Werke, Märchen & Biographie*, Mosaicum digitale Ausgabe.
- Poulet, Anne L. 2003. *Jean-Antoine Houdon. Sculptor of the Enlightenment*. Washington, DC: National Gallery of Art.
- Schlaf und Traum. Ausstellungskatalog, Deutsches Hygiene-Museum Dresden*. 2007. Wien–Weimar–Köln.
- Solomon-Godeau, Abigail 2005. Is Endymion Gay? Historical Interpretation and Sexual Identities. In Sylvain Bellenger, (Ed.) Girodet 1767–1824. *Exhibition catalogue*. Paris: Musée du Louvre.
- Stafford, Barbara 1982. Endymion's Moonbath: Art and Science in Girodet's Early Masterpiece. *Leonardo*, vol. 15, No. 2 (Summer).
- Stern, Lawrence 1980. *Life and Opinions of Tristram Shandy Gentleman*. New York: Heritage Press.
- Winckelmann, Johann Joachim 1957. *Briefe*, hg. von Walter Rehm, Bde I-IV, Berlin: Walter de Gruyter.
- Winckelmann, Johann Joachim 2006. *Geschichte der Kunst des Altertums, Bd. 1-2, Schriften aus dem Nachlass Bde 4,1-4,2*, hg A. Borbein und Th. Gaethgens, Mainz: Zabern.

Függelék

EMLÉKBESZÉD
B. HUMBOLDT SÁNDOR LT.

FELETT.

A M. AKADEMIA KÖZ ÜLÉSÉBEN, DEC. 19. 1859.

M O N D O T T A

ALMASI BALOGH PÁL RT.

BUDÁN,
A CS. KIR. EGYETEMI NYOMDÁBAN
MDCCCLX.

Akademiánk csak néhány hónapig részesülhetett azon szerencsében, tagjainak névsorában szemlélhetni azon férfit, kinek neve a tudományok évkönyveiben az első nagyságú csillagok közt fog tündökölni mind addig, míg planétánk szinpadán emberfaj szereplend. Hosszú és ragyogó életpályáját májushó hatodikán végzé ő be, délután két és fél órakor, — s mi örülhetünk, hogy a halhatlan férfit, — ki akademiánk elnökéhez írt nagyérdekű s választása feletti örömet nyilvánító levelében*), hazánkról s nemzetünk értelmi tehetségeiről, oly kedvezőleg s buzdítólag nyilatkozott, — évkönyveinkbe mint tagot jegyezhetünk be! Nagyobb név nem ékesíthető s nem fogja hihetőleg soha ékesíteni azokat. Mert ha valakit a legmagasb rendű értelmi tehetségek által szerzett ismeretek egyetemisége, a geniális felfogások gazdagsága, a vizsgáldásokbani csökkentetlen buzgalom, a tudományok lángoló szerelme s azok majd minden ágának alapos ismerete és gazdagítása, és végre a legfényesb írói talentom, a tudományok királyává képesíthet: úgy kétségkívül Humboldt Sándor az, ki magát korunkban arra legkitünőbbben érdemesíté. Felőle teljes joggal el lehet mondani, mit egykor a híres Fontenelle mondott Leibnitzről dicserő beszédében, hogy — ha őt illetőleg dicserni akarnók, — föl kellene őt elemeznünk, s az ókorral ellenkezőleg, mely több Herkulesből egyet csinált, ő belőle több nagy tudóst lehetett volna csinálni.

Sokkal csekélyebbek tehetségeim, mint hogy egy ily gazdag és a tudomány majdnem minden megyéjében koszorúkat aratott fényes pálya részleteit illőleg méltatni és előterjeszteni képes volnék; de azon csudálással elegy mély tisztelet, melylyel Humboldt neve iránt gyermekségem óta viseltem, azon magasztos kép ihletése, mely a dicsőség sugárral környezve, utólérhetlen példányként lebegett mindig lelkem előtt, s azon nagy és boldogító élvezet, me-

*) Humboldt Sándor akademiánk elnökéhez intézett levele, így hangzik:

Monsieur le Comte!

V. E. a daigné par sa lettre de 20 Janvier 1859 m'annoncer l'honneur que m'a fait la respectable Magyar Académie des sciences de Hongrie de m'accorder gracieusement le titre d'un correspondant. J'ose demander la grâce à V. E. de vouloir bien offrir à votre illustre compagnie l'hommage de ma vive reconnaissance. Je suis heureux d'apprendre que les travaux d'un vieillard du plus antédiluvien des voyageurs aient pu fixer l'attention de cet institut dans le noble royaume de Hongrie, toujours si favorable au libre progrès de la pensée et de la culture des sciences.

Je suis avec le plus profond respect Monsieur le Président

Votre très humble et très obéissant serviteur

Bⁿ. Alex. de Humboldt.

1*

lyet munkáinak olvasása és tanulmányozása keblemben gerjesztett, menthetővé tesz az azon merényt, ha a nagy férfiú működéseinek főbb vonásait akademiánk előtt elsorolni, s ez által az eltűnt nagy géniusz iránti hódolatunk adóját némileg leróni töreksem.

Természet és szerencse versenyezve látták el Humboldt mind azzal, mi által egy nagyra törekvő lélek a tudományok trónjára juthat. Gazdag lelki tehetségek, szilárd elhatározottság, állhatatos és törhetlen kitartás, kiolthatlan tudás-szomj s a dicsőség koszorúinak nemes vágya, szerencsés testalkattal egyesülve, mindenre képesíték őt, mit egy tudomány-szerető kívánhat magas céljainak elérésére. Gazdag és tekintélyes családból születve s magas állású férfiak által pártoltatva: nyitva állott ő előtt a legfényesebb hivatalok pályája, de őt gyermekesétől fogva a tudomány eránti meleg vonzalom lelkesíté. Azon független állást, melyet neki a szerencse nyújtott, nem hiúságának kielégítésére, nem a világ gyönyöreinek élvezésére fordította ő, mint azt — fájdalom — naponta látjuk azoknál, kiket a vak szerencse javaival elárasztott, hanem keble nemes vágyainak kielégítésére s az embert az egész teremtettség fölötti állásra jogosító szellemi fenség kivívására. Mert mi lehet dicsőbb, mint a még előttünk elrejtett igazságok oceánjában új fölfedezéseket tenni, messzebbre terjeszteni ismereteink láthatárát, mélyebben hatni a természet titkaiba, s így gazdagítani a tudományok országát. Mi lehet magasabb, mint a szabad haladásnak s a köz-értelmiség terjesztésének, s így az értelmi és erkölcsi nemesítésnek, s az emberiség magas társadalmi érdekeinek, nagy és dicső munkájában buzgó és tetteles részt venni, s kiérdemelni így egy nemzet, sőt az egész emberiség tiszteletét, háláját és elismerését? És íme, e volt azon fenséges cél, melynek megközelítését Humboldt magának kitűzte, s melynek lehető elérésére hosszú életpályájának utolsó perczéig szakadatlan munkássággal s lan-
kadatlan kedvvel törekedett.

Nem czéлом, tisztelt gyülekezet, egy ily rendkívüli férfiú hasonlíthatlan gazdagságú életpályájának részleteibe bocsátkozni, mire itt sem idő, sem alkalom, s melyek majd terjedelmesebb akadémiai dolgozatom tárgyai leendnek; de úgy hiszem, senki, kit az emberi nagyság lélekemelő vonásai érdekelnek, kinek keblében a szellemi és erkölcsi élet nemes sugallatai viszhangra találnak, figyelmét nem fogja megtagadni egy oly férfiú életének általános rajzától, ki értelmi géniuszának ragyogó világa, mint erkölcsi nagysága által, azon kevesek koszorújába tartozik, kiket az emberiség büszkén nevez magáéinak.

Humboldt már első ifjúságától fogva különös vonzalommal viseltetett a természet szépségei iránt, s alapos tanulmányozásai, kitűnő tanítók vezérlete mellett, mind inkább kifejtették lelkében azon magas eszmét, hogy a természetet ne csak egyes részleteiben, hanem egész egyetemiségében fogja fel. És így nem volt a természettudományoknak oly ága, melyben ő ne igyekezett

volna alapos ismereteket szerezni. Beútaza Európa bérceit, megvizsgálta bányáit, hogy Európa földhéjával megismerkedhessék. Gazdag ismereteket szerzett a fűvészeti, physikai és chemiai tudományokban. De ismereteinek szaporodása mind inkább fölébreszté benne a vágyat, a természet vizsgálására, Európán kívüli tartományokban is. A szellemdús és szabadságszerető Forster György, Humboldt fiatalkori barátja és oktatója, ki atyjával Cook kapitányt követé világműködési útjában, s a nagyhirű tudománypártoló, Banks József, ki Solander barátjával szinte Cook-ot követé világműködési s három évig tartott útjában: méginkább fölébreszték Humboldt lelkében a tengeri dolgok s messze tartományok beútazése eránti szenvedelmes hajlamot. Terve valószínűségének reményében fáradhatlanul készült ő egy ily nagy útra, s a legkitűnőbb művészek által készített eszközökkel látta el magát. Reményében azonban többször keserűen csalatkozott. Végre mint Columbus egykor — ki, mint Humboldt mondja, nem csak rettentetlen tengeri útazó, hanem ép oly nagy és csudálatraméltó természetvizsgáló volt — úgy Humboldt is, ki Amerika tudományos fölfedezője lón, a spanyol udvarnál talált pártolást, hol engedélyt nyert a spanyol korona déli-amerikai birtokainak beútazására. A corunnai kikötőhelyből, a jeles és buzgó s e mellett hasonérzelmű Bonpland társaságában, június 5-kén 1799-ben indult ő ki nagy útjára. Humboldt keble örömezzelmek tengerében úszott, midőn ifjúsága legszebb álmait végre teljesedésbe menni látta, midőn mindinkább kifejlett szemei előtt a szabad és nyílt oceán megmérhetlen síksága, s midőn majd az éj sötétében egy halász-kunyhó világa fel-feltűnt szemei előtt, mint legutolsó tárgy, mely szülőföldjéről elébe csillogott.

Ha ezen nagyszerű és a maga nemében egyetlenegy, tudományos eredményeire nézve pedig hasonlíthatlan gazdagságú útnak, csak főbb részleteit akarnám is elősorolni, vissza kellene élnem a tisztelt gyülekezet figyelmével s béketűrésével. Legyen hát szabad csak némi futó pillanatot vetni annak érdekeseb pontjaira.

Az európai partokat elhagyva, Humboldt figyelmének első nagyszerű tárgyai a kanári szigetek voltak, s különösen Teneriffa, melynek szépségét nem gózi ő eléggé dicsérni.

„A forró éghajlat alatt találtam tájékokat, — így szól ő — hol a természet pompásabb, gazdagabb a szerves formák kifejtésében; de miután átvándoroltam az Orenoco partjait, Peru Cordilleráit s Mexico szép völgyeit: megvallom, sehol sem találtam oly nagy különféleséget, oly vonzó s a zöld tömegek és sziklák elosztásában öszhangzó képet, mint azon vidéken, melyről minden nemzetbeli útazó elragadtatással emlékezik“.

A teneriffai pik a legmagasztosb érzelmekkel öntötte el Humboldt keblét. A természet egész fensége elragadó pompában fejlett itt ki szemei előtt a

12,181 lábnyi magasságból, s a plánták geographiájának eszméje itt villant meg agyában, midőn a növényeket oly különféle megyékre osztva szemlélte maga előtt elterülőni a kúpalakú hegy oldalán.

Az új világ partjaihoz közelgve, a déli égbolt szépsége s az új csillagzatok feltűnése Humboldt keblét mély gyönyörrel s elragadtatással tölté el, különösen pedig a déli kereszt, melyet Dante fenséges sorai oly elevenen tüntetnek fel, s melyet a déli földgömb lakói óra gyanánt használnak.

Cumana volt első hely, hol Humboldt barátjával Bonpland-al az új világ földjére lépett, s honnan Venezuela tartományát tizennyolcz hónap alatt beútaztta s tudományosan megvizsgálta. Ha követjük őt ezen útjában, a magas hegyek által környezett cumanacoi völgyön; a Cocollar és Turimiquiri hegyeken, a rendkívüli frisseségű éghajlattal bíró Caripe völgyén keresztül a chaymas indusok missióiba, a tenger aljáról felbuzgó meleg forrásokkal gazdag s kókuszfákkal szegélyezett cariacoi öböl s innen vissza Cumanába; ha követjük őt majd innen földünk legforróbb helyeinek egyikén La Guayrán keresztül Venezuela fővárosába Caracasba, s innen a tenger partjától dél felé fordulva, a calabozói roppant terjedelmű savannákon keresztül, melyek mint egy nagy oceán terülnek el a láthatár felé s melyeket az Andesek nagy hegylánczai szegnek be; ha követjük őt egy egész hónapon át, indusok által hajtott csolnakán a kétszáz ölnyi széles Rio Apure-n, melynek partjait pompás erdők ékesítik, Amerika legméltóságosb folyóinak egyikére az 1906 ölnyi széles Orenoco-ra, egész a Cassiquiare folyóig, mely az Orenocót a Rio-negroval összeköti; ha látjuk őt, ezen ismeretlen földeken, az utazás mindennemű fáradalmaival s szenvedéseivel küzdve, kitéve erdők közelségében a leskelődő jaguárok, amerikai oroszlánok, tigrisek és párduczok s a savannák iszapjában mozdulatlan heverő krokodilok rohamainak; ha látjuk őt fáradtságtól eltörődve: ágy helyett galyakra, vagy viharos hullámoktól környezett gránit-sziklákra terített állatbőrön, vagy kedvező esetben függő ágyban, sokszor esőzaporoknak kitéve, tölteni el éjenként pár órát, s már hajnalban roppant magasságú hegyekre mászni fel, magasra tornyosodó kősziklák közt, hol gyakran a legborzasztóbb mélységeket áthathatlan köd rejti el a szem elől; ha látjuk őt epesztő szomjúságtól szakadatlanul kínozva, hiába keresni iható vizet, miután a folyamok hol pezsmaszagú, hol édes, hol a döglött és élő nagy hullók által elnyálkázott vize ihatatlan; ha látjuk őt kivájt faderékből készült keskeny csolnakon vízellenébe és sokszor roppant szikladarabok közt zajongó s tajtékzó hullámok közt haladni az óriási folyamon 36 napon át, hosszant feküdve abban, mert legkisebb biczenés is felfordíthatá azt, hiában keresve nyughelyet a partokon, melyeket áthathatlan növényzet, vagy sűrű erdők fednek, melyeknek lombjai alatt vadállatok s csoportokban fekvő és bronz-szobrokat képző krokodilok tanyáznak; ha látjuk őt eltávolíthatlan mosquito-k s más mérges

és undok rovarok által összemart s feldagadt arczczal és kezekkel, a nap égető és metsző sugári által ellankasztva, még csak fürdés által sem enyhíthetni a szenvedést, a mindenfelől incselkedő mérges halak, tengeri rákok és krokodilok miatt; ha látjuk őt sokszor a legkényelmetlenebb helyzetben tölteni el egész éjeket a kősziklákon, mialatt az éj ijesztő sötétében a jaguárok ordításai, az Orenoco vízomlásainak siket moraja s az erdők felett távolról csattogó mennydörgés enyhítő álmra szenderülést nem engedének; ha látjuk őt éhséggel küzködve s azt kenyér vagy olajbogyó vagy kedvező esetben beszózott hússal enyhítve, embertől még soha sem látott megyékben útat törni a sűrű növényzet közt, meredek és veszélyes sziklák közt egész éjjeleken át gyalogolni, kitéve gyakran szélviharnak, zápornak és égiháborúnak, a nedves ég alj veszélyes váltó és ideglázakat nemző befolyásának; ha látjuk őt, meredek hegyek oldalain, sokszor 6—8 ezer lábnyi magas, függőleges sziklafalak szélein, fizikai eszközeit kezeiben hordozva, a lég hőmérsékét, víztartalmát és villanyosságát a mágnesű erőteljét, el- és meghajlását, a föld minémiségét, a sziklák rétegeit, az égbolt kék színét vizsgálni, helyhatározatokkal s magasság-mérésekkel foglalkozni, s a tropicus éghajlat pompás növényeit gyűjtögetni; ha látjuk így őt, nem rettenve vissza sem fáradság, sem nélkülözés, sem semmimű veszély által fáradhatlanul figyelni a természet tünetényeire: ki az, ki ő tőle megtagadná a bámulás és mély tisztelet adóját? Mennyi lelki erő, mi erős akarat, mi nyugodt, zavaratlan lélekcsend, mennyi kölcsönös barátság s vidám hangulat, mi rendületlen tudásvágy s eleven érdeklődés a természet pompája eránt kellett arra, hogy a szakadatlanul feltűnő kellemetlenségeket feledve, mindig elevenen égjen azon lelki gyönyör, melyet a tudomány szerelme nyújt minden nemesb ihletésű kebelnek!

Az Orenocón s Cassiquiarén kiállott sok szenvedés, nem ért föl azon hártatlan gyönyörrel, mely Humboldt lelkét elárasztá, midőn az Orenoco mind eddig bizonytalan kétfelé ágazását ő astronomiailag meghatározá s így Amerika földabroszát egy oly nevezetes ténynyel szaporítá.

És mind ennyi mondhatlan szenvedés, ennyi gyöttrő fáradozás és nyomor, nem vala képes ellankasztani keble lángoló érzelmeit a természet egyszerű scénái iránt. Lelke mindig nyitva volt azok lélekemelő hatásainak, melyeknek friss benyomásait részint helyben följegyzette, részint csudás elevenségű emlékező tehetségében megtartotta. Kifogyhatatlan ő a természet szépségeinek festésében s az azok által okozott véghetlen különféleségű benyomások leírásában.

Mi szép költői tollal festi ő a csudás tisztaságú éjjelet, a déli égbolt csendes fényét s bájos szépségű csillagzatait, az átlátszó légkör morális hatását, a csillagok csendes és planetaris fényét, a déli félgömb nagy csillagködei által kiliválgított láthatárt, s hús éjjeleken át a Mimosa berkeken s a Sesuriumnál

fedett földön villogó számlálhatlan sokaságú rovarokat, ezen élő és mozgó tüzcsekkéket, melyeknek vereslő fénynyel ragyogásáról azt vélnéd, hogy az égbolt csillagai a savannákra szállának alá.

Mi kellemes folyamú s bámulatos egyszerűségű nyelven írja ő le az éj csendében messzire elhallatszó siket moraját az Orenoco gránit-szikláit s apró szigetecskéit közt tajtékzó zuhatagoknak, melyek, mint Humboldt mondja, ezen magányoknak kimondhatlan bájt kölcsönöznek; az Orenoco és Cassiquiare partjain elterülő őrs erdőket, melyekben semmi emberi teremtmény sem látható; az Orenoco kétfelé ágazásával átellenben szincarnok módjára fölemelkedő s 8800 lábnyi magasságú daidai gránit-csoportot; az illatos vanillák s Bignonia fűzerekkel, pompás Solandrák s bíborszín Dolichosokkal környezett barlangokat, melyeknek tetejét magas pálmafák koronázzák, susogva habzó levélszárnyaikkal; az aturesi és maypuresi pompás tekintetű vízómlásokat, melyeknek benyomását sem a tequemandai 600 lábnyi magasságról omló zuhatag sem a Cordillerák nagyszerű scénái meg nem gyengíthetik.

Mi nagyszerű vonásokban s mi mély tudományos felfogással rajzolja ő a nagy oceánban keringő sebes árfolyamokat s különösen a gulf-streamet; a déli-amerikai nagyszerű földrengéseket, s az azokkal összekötött sokféle tüneményeket, melyeknek maga oly sokszor tanúja volt; a roppant érdekű és fontosságú cumanai csillagsoporthullást, midőn kelet felé négy óra folyásáig ezer meg ezer tűzgolyó és hullócsillag, — melyek igen szabályosan északról délre irányzódtak, — szakadatlanul követé egymást; a gúla-alakban fölemelkedő zodiacalis világ szelid fényét, mely a mindig egyenlő hosszúságú tropicus éjeket kivilágítja s felejthetlen benyomást tesz a pálmák zónájában mulatóra, s több más nagyszerű tüneményeit a természetnek, melyek a gondolkodó ész az elmélet legmagasb megyéibe emelik s a szellemi élvezet legmagasztosb gyönyöreibe részesítik.

Humboldt útleírásának minden sora mutatja a természet szépségei és nagyszerűsége eránti mély érzést, az azt mozgató és elevenítő benső erők kipuhatolására törekvést, a tudomány minden segédeszközének igénybevételét, s végre azon nagy élvezetet, mely Humboldt keblét az utazás minden sanyarúságai mellett is boldogítja. „Első ifjúságottól fogva — így szól ő — a természet tanulmányozására szentelém magamat, elragadtatással érezvén a hegyektől merengő s őserdővel fedett föld vad szépségeit; ezen utazásokban oly élvezeteket találtam, melyek bőven kipótolák azon nélkülözéseket, melyek egy ily fáradságos és sokszor nyugtalan élet kísérői.“

És így Humboldt 75 nap alatt 500 mérföldet utazott be barátjával, Bonpland-al. Leírta Venezuela és a spanyol Guiana tartományait, azok természeti határait, éghajlatát, termékeit, a föld minémiségének befolyását a földművelésre, kereskedésre s a társadalmi életre; leírta az itt vad függetlenségben élő

indus népeket, a földevő otomakokat, az Orenoco melletti benszülötteket, kik nem ismernek egyebet, mint a természet hatalmát, az emberevő indusokat a Cassiquiare mellett s a nagyszerű növényzetet.

Cumánából, hol sok fáradalmaik s nélkülözéseik után néhány hónapig pihenniök kellett, Humboldt a nagy érdekű Mexicóra függeszté szemeit, s oda menendő, Cuba szigetére utazott, de a körülmények máskép határoztak, s ő ismét déli Amerika partjaira tért vissza. Cartagena de Indiasból a szép Magdalena folyón utaztak egy csolnakon Új-Granada pompás és kellemes völgyein keresztül, s 54 napi út után értek Santa-Fé de Bogotába, hol a természet nagyszerű scénaival találkoztak. Az út innen Quitóig felette veszélyes és fáradságos volt. Tizenhárom napon át gyalog kellett utazniok, borzasztó, nyomtalan ingoványokon, mezitláb, átázva esőtől, szabad ég alatt töltve az éjt s fulasztó hőségben. A résztint hóval fedett quindiu Andeseken, az almagueri veszélyteljes szoros útakon keresztül, az útban eső vulkánokat mindenütt megvizsgálva, négy hónapi fáradságos út után értek utazóink, az örök hóval fedett vulkánokkal környezett Quitóba (jan. 6-kán 1802) hol nyolcz hónapig mulattak, s onnan az Andesek legmagasb csúcsait és a szomazéd tűzokádó hegyeket látogatták meg. Több sikertelen kísérlet után kétszer sikerült Humboldtnek nagy életveszély közt feljutni a Pichincha craterének csúcsára 15,940 lábnyi magasságra a tenger felett. Nem sokkal ezután az Antisana porfirhegyet látogatta meg, melynek örök hóval fedett közepéből egy crater emelkedik fel 19,150 lábnyi magasságra a tenger felett. A 17,892 lábnyi magas Cotopaxi crateréhez, mely az újabb időkben működő vulkánok közt legmagasabb, nem sikerült Humboldtnek feljutni.

De ennél még egy nagyobb terv volt Humboldt előtt, t. i. a tunguraguai vulkán s a Nevado del Chimborazo meglátogatása. Bonpland-al és az ifjú Carlos Montufarral, Selva-alegre marquis fiával, ki a tudományok eránti lángoló szeretetből, a derék és bátorlelkű utazókhöz csatlakozott s őket többé el nem hagyva Párisig kísérte, nyár közepén indult el Humboldt ezen nevezetes útra. Keresztülmentek Riobomba s más faluk maradványin, melyeket az 1792-diki iszonyatos földrengés semmivé tett, mely pár pillanat alatt több mint 40,000 embert temetett a föld alá. Gyönyörű porfir oszlopcsoportozatok mellett a puelai kötélahidon átmenvén, fölmásztak a Chuchilla de Guandisávara, kiegészzt sziklák éles ormaira, mely a borzasztó földrengés előtt gyönyörű, illatos czédrusfákkal vala fedve. Innen a tunguraguai tűzokádó csúcs magasságát 16,500 lábnyira becsülték a tenger felett. Végre hihetetlen fáradságok után junius 23-kán 1802 a Chimborazo keleti lejtőjére értek s physikai eszközeiket egy porfirszikla keskeny szélére rakták, mely a roppant s feneketlen hómezőből állott ki. Egy 500 lábnyi szélességű mélységből, netovább hangzott fel az utazók füleibe. A lég mindinkább ritkúltni kezdett. A hideg véghetlen nagy és

metsző volt. A hévmérő meg sem mocszant. A lélegzés mindinkább nehezebbé vált. Az utazók szemeiből, ajkaiból s foghúsából vér serkedezett. A legmagasabb ponton állottak, melyen halandó valaha állott. Légsúlymérői figyeletek szerint 19,300 lábnyi magasságon voltak a tenger felett, és így 3,485 lábnyival magasabb pontot értek el mint Condamine a francia csillagász 1745-ben. Trigonometriai mérések szerint a Chimborazó csúcsa még 2,140 lábbal magasabb, mint hol Humboldt s utazótársai állottak.

Elvégezvén érdekes tapasztalataikat az utazók, lejöttek a növényzet megyéjébe s az Andesek nagy hegylánczát követték. Hallatlan fáradtságok s szenvedésekkel küzdve a cuencai hómezőkön s az assuay-i erdőkön keresztül, látták ők az inkasok palotáinak romait s más emlékeit a hajdani perui nagyságnak. A loxai chinafa-erdőkön keresztül az Amazon folyó bal partjához jutottak, s itt csolnakra ülven egész a tomeperdai zuhatagokig hajóztak. Innen ismét az Andeseken mentek keresztül, melynek egy pontjáról, 9000 lábnyi magasságról nagy gyönyörrel pillanták meg a csendes tengert. Truxillohoz érven a tengerpartra, Peru fővárosát a kertekkel környezett Limát látogatták meg. A callaoi kikötőhelyben szerencsés volt Humboldt Mercur felmerülését a nap tányérjáni átmenetében szemlélhetni. Limából Guayaquilba s innen Acapulcoba Új-Spanyolország kikötőjébe hajóztak utazóink. Humboldt Mexicóban egy évig mulatott s ott nagyszámú tudományos vizsgálódásokat gyűjtött. Megvizsgálta azon nagyérdékű tartománynak hegyeit, nevezetes bányáit, óriási vulkánjait, a cholulai óskori s világhírű gúlát és sok más nevezetes régiségeit, politikai és statisztikai sajátságait, s ezeknek eredményét egy külön terjedelmes és nagy érdékű munkában tette közzé. Mexicoból Humboldt még egyszer Havannába s innen Philadelphiába utazott barátaival. Két hónapi mulatás után az egyesült státusokban, mialatt Humboldt a népelet státushozi viszonyait tanulmányozta s az elnök Jeffersonnal barátságos viszonyban élt: Európába tért vissza ép egészségben, derék barátjával Bonpland-al; hozván magokkal negyvenkét ládat, hat-ezer aequinoctiális plántával, sok ritka növénymaggal, kagylókkal, rovarokkal, s mi még Európában soha sem volt látható: a Chimborazóról, Új-Granadából s az Amazon partjairóli nevezetes geologiai sorzattal.

Humboldt nagyérdékű utazásai által, egy eddig alig ismert új világ kincseit, természeti szépségeit, a természet nagyszerű tüneményeit, a föld és ég physikájának főbb vonásait, a növények és állatok geographiáját, az emberfajok különféleségeit kívánta pozitív tények nyomán felvilágosítani. Több mint 700 helyhatározatot hozott ő létre astronomiai úton, sokszor a legkedvezőtlenebb körülmények közt és sok más tudományos figyelettel foglalkozva. Részint utazásai alatt, részint otthon maga rajzolta ő az általa beútagott tartományok abroszát. Kezében hordva mindig a légsúlymérőt, ment ő a teneriffai pikre, a Silla, Pichincha, Chimborazo, Antisana, Toluca, Cotopaxi és más

óriási s nagy nevezetességű hegyekre, s így 459 magasságmérést hajtott végre, melyek trigonometriai mérésekkel támogatva Amerika hypsometriáját megbecsülhetetlen anyagzatokkal gazdagították. Így lón Amerika Humboldt dicsőségének bölcsője!

Augustus 12-dikén 1804. a *Moniteur universel* azon örvendetes hírt közlé, hogy Humboldt és Bonpland urak, kikről azon hír terjedt el, hogy a sárga hideg áldozataivá lónek, Philadelphiából 29 napi út után Bordeaux-ba szerencsésen megérkeztek, miután öt év alatt az új világban 9000 mérföldet beúztak volna. Magokkal hoztak negyvenkét ládát, 6000 aequinoctialis plánta-gyűjteménnyel, különféle magvak-, kagylók- rovarokkal, s mi még mind addig Európában nem volt, geologiai sorzatokkal a Chimborazóról, Új-Granadából és az Amazon partjairól. Már az előtt két gyűjteményt küldöttek ók el Amerikából; egyiket Spanyol és Franciaország, másikat az egyesült Státusok és Anglia számára.

Nagyszerű útjának szerencsés végrehajtása után, Humboldt Párist választá lakhelyéül. Roppant gyűjteményeinek rendbeszedése, óriási anyagzatainak feldolgozása, s útazása gazdag eredményeinek kiadása, csak Párisban volt lehető, hol a tudományos segédeszközök oly gazdag kincstárai vannak, mint sehól a continensen, s hol ennél fogva az összevasonlítás és elrendezés sokkal könnyebben megtörténhetik mint egyebütt. Nagy segítségére volt itt ezenkívül, több nagyhirű férfiak barátsága, az egyes osztályok kidolgozásában. Cuvier, Valenciennes, Gay-Lussac, Arago, Latreille, Oltmanns, több nevezetes tárgyra nézve, segéd kezeket nyújtottak nékie. Nagy számú kézíratainak s gyűjteményeinek rendbeszedésén kívül, az Ecole polytechnique laboratoriumában, barátjával Gay-Lussac-al, öt hónapon át chemiai dolgozatokkal foglalkozott a légkör alkatrészeinek egymáshozí viszonyairól.

1805-ben rég nem látott testvérbátyját, Vilmost, ki mint porosz követ Rómában lakott, meglátogatandó, Gay-Lussac-al Olaszországba útazott, s ott négy hónapnál tovább mulatott. Ez alatt a Vezúvon, egy közelgő kitörés jelei mutatkoztak, s Humboldt, ki a föld vulcanicus tüneményeire nézve oly gazdag ismeretekkel bírt, barátjával Nápolyba sietett, hol egykori tanuló társával s hú barátjával, a nagy geolog Buch Lipóttal találkozá, mind hárman felmentek a Vezúvra, hol Humboldt Gay-Lussac-al, sok érdekes tapasztalaton kívül egy sor mágnesi figyeletet is tett.

Olaszországból Svájczon keresztül Berlinbe útazott, hol már kilencz év óta nem volt. Itt a legnagyobb szorgalommal foglalkozott kedvencz studiumával, a mágnestó óránkénti elhajlásaival. A mágnestó elhajlásának első felfedezője Columbus volt, ki a természet tüneményeit nagy figyelemmel követte, s mint Humboldt mondja, épen oly nagy és csudálatra méltó természetvizsgáló, mint rettentetlen tengeri útazó volt. Humboldt éles elméje, egész valójában

felfogta a tünemény fontosságát, s utazásai alatt mindenütt a legnagyobb pontossággal gyűjtötte az adatokat. Ő nyújtotta az elemeket is, melyeket Biot a magnesi egyenlítő meghatározására felhasznált. Gay-Lussac barátjával — kivel nyolcz éven át egy fedél alatt lakott Párisban — folytatván tudniillik magnetikus figyeleteit, azt találta, hogy nagy heglánczoknak, nem véve ki a működő vulkánokat sem, semmi észrevehető befolyásuk sincs a magnesi erőre, hanem hogy ez lassanként változik, a szerint a mint az egyenlítőtlől távozik.

Ezen időben (1808.) adott ki Humboldt német nyelven egy munkát: „*A nsicht en der Natur*“ czím alatt, mely mind a tárgyak nagyszerűsége, mind a művészi előadásnál fogva, egy a legkellemesb s egy úttal legtanulságosb olvasmányok közül. Nem mutathat fel egy nemzet sem munkát, mely a természet fenségét és lélekelmelő szépségeit oly gyönyörű nyelven s oly megható szavakkal adná elő mint ez, mely a legnemesb élvezetet nyújtja a léleknek, de gazdag táplálatot nyújt minden mélyen érző kebelnek is. S Humboldtnek fő feladata volt itt, a physikai természet által hatni az olvasó erkölcsi hangulatára. Ezen lapok — úgy mond — különösen a szorongó kebleknek szentelvék. Ki az élet viharos hullámai közül kimenekszik, örömet követend engem az erdők sűrűjébe, az elláthatlan pusztákon keresztül s az Andes hegláncz magas ormain. De nem is érzette senki a tropikus természet magasztos szépségeit oly mélyen mint ő. „Kiolthatlan lesz keblemből — így szól ő — azon benyomás, melyet reám a déli tenger tropikus éjeinek csendje tón, midón az égbólt párás kékjéből, a hajó magas csillagzata s a lehanyatló kereszt, csendes planetáris fénysugaraikat felém ömleszték, az alatt míg a tenger tajtékozó hullámi közt a delfinek világló barázdákat húztak.“ Ezen remek munkában, melyben tudomány és művészi előadás oly mesterileg vannak egyesítve, s melyet ő forrón szeretett testvérbátyjának Vilmosnak ajánlott, — az általa bevándorolt tartományok természeti szépségeit, az ő erdők és vadon puszták nagyszerű scénait, az Orinoco vizeséseit, az állatok éjjeli életét az ő erdőkben, a plánták physiognomiáját, a vulkánok szerkezetét és működés-módját a föld különböző részeiben, s végre a caxamarcai nagy érdekű magaslatot, rajzolja ő megragadó szavakban s valóban költői nyelven. S mi Humboldt művészi tökélyű rajzainak becsét különösen neveli, az azon csudálatra méltó igazság, mely azoknak minden sorát, minden szavát jellemzi. A mívelt közönség el is ismerte ezen munka magas becsét, mivel németül eddigelé három kiadásban jelent meg s minden mívelt nyelvre — kivévén a magyart — lefordított.

A tilsiti békekötés által Poroszország nagy lealacsonyításban részesült. A Napoleon által kivetett súlyos teher enyhítését új alkudozások által reménylette kieszközölhetni a kormány, s e végre az ifjú Vilmos herczegnek a király legfiatalabb testvérének Napoleon császárhoz Párisba küldését határozá el. Humboldt tudományos foglalkozásának közepette parancsot kapott a királytól,

hogy a herceget nehéz politikai missiójában Párisba kísérje, miután tőle mint nagy hírű s a magasb körökben is köz tiszteletben álló férfitől, a francia legnagyobb befolyású emberekkel ismeretségénél fogva, sok hasznot reménylett. A princz 1809-diki őszi mulatott Párisban, s így Humboldt itt ismét igen megotthonosodott; de munkáinak kiadása is, mi Németországban, kivált az akkori politikai körülmények közt lehetetlen lett volna, s mit egy kormány sem pártolván, Humboldtnak saját költségén kellett végrehajtani, mulhatlanul szükségessé tévé ott maradását. Engedélyt kért hát a királytól III. Fridrik Vilmostól a maradhatásra, mit megnyervén, húsz évig (1808—1827) maradt a francia fővárosban, honnan mind két főváros, Berlin és Páris dicsekedve nevezé őt polgárának.

Sokan nagy veszteségnek tartják a tudományra nézve, hogy Humboldt annyi időt, életének legszebb, legerőteljesb részét (35—55.), öt évi útazása eredményeinek kiadására fordította, s nem inkább azon régi, igen kedves tervének valóítására szentelé, hogy Ázsia belsejét oly terjedelemben útazza be s vizsgálja meg, mint Amerikát. Azonban noha Humboldt feltette magában, hogy Európát addig el nem hagyja, míg első expedíciója eredményeinek egész öszvegét a közönségnek át nem adja *); örömmel fogadta mind a mellett is gróf Romanzow birodalmi kancellár felszólítását, egy ázsiai tudományos expedícióhoz csatlakozásra, mely 1812-ben Sándor czár parancsára tervezett, anyival inkább mivel már akkor munkájának két harmad része be volt végezve s ő csak az 1814-diki télre ígérhette a Pétervárho mehetést. Humboldt — ki akkor 42 éves volt — azonnal kész volt nagy tervével. Fő óhajtása volt Indiát látni s közép Ázsia hegyeit, a szélesség 35-dik fokától a 38-dikig; azon magas hegylánczot, mely az Indus forrásától a Ganges forrásáig terjed. Vágyva vágyott ő azoknak a Cordillerákhozi viszonyait tanulmányozni, s általjában egész Ázsiát, Katharinenburgon, Tobolskon, Jakucscon keresztül átútazni, egészen a kamcsatkai vulkánokig s a déli tenger partjáig. Ezen útra Humboldt 7—8 évet szánt. Azonban a Francia- és Oroszország közt kiütött háború ezen egész szép tervet megghiúsította.

De a tervről nem tett le Humboldt, sőt mindennap nevelkedett vágya, az ázsiai continens belsejének megvizsgálására, hogy földjének geologiai szerkezetét déli Amerikáéval összehasonlíthassa. S mint minden vállalatát, úgy ezt is egész lelkesedéssel fogta fel, s hozzá fáradhatlan szorgalommal készült. Meglevén a felől győződve, hogy a keleti nyelvek ismerete, a tudomány kívánatához alkalmazva, nagy forrásait nyitja fel a pozitív ismereteknek, s nagy számú tényeket nyújt, melyek a nyugot népei előtt ismeretlenek maradtak, több éven át foglalkozott az irán nyelvvel. André de Nerciat persiai útazónak

*) Voyage aux régions équinoxiales du nouveau Continent. T. I. Paris. 1815. p. 19. (8-adr. kiadás).

s **Silvestre de Sacynak** az újabb századok legnagyobb orientalistájának útmutatása szerint hallgatta a híres hellenista **Hase** előadásait a görög irodalomról, **Champollion** és **Letronne** előadásait a régi Egyiptomról s a hellen és római foglalási korszakról. A francia kormány segedelmet ígért a tudomány érdekében **Humboldt** úti terveinek valószínűsítésére, s a porosz király **Aachenben** léte alatt 1818-ban 12000 tallért határozott évenként ezen célra, a felszerelés költségein kívül. Azonban a körülmények ez úttal sem kedveztek az annyira óhajtott terv kivitelének.

Annál nagyobb szorgalommal igyekezett **Humboldt** óriási munkájának végrehajtásán. Miután amerikai útjának oly gazdag eredményei voltak, s oly soknemű tárgyakra kiterjeszkedtek, hogy azok feldolgozása s tudományos leírása egyes ember erejét túlhaladta, több tudós férfúval kellett egyesülnie, kik a tudományok egyes ágait az anyagzatok nyomán kidolgozzák, s több művészzel, kik a szükséges képeket művészi tökélyvel kiállítják. Az astronomiai figyeleteket s súlymérői magasságméréseket **Humboldt** felügyelése alatt **prof. Oltmann** dolgozta ki; a chemiai és meteorológiai rész kidolgozásában **Arago** és **Gay-Lussac** híres tudósok nyújtottak segéd kezeket; a zoológiai részben **Cuvier** és **Latreille**; a mineralógiaiban **Vauquelin** és **Klaproth** vettek részt; a botanikait legnagyobb részt berlini professor **Kunth** dolgozta ki. Mind ezen tárgyak kidolgozására **Humboldt** roppant gyűjteményei s bámulatos szorgalommal gyűjtött astronomiai, hydrographiai, geographiai, meteorológiai, geológiai, ethnographiai, zoológiai, botanikai, politikai és kereskedelmi anyagzatai, gazdag forrásul szolgáltak. A munka kiadása, ennyi nevezetes erő közremunkálása mellett is, igen sok időt kívánt, úgy hogy noha az első kötet 1809-ben jelent meg, de annak bevégezése egészen az újabb korba nyúlik be.

Ezen óriási munka, hat osztályban, francia nyelven jelent meg, ily cím alatt: „Voyage aux régions équinoxiales du Nouveau Continent, par **Al. de Humboldt** et **Bonpland**,” egy negyed- és egy 8-ad-rét kiadásban. Amaz három folio és tizenkét quartkötetből áll, egy nagy geographiai és physikai atlással és egy tájkép-rajzgyűjteménnyel; ez 13 octav kötetből. Az elsőhez 1300 részint fekete, részint színelt réztábla járul. Az első kiadásból egy példány ára már 1844-ben, midőn abból még sok szállítmány hibázott, tízezer frank volt. Mi sok költségbe került ezen munka kiállítása, már abból lehet gondolni, hogy caupán a nyomtatás, papiros és az 1300 réztábla, több mint 840,000 frankba került. Innen van, hogy **Humboldt** nagyszerű munkáit csak igen kevesen ismerik.

A tulajdonképi útleírás (*Relation historique*) négy quart kötetben, egészen **Humboldt** tollából folyt, oly szép francia nyelven, mely Franciaország első klasszikus íróit megközelíti s minden tekintetben remekmű. Alapos tudomány a legvonzóbb alakkal van itt egyesülve, s a tropikus tartományok elragadó

szépségei, a természet nagyszerű scénaí, a legragyogóbb költői nyelven vannak az olvasó elébe varázsolva, s ezen szép alak alatt a legmélyebb gondolatok, a természet özsvés életérőli legmagasb nézetek villannak fel. Minden sor mutatja a természet szépségei, mélysége és nagyszerűsége iránti mély érzést, az azt mozgató és elevenítő benső erők kipuhatólására törekvést, a tudomány minden segédeszközeinek teljes igénybe vételét, s végre azon nagy élvezetet, mely Humboldt keblét, az útazás minden sanyarúságai mellett is, boldogítja *). Már ezen útjában, mely alatt a természet minden nagyobbyszerű tüneményére oly nagy figyelmet fordított, s mely alkalmat nyújtott néki a két földgömbnek gondos özsvéhezasonlítására, megvillant elméjében azon eszme, hogy később az egész világot egyetemiségében felfogva terjeszsze elő. Így fejlett ki lassanként az adatok fáradhatlan özsvegyűjtése által a Kosmos eszméje.

Humboldt amerikai útjának egyik nevezetes gyümölcse volt a növények földíratí elosztásáróli nevezetes tan megalapítása, melyrőli első német nyelven írt munkája 1805-ben jelent meg, s mely később egy latin nyelven írt munkában nagyobb kifejtést nyert. Ezen nagy érdekű tanban, Humboldt a növények elterjedésének törvényeit adja elő, gazdag tapasztalataira s figyeleteire alapítva. Megmutatja azon benső özsvefüggést, melyben a növények vannak az éghajlattal s a helyzet magasságával, s előadja azon számarány főpontjait is, mely a plánták bizonyos helyekení elterjedésében létez. Azóta ezen tan nagy tökéletesítésre emelkedett, s minden mívelt ember figyelmét teljes mértékben megérdemlí.

Ezen Humboldt által teremtettt tannal szoros özsvefüggésben van, egy más nevezetes tan, a melegség földgolyónkoni elterjedésének új theoriája. E szerint minden plánta, a hőmérsék bizonyos határai közt élhetvén, két oly pontnak özsvékötése, hol ugyanazon növények tenyésznek, hasonlómelegségű vonalakat (lignes isothermes) képez. Humboldt egy ily hasonlómelegségű vonalakat abroszát készített, különböző szélességekben. Ezen módszert felhasználta ő az állatokra is, melyek az éghajlat befolyásától épen úgy függenek, mint a növények.

Midőn Humboldt testvérbátyja Vilmos, kí mint oktatásügyí miníster Berlinben az egyetem alapítója volt, rendkívíli követté nevezetett kí 1810-ben a bécsi udvarhoz, a místerelnök hg. Hardenberg felszólította Humboldtot, vállalná el az oktatási ügyek vezetését; de ő független állását s szabadságát egy hivatal végett feláldozni nem akarván, s nagy munkájának kiadása is Párisban maradását igényelvén, azt el nem fogadá.

Az első és másodík párisí békekötés köztí nagy politikai események követeztében Humboldt több útazást tett. — 1814-ben a porosz király kíséretében

*) Veyage etc. T. I. p. I.

Angliába ment; 1818-ban jó barátjával Aragoval ismét oda ment, testvérbátyját, mint londoni követet, meglátogatandó, hol a szövetségesek megbízásából, a dél-amerikai gyarmatok politikai áttekintését dolgozó ki. Onnan még azon év őszén a porosz király Aachenba hívta őt. Mind ő, mind a státuskancellár hg. Hardenberg, magok mellett óhajták őt látni a congressus alatt. Innen a következő hónapban Párisba tért vissza Humboldt.

1822-ben ősszel Humboldt a porosz királylyal a veronai congressuson találkozott s őt onnan Olaszországba, nevezetesen Velenczébe, Rómába és Nápolyba kísérte. Ezen alkalommal háromszor ment fel ismét a Vezúvra, részint hogy a kráter széleit a kevéssel az előtt történt tűzokádás után megvizsgálja, részint hogy itteni tapasztalatait a teneriffai piken s az Ándeshegyláncz vulkánain tett tapasztalatokkal összevethesse. Ismételte továbbá légsúlymérői mágasságméréseit, melyeket először 1805-ben tett Gay-Lussac és Buch Lipót társaságában.

A porosz királylyal Humboldt kemény télben utazott Tyrolon és Csehországon keresztül Berlinbe, hová 15 évi távollét után 1823. elején érkezett meg, s itt testvérel és jó barátival néhány hónapot töltvén, Párisba visszatért munkái folytatására. Azonban a király annyira megkedvelte Humboldt vonzó személyiségét s oly élvezetet talált a vele való társalgásban, hogy óhajtását fejező ki, miszerint Humboldt egészen Berlinbe költözzék s állandóan az ő környezetében maradjon. Nehéz volt Humboldtnak magát kiszakasztani megszokott munkássági köréből, de királyának jóakarata s a lélekrokon testvére eránti gyöngéd szeretet győztek, s így ő 1826. ősszel Berlinbe utazott, testvérel azándokát közlendő. De ez úttal csak pár hónapig mulathatott itt, miután tudományos ügyeinek rendbeszedése s elintézése, valamint az átköltözködés elrendezése is személyes jelenlétét kívánta. Útját Weimar-on keresztül vette, s December elsőjén meglátogatta Goethét. Midőn azon nap Eckermann Goethehez ment, őt igen vidám felingerült kedélyben találta. „Humboldt Sándor — így szóla hozzá élénk hangon — ma reggel nálam töltött egy pár órát. Micsoda ember az! Oly régóta üsmerem, s még is most újra bámulnom kell őt. El lehet róla mondani, hogy ismeretekben s eleven tudásban nincsen párja, s oly sokoldalúság, milyennel még soha sem találkoztam! Bármit érintsen is az ember, ő mindenütt otthon van s szellemi kincseivel eláraszt bennünket. Olyan ő mint egy sokcsövű kútforrás, hol mindenütt csak oda kell tartani az edényt s hol mindig megújítólag s kimeríthetlenül ömlik élénkbe. Még néhány nap itt marad ő, s érzem úgy leszek vele, mintha éveket éltem volna le.“

A teljes átköltözködés 1827-ben tavasszal történt Londonon keresztül, hová testvére vejével, báró Bülow-al utazott, ki londoni követté neveztetett ki. Ott Canning kitűnő szívesseggel fogadá őt. Londonból Hamburgon keresztül

útazott Berlinbe. Itt folytonosan a király környezetében lakott, s ott hol Potsdamba hol más útjaira kíséré.

Még ezen évben, egy addig szokatlan mód által akarta Humboldt, honfitársai által megízleltetni nevezetes utazásinak, fáradhatlan vizsgálódásinak s tanulmányozásának gyümölcseit. Mind addig a tekintélyesb tudósok, falaik közé zárkozva, méltóságuk alatt valónak tartották, tudományuk eredményeit nem-tudósokkal is közölni, s népszerű nyelven érthetővé s köz tulajdonná tenni. Humboldt megmutatta hatalmas példája által, hogy nincsen nemesebb s dicsőbb feladat, mint ha valaki azon szellemi kincseket, melyeket talentoma, szorgalma s kedvező helyzete által magának gyűjtött, azok művelésére s nemesbbitésére igyekszik felhasználni, kik a szoros tudományok körén kívül vannak; megmutatta azt, hogy legyen bár valaki báró, kamarás vagy titkos tanácsos, az emberiség éránti kötelességét szebb s nemesebb módon nem teljesítheti, mint ha embertársai oktatásának s fölvilágosításának nagy munkájában tettelegesen részt venni kíván. Ezen szempontból indulva Humboldt, November elejétől kezdve April 26-dikáig hatvanegy előadást tartott, melyekben közölte a föld physikájának legnevezetesebb s legérdekesb tárgyait, de felemelkedett az ég boltjára is, melynek csodái őt eleitől fogva annyira érdekelték. Előadásait szabad klasszikus nyelven tette az egyetem egyik teremében, s oly osztatlan tetszésben részesült, hogy a hallgatók száma naponként növekedvén, a teremből sokan kimaradtak, úgy hogy Humboldt kénytelen volt az egész első cyklust ismételni, az énekaademia nagy teremében.

A szokatlan előadásoknak roppant érdeke a hírlapok által elterjesztetvén, sokan távolabb vidékekről is Berlinbe utaztak, hogy ezen előadásokban némi részt vehessenek, vagy legalább láthassák a nagy férfiút. A város első rangú személyei, a legnagyobb tudósok, maga a király s az egész királyi ház, a legmagasb rangú urak és hölgyek, minden estve félbeszakadatlanul megjelentek Humboldt hasonlíthatlan tisztaságú s magával ragadó nyelven tett előadásain. „Sándor — így írt róla testvére egy barátjának — valóban hatalom (eine Puissance).“ S naponként növekedett, a nagy férfiú szellemi fenségének elismerése.

Egyébiránt Humboldt, három évvel az előtt, hasonló szellemű és tartalmú előadásokat tartott francia nyelven Párisban, melyeket úgy kell tekinteni, mint a későbbi Kosmos előrajzait. Ezen előadások által ő Párisban és Berlinben, mintegy számot akart adni, hosszú fáradhatlan működéseinek egyetemesebb érdekű eredményeiről. Egyhangúlag nyilvánult a kívánság, hogy ezen előadások, azok által is élveztethessenek, kik nem voltak szerencsések azokat Humboldt szájából hallani; s így ért meg a Kosmos eszméje, mely később új tapasztalatok- és nézetekkel gazdagítva s a tudomány minden kívánatinak megfelelőleg jutott a művelt világ kezeibe.

Ugyanezen időben Humboldt régi kedvenc tervének valószínűsítésére ismét új kilátás nyílt. Miklós császár, a Romanzow ministerium alatt 1812-ben tervezett ázsiai expedíciót 1827-ben ismét felfogván, gróf Cancrin státusminister által ajánlat tételére Humboldtnak, ezen tudományos utazás vezérletének elvállalására, és pedig oly kedvező feltételek alatt, hogy az utazás minden költségét a kormány viselendő, s hogy az utazás főcélja a tudományok, különösen pedig a geologia s a korunkban oly szép eredményekhez jutott földmagnetismus előmozdítása legyen, minden anyagi és helybeli érdek pedig másodrendű szerepet játszó. A császár e mellett nagylelkűen szabad tetszésére bízta Humboldtnak a beutazandó tartományok kiválasztását. Humboldt — ki már ekkor hatvan éves volt — az ajánlatot örömmel fogadta, de halasztást kért, mind addig míg megígért előadásait bevégezni s ázsiai útjához a szükséges előkészítő tanulmányokkal kész lehet.

Időközben mindig kedvenc tanulmányinak új eredményekkel gazdagításával foglalkozván, kieszközölte, hogy minden poroszországbani bányákban összehasonlítás végett, hőmérsékleti figyeledek tételének. Hasonló figyeledek az orosz kormány parancsára északi Ázsia bányáiban is tételtek. E mellett a német természetvizsgálók és orvosok gyűlése azon évben Berlinben tartatván, annak elnökségét, prof. Lichtenstein társaságában elvállalta, s abban azon czélszerű reformot hozta be, hogy az a természettudományok különböző ágai szerint több osztályra osztassék fel, hogy így minden egyes osztálynak módja legyen a gyűlés kevés napjai alatt, eszméit kölcsönösen kicserélni s haladási ügyeiről intézkedni. Megnyitó beszéde oly nagy hatást gyakorolt a tudós világra, hogy kevés év lefolyta alatt Angliában, Francia- és Olaszországban, s majd nálunk is hasonló gyűlések rendeztetek.

Az idő elérkezett végre az ázsiai út megkezdésére. Humboldt két jeles berlini természetvizsgálóval, prof. Rose G u s z t á v-val s prof. E h r e n b e r g-gel — ki már az előtt Syriát, Égyiptomot és Nubiát beutazta — összekötve magát, April 12-dikén 1829. útnak indult. A három utazó mindenike egy külön megye megvizsgálását vállalta magára, hogy az összegyűjtendő anyagzat annál gazdagabb legyen. Humboldt a földmagnetismust, az astronomiai földirat eredményeit, s általában északnyugoti Ázsia geognostikai és physikai képének összes felfogását, — Rose a chemiai felelemzéseket a mineralogiában, s az úti napló vezetését s későbbi kidolgozását, — Ehrenberg pedig a zoologiai és botanikai munkálatokat, vállalák magokra. Nevezetes dolog, hogy ezen egy évben, négy felette nevezetes tudományos utazás tételtek az ó világ ezen részében, tudniillik a Humboldté, Parroté az Ararat hegyére, melyet ő obsidián tömegekkel fedve s 405^m magasabbnak talált a Mont-Blanc-nál; Kupfferé az Elburs trachyt hegyre a Kaukaszban, mely 5637^m magasságra emelkedik, s végre a Hansteen, Duc és Erman Adolf urak által végrehajtott

nagy útazás, a magnetikus vonalak meghatározására Petersburgtól Kamcsatkáig.

Az utazók május 20-dikán indultak Petersburgból Moskauba, s Nischnei-Nowgorodnál a Volgán hajóra ülve, június 4-dikén értek Kasanba, honnan Bulgari-t Oroszország legnagyobb s legrégebb omladványát látogatták meg. Innen Permen keresztül Jekatherinenburgban, az Ural ázsiai lejtőjén, az ottani aranybányákat vizsgálták meg. Ezen nagy hegyláncz, mely több csaknem párhuzamos hegyvonalból áll, s melyek legmagasb csúcsai alig emelkednek 1600—1700^m magasságra, az Aral-tenger melletti harmadrendű képletektől a jégtenger melletti zöldkőszikláig majdnem a délvonal irányában vonul el, mint az Andes-Cordillera. Négy hétig mulatott Humboldt az Ural közép és éjszaki részén, mely arany- és platinagazdag rakodmányairól híres. Ezen hegyek fekvése és alakzata, valamint ércz tartalma is, nagy érdekű vizsgálódásokra nyújtott alkalmat. Ezeknek egyik fontos eredménye azon nevezetes törvény, hogy Ázsia azon hegylánczaiban, melyeknek déli irányzatuk van, az arany- és platinatartalmú lerakodmányok uralkodnak, s ezen törvényt, az aranytermő rakodmányra nézve Humboldt, az amerikai Andesekben, a déli Alleghanikban s Brazília hegyeiben is uralkodónak találta. Az Uralhegyláncz ezen rakodmányai felette gazdag aranytartalmúak. Sokszor a gyep alatt 36 kilogramm súlyú terméсарany találtatott. 1827-től 1841-ig az Ural és Sibiria rakodmányiból 102,550 kilogramm vagyis 312 millió frank értékű mosott arany került ki. Egy más nevezetes esemény volt, gyémántok felfedezése az orosz földeken, melyek eddig csak tropikus tartományokban találtattak. Humboldt már az előtt gyanította, a hegyfevketek feltűnő hasonlatosságából, a földgömb mind két felén, hogy az Ural hegylánczban gyémántoknak is kell lenniök, s gróf P o l i e r, ki Nischni-Nowgorodban csatlakozott az utazókhoz, de később birtokaiba utazandó tölök elvált, július 5-dikén 1829. valójában gyémántokat fedezett fel.

Meglátogatta továbbá Humboldt a gumeschewskoi-i malachitbányákat, a blagodati nagy mágneshegyét, és a murzinsk-i híres topaz és beryll-fevketet. Nischne-Tagilsk-nál, mely a Demidoff családhoz tartozó igen érczgazdag vidék, melyet Choco-hoz Déli-Amerikában lehet hasonlítani, egy darab termés-platínát találtak, mely több mint 8 kilogramm (harmadfél font és két nehezék) súlyú volt. Jekatherinenburgból, Tjumenen keresztül Tobolskba, az Irtisnél, s onnan Tarán át, az Irtis és Ob folyók közt elterülő Baraba pusztának indultak. Ezen tavak- s mocsárokkal fedett pusztába minden utazó rettegve lép, az ottani számtalan csípő rovar miatt, a szúnyogok családjából (Tipula). De Humboldt már az Orenoconál túrni tanulta az ily nemű szenvedéseket. Julius 29-dikén értek a puszta közepén az Om folyónál fekvő Kainsk városba, hol azt a hirt hallották, hogy azon falukban, melyeken át kell menniök, a sibiriai pestis ütött ki, de az nem tartóztatá fel őket, hogy útjokat szükséges ovatossággal az Ob partján fekvő

Barnaulba ne folytassák. Innen a festői szépségű Kolywan-tavát, s az Altai délnyugoti lejtőjén fekvő, ridderski és syránowski gazdag ezüsbányákat látogatták meg. Az Altai hegláncz legmagasb csúcsát a kalmukok Ijik-tau-nak (istenhegynek) vagy Alas-taunak (kopaszhegynek) nevezik, mely Bunge fűvész vizsgálódása szerint, a teneriffai Pik magasságával vetélkedik. A kolywani ezüsbányák évenkénti jövedelme 17000 kilogrammra vagy 70000 márkra megy. Riddersktől Humboldt, Ehrenberg és Rose urak délre fordultak, az Ust-Kamenogorski erősséghez s Buchtarminaken keresztül egész a mongol-chinai határokhoz jutottak, hol engedelmet nyervén a határ átlépésére, meglátogatták a mongol órhelyt Baty-t vagy Khonimailakhu-t, s így Augustus 17-dikén Ázsia középpontját érték el a Dzaysan-tótól éjszakra, mely Humboldt chronometricus határozatai szerint, a szélesség 81½ foka alatt, következöleg majdnem Benares délvonalában esik.

Khoni-mailakhu-tól Ust-Kamenogorsk felé visszatervén az Irtis folyón, egy geologiai tekintetben felette érdekes, és a gránit előállására nézve fontos tüneménynyel találkoztak. Ezen folyó partjain tudniillik, több mint ötezer méter vagyis 16000 lábnyi kiterjedésben, csaknem vízirányos fekvésű gránit-rétegeket láttak agyagpalán elömölve, melynek rétegei, hol függölegesen, hol 85 foknyi szögletekben állottak. És ezen roppant sziklatömegek távol voltak minden magasb hegyektől, úgy hogy önkénytesen felmerül azon gondolat, vajjon azok, nem a heglánczok kiemelkedése előtti korszakból eredö tünemények-e?

Az Ust-Kamenogorski erősségtől, a közép kirghis csordanépek birtoka, az isimi pusztá hosszában Semipalatinsk és Omskon, s majd az isimi és toboli kozákvonalon keresztül mentek a déli Uralhoz. Miasknál egy igen kis terjedelmű földön, pár hüvelyknyire a föld alatt, három darab termés aranyat találtak, melyek ketteje hat, és a harmadik 10% kilogrammot (18 és 28 fontot) nyomott. Nagyon érdekelték itt az utazókat az itteni gazdag aranyosások. A miaski kerületben 33 aranyosás van. A nem messze levő Ilmen hegyekben az újabb időkben sok szép és ritka s több új érczet találtak fel, melyek azokat mineralogiai tekintetben igen híresekké tették. A barsewskoi közellevő aranyosásnál egy új ércz, a kék korund találtatott fel, melyet Rose Barsowit-nak nevezett. Az utazók innen a déli Ural hosszában az orski szép jaspistörésekkig mentek. Az itteni híres jaspis nagy mennyiségben s nagy tömegekben talál-tatik, s prof. Rose szerint nem egyéb, mint plutonikus befolyások által megváltoztatott agyagpala. Nagyon érdekelte utazóinkat geologiai tekintetben az Ural-folyam is, mely az Irendik hegymagaslatot keresztülágja s így az Irendik öszves hegyfajainak profilját nyújtja.

Innen Guberlinsken keresztül Orenburgba utaztak, kozákkísérettel, a kóbor kirghisek megtámadásai ellen. Ezen város, mely az Ural jobb partján van

s belső Ázsia kereskedésének főülhelye, noha a Kaspium tengertől nem messze van, mégis Hoffmann és Helmersen urak egy évi légsúlymérői vizsgálatai szerint, harminczhét meternyire van a tenger színe felett. Orenburgtól nem messze az ilezki híressóbányákat látogatták meg, melyek a kis kirgis csordánép pusztáján elszigetelve fekszenek.

Az eredeti terv szerint Orenburg lett volna az utazás végcélja, de Humboldt régóta óhajtotta látni Astrachánt s a Kaspium tengert is. September 26-dikán hagyták el Orenburgot, s más nap Uralskba értek az urali kozákok fő ül-helyébe, hol ezek horgokkal ellátva, éjelenként ötödfél söt öt lábnyi hosszú tokokat fognak kezeikkel. A Volga magas partjait követve, a saratowi kormányzatban, a volgamelletti német gyarmatokat látogatták meg, melyek 200,000 lakosból állanak s II. Katalin czárnó alatt költöztek ide. Innen az eltoni nagy sóstavat a kalmukok pusztáján, s végre a morva Herrnhuterek smás német kivándorlók szép telepítvényét Sareptában látogatván meg, october közepén értek Astrachanba a Kaspium tenger partján. Fő célja ezen kirándulásnak a kaspium tengerhez, a víz vegytani megvizsgálása volt R o s e által; barometricus vizsgálatok, az Orenburgban, Sareptában és Kasanban tettekkel összehasonlítás végett, s végre halak gyűjtése a Kaspium tengerben, E h r e n b e r g által, hogy a felfedezett új fajok által, C u v i e r és V a l e n c i e n n e s nagy munkájok a halakról, gazdagíttassék.

A Kaspium tenger nagy keserűs tartalmából, némelyek, mint G ö b e l, azt gyanították, hogy a Kaspium tenger eredetileg édesvíztenger volt, s csak a környező pusztákból nyerte lassanként a sótartalmat. Azonban ezen véleményt a Kaspium tengerben levő tengeri állatok, melyek száma E i c h w a l d új áttekintése szerint, nem oly csekély, mint eleinte gondolák, eléggé megzáfolyják.

Astrachanból azon földszoroson keresztül, mely a Volga és Don folyamokat Tischenskaja mellett egymástól elválasztja, a doni kozákok tartományán, Woroneschen és Tulán keresztül Moskauba, s november 13-dikán Petersburgba, december 28-dikán pedig szerencsésen Berlinbe érkeztek az utazók.

Ezen ázsiai utazás valamivel tovább tartott kilenez hónapnál, mely idő alatt 2320 geographiai mérföldet utaztak be Humboldt és társai. Az utazás minél sebesebb és biztosabb végrehajtására, gróf Cancrin státus- és pénzügyminister a legcélirányosabb intézkedéseket tette meg. Az utazás gazdag eredményeinek kiadása szükségessé tette egyébiránt Humboldt Párisba utazását, mivel csak ott találhatta fel mind azon segédeszközöket, melyekre munkája kiadásában szüksége volt. E volt oka, hogy Miklós czár azon új nagylelkű ajánlatát 1831-ben, hogy egy új tudományos utazásra, akár Finlandot akár a Kaukaszust, — ha a déli tartományokat inkább szeretné — válassza ki, el nem fogadhatá. Minden esetre szép bizonyysága ez annak, hogy Miklós czár a tudományok

jótevő befolyásáról a népek jólétére meg levén győződve, azok előmozdítását szíven hordozta.

Humboldt egyébiránt, mely sajnálkozással említi Ázsiáról írt híres munkájában, sőt élete legsomorítóbb eseményének tartotta, hogy a Himalaya híres megyéibe személyesen be nem hathatott, hol annyira óhajtotta volna, annak viszonyait az új világ cordilleráihoz tanulmányozni. De sajnálni kell azt mind azoknak, kiket a tudomány érdekel. Mert ki az, ki oly egyetemes ismerettel, oly mély tudománnyal, gyakorlott észszel, oly magas és tiszta nézetekre emelkedni tudással, volna képes, planétánk héjának ezen két legmagasb s leghosszabb kiemelkedését, az andesi cordillerákat s a Kouen-lun hegylánczot, idefogalva a Hindou-kosht is s az orosz Elbront a Kaspium déli partjáig, a tudomány legmerészebb kívánatinak megfelelőleg tanulmányozni, s földünk physikájának mélyebb ismeretére felhasználni?

Ázsia hegylánczainak s összehasonlító éghajlatának leírását Humboldt három kötetben adá ki 1843-ban, francia nyelven. Az első két rész elméleteket foglal magában a hegylánczok irányzatáról, s azon nagy geologiai sajátságokról, melyek által azok egymástól különböznek; a harmadik rész Ázsia éghajlatát s a földmagnetismust tárgyalja. Valamint az orographiai részben sokszor figyelmeztet Humboldt azon analogiák- és ellenzetekre, melyek Ázsia hegylánczai, az új világ cordillerái s az európai Alpesek közt létez; úgy azon földrész klimatológiájához is közönséges vizsgálatokat köt, a hasonmelegségű vonalak alakjáról, azok elhajlásainak okairól, s az örök hó magasságáról, mind két földgömbön, az által, hogy azok alsó határát a Kaukazon, a Himalaya mind két lejtőjén, Mexicoban, s a két bolíviai Andesen összehasonlította. Humboldt itt is megmutatta csudálatraméltó talentomát, miként kell egy nagy földdarab orographiai és geologiai képének rajzát igen egyszerű és mégis egyszerű vonásokban adni. Ő ismertette meg a két földgömböt egymástól különbözőségükben, összhangzásukban s egyéniségükben, és így ő vetette meg az összehasonlító földírat alapját. Geographiai vizsgálódási örök becsűek, s valamint ő vetette meg Amerika igazi abroszának alapját, ezer meg ezer fáradságos astronomiai, geodaetikai s hypsometrikus mérései által; úgy Ázsia hegylánczainak is terjedelmét, irányzatát s viszonylagos helyzetét, — melynek az emberi nemzet állapotára, történeteire, szellemi kifejlésének előmozdítására vagy hátráltatására, eleitől fogva oly nagy befolyása volt — csudás pontossággal meghatározván, ezen világrész ismeretére új világot hintett.

Az ázsiai utazás mineralogiai és geognostikai részét, valamint Humboldt megbizásából az utazás naplóját is, prof. Rose dolgozta ki.

Párisból Humboldt ottan-ottan visszatért Berlinbe, s így történt, hogy 1830-ban a porosz koronaörököt Varsóba kísérte, a Miklós czár által személyesen megnyitott országgyűlésre, s csakhamar azután a királyt Tüpliczbe. Itt

érte őket a hír a Bourbonok megbukásáról s Lajos Fülöp trónra léptéről. Humboldt az Orleans családdal már régóta közelebbi viszonyban levén, a király őt Septemberben Párisba küldötte, azon diplomatikus megbízással, hogy a király elismerését megvigye s Párisból Berlinbe politikai tudósításokat küldjön. Hasonló megbízásokkal a következő évek alatt öt ízben tiszteltetett meg Humboldt, s mind annyiszor 4—5 hónapot töltött Párisban.

Ezen idő alatt dolgozta ki Humboldt kritikai vizsgálódását, az új-világróli geographiai ismeretek kifejléséről, francia nyelven, öt kötetben. Ezen munka Humboldt 30 évi vizsgálódásának eredményeit foglalja magában, s a mély tudománynak, józan és elmés nézeteknek oly gazdagságát foglalja magában, hogy ha egyebet nem írt volna is, ez elég volna nevének halhatlanná tételére.

Meghalván III. Fridrik Vilmos, kivel Humboldt igen közel viszonyban élt, az új király épen oly vonzalmat tanúsított Humboldt irányában, s mindig környezetében óhajta látni a szellemdús társalgót, a világtapasztalatok- s tudományokkal gazdag férfit. Ezen magas kivánság következtében Humboldt többnyire a király közelségében élt, s követte őt mindenütt; így többek közt 1841-ben Angliába, midőn a wales-i princz keresztelésére oda utazott. Ezen nyugtalan udvari élet azonban annyira igénybe vette Humboldt minden idejét, hogy — mint mondani szokta — irodalmi dolgozatainak legnagyobb részével csak akkor foglalkozhatott, mikor mások alszanak. Szerencsére, tapasztalása szerint, négy órai alvással igen jól kijött. S így méltó joggal mondható el a híres geolog Murchison, a londoni geographiai társaság ülésében tartott emlékeztetésében (május 22-dikén 1859), hogy Humboldt sokkal tovább élt egy századnál.

Sokaknak egyébiránt feltűnő lehet, hogy Humboldt, szabadelvű nézetei mellett is az udvar légkörében oly sok drága időt eltölteni képes volt. Azonkívül azonban, hogy őt személyes tisztelet csatolta a királyhoz, kinek egykor kiképezését vezette, de a kinek politikai véleményeivel ő mit sem gondolt *); reá nézve szükséggé vált a magasb műveltségű egyének társasága, milyennel a párisi salonokban, a diplomatikus körökben, a weimari nagyherczeg s az általa mélyen tisztelt mind két porosz király udvarában oly sokszor találkozott.

E mellett ő ezen helyzetét, nemes tettek végbevételére használta fel. Az udvar légköre nem volt ő reá semmi hatással. A hajlongó udvaroncok s színeskedő pietisták közt is fentartá ő önállóságát, s politikai úgy mint egyházi dolgokban szabad véleményét minden tartózkodás nélkül kimondotta. A választási gyűlésekben, több mint 80 éves korában is még mindig személyesen

*) Ich bin ein Freund des Königs, aber um seine Politik kümmere ich mich nicht — monda egy úrhölgynek.

megjelent, s mindig az ellenzékkel szavazott, s általában politikai véleményének nyilvánításában még a király eránti hódolat és barátság sem tartóztatta vissza.

Mi Humboldt lelkét egész életpályáján átlengte: az a szabadság érzete volt, mi még az udvari élet sikamló padolatán sem hagyá el, miután azon tiszta meggyőződés élt keblében, hogy valamint a természetben tökéletes tenyésztés és szabadság elválatlan eszmék: úgy az emberiség kifejlésében is az egyéni szabadság joga az előrehaladó értelmiséggel karöltve jár. Ezen meggyőződés annyira össze volt forrva az ő egész valójával, hogy még a múlt évben is, midőn már 88 év folyt le feje felett, azt nyilvánítá, hogy mi előtte legkedvesebb, s mit tőle senki el nem rabolhat, az a szabadság érzete, mely őt sírjába fogja követni **).

Humboldt mind politikai, mind diplomatikai, mind társadalmi tekintetben udvari ember volt, s mint ilyen, kedvező helyzetét már csak azért is megkivánta tartani, hogy így egyes emberek úgy mint általában az egész emberiség ügyében hasznos szolgálatokat tehessen. Azon elvből indulva ki, hogy az uralkodás nem a népek s népjogok elnyomásában áll: mindenütt elől volt ő, hol akár egyes emberek, akár nemzetek megsértett jogait kellett védni és helyreállítani. A rabszolgakereskedést, ezen minden erkölcsi érzelmet fellázító eszközét az alacsony haszonvágy kielégítésének, szívéből útálta, s ő emelte föl első az ellen szavát, s kárhóztatta Amerikát, melyet F r ó b e l előkelő férfiak republikájának nevez, hogy rabszolgaság ellen írt munkáját csak sok kihagyás mellett engedte kinyomtatni. Ő nem volt képes felfogni, miként lehet más emberfajok eránti zsarnok bánásmódot védni, s feledni, hogy az emberiség legrégibb culturája a fehér hellenfaj előtt: Asyriában, Babylonban, a Nilus partjain s Chinában, színes — de nem gyapjú-hajú — emberek munkája volt.

A király szilárd önállóságot vívott ki magának elveiben s meggyőződéseiben, de Humboldttal, az ellenkező vélemények daczára is, benső viszonyban élt. Ő teljes mértékben tudta méltatni és becsülni a nagy férfiút, országának dicsőségét, s eránta mindig a leggyöngédebb kegyelettel volt. Az udvaroncok némi féltékenységgel tekintének a tudományok monarchájára, mert fájdalom, sokan vannak a berlini udvarnál is, kik azt hiszik, hogy sokat tudás a földi dolgokról, státusnak és egyháznak kárt okozhat, s kik ennélfogva a tudományok letörpítését óhajtának. A pietisták, még kevésbé voltak baráti Humboldtnak. Azonban a túlbuzgók minden félszeg nézetei közt is magasan állott Humboldt, ki épen nem tartozott azon korlátolt elméjük közé, kik az értelmi műveltség bizonyos irányában világos úton járnak, az alatt míg más irányban homályos megyékben bolyonganak. Őt az egyetemes természet tanulmányozása egyetemes esz-

***) „Ce qui m'est le plus cher et qu'on ne peut me ravir, c' est le sentiment de liberté qui me suivra jusqu' au tombeau“ írta Hofer-nek, a „Biographie générale“ derek kiadójának.

mékre vezeté. Az ő elmjének minden sugára egyenlő világban részesült. Innen ő az emberi társadalom legmagasb feladatának tekinté, hogy a vizsgálódásnak semmi korlát se tétessék, s épen úgy a történelmi mint a természettudományi dolgokban a kritikai vizsgálatnak szabad tér nyitassék, s hogy általában a gondolatok szabad mozgalmi megengedtesenek, miután a szabad szellemkifejtésre törekvés korunkat oly magas mértékben túnteti ki. Egyébiránt Humboldt hosszú életpályáját csaknem kizárólag a tudományok magasb kifejtésének s előbbre vitelésének szentelé. A tudomány volt az ő egyedüli szerelme, mint ezt egy szép francia nőnek felelé, ki tőle azt tudakozá, hogy szeretett-e valaha? Azonban nagy gyönyörúséget talált ő a mívelt nőkkeli társalgásban is, mi igen természetes, mert mi lehet nagyobb élvezet, mint egy mívelt s szellemdús nőveli társalgás? Mi határtalan tudásvágy honolt az ő keblében, kitűnik már csak abból is, hogy még késő életkorában is nevezetes férfiak előadásait ifjúi kedvvel látogató meg. Így Berlinben a híres B ö c k h előadásait a görög irodalom történetéről s a régiségekről, valamint a tudományos földirat nagy mesterének, Ritter Károlynak előadásait is a közönséges földtanról, a legrosszabb időben sem mulasztotta el, hogy, mint a tanulóknak jó kedvében mondani szokta, helyrehozza azt, mit ifjúságában elmulasztott.

És végre életének estvéjén, a nagy férfiú, mind annak eredményét, mit hatvan év alatti fáradhatlan szorgalma, minden pillanatának lelkiismeretes felhasználása s lelki erejének hatalma által összegyűjtött: véghagyományként egy önálló munkában őhajrá átadni a maradéknak, mint maradandó alapját az ezután gyűjtendő ismereteknek. Fél századon keresztül lebegett a nagy eszme lelke előtt, s a feladat csaknem legyőzhetlen nehézségei mind annyiszor visszatartották őt annak valóításától. Mert egyes ember lelki erejét majdnem túlhaladó feladat, mind azon tünemények benső, tudományos összefüggésbeni előadása s közönséges nézetekre felhasználása, melyeket földünk s az ég megmérhetlen ürege figyelő tehetségünknek nyújt, a legtávolabbi ködfoltokon s a világűrben kerengő kettős csillagokon kezdve a földön elterjedt életműves lények legalsó fokozatáig. De nehezítették azt a tudomány naponkénti haladása, a tényeknek folytonos szaporodása s a vélemények és nézetek innen eredő változásai, az eszközök naponkénti tökéletesítése s az ismeret láthatárának naponkénti terjedése. De győzött a tudományos ismeretek terjesztésére s a természet további tanulmányozására buzdítás ellenállhatlan vágya, mit Humboldt mindig úgy tekintett, mint legnemesb feladatát a magasb lelki tehetségekkel megáldott embernek. És így a 75 éves férfiú, félénken bár — mint szerényen mondja — de az elnézés bizalmával adá át a művelt világnak Kosmosát, a világ-egyetem physikai leírását, melyben ő a legszebb nyelven s a legvonzóbb s izlctesb alakban, a természetet egész életteljében s fenséges nagyságában mint egy szabályszerű egészét rajzoló. Így állott elő azon könyv, melyben a halhatatlan

férfit, örökségül hagyá a maradéknak, ragyogó és dicső naplementének melegét és világát, melynek egy magasb műveltséget igénylő ember asztalán sem kellene hiányzani, de a melyet, fájdalom, hiában keresünk édes anyai nyelvünkön írt könyveink sorában. Első darabja az eredeti német nyelven írt munkának 1845-ben jelent meg 30,000 példányban, a negyedik pedig múlt évben.

Nem lehet eléggé csudálni, hogy a híres férfit, ki utolsó éveiben a köztiázelet tárgya volt, kinek mindenki hódolt, kit a világ minden részéből Berlinbe jövő idágen fülkeresett, ki számtalan összeköttetései és ismeretségeinél fogva végetlen levelezésekkel vala elfoglalva, ki a mellett idejének legnagyobb részét az udvarnál tölté el: életének 75-dik évében képes vala egy oly munkát megkezdeni és be is végezni, melyben azon számtalan tény — melyeket hosszú s szakadatlan munkásságban eltöltött életpályáján összegyűjtött — s azon magas eszméket, melyeket azok benne fülébreztettek, oly csudálatra méltó alaposággal, s a mellett mind annak tekintetbevételével, mi az irodalom roppant mezején figyelemreméltó elmondattott: ifjúi elevenséggel s szellemi tehetségének teljes vidorságával egyesíté.

Ó nyugodtan hajthatá le fejét, mert azt, mit óhajtott, szerencsésen végrehajthatá, s hasonlíthatlan írói talentumának, fényes lelki tehetségeinek s kifogyhatlan tudományos ismereteinek oly dicsó gyümölcsevel ajándékozá meg a művelt világot, mely örök emléke marad az emberi ész fenségének s a kebel legnemesb érzelmeinek.

Humboldt minden szellemi érdekek fáradhatlan képviselője volt. A természettudományokra nézve egy új iskola alapítója volt ó, mely nem speculatiók s természetphilosophiai ábrándok és fellengzések, hanem a pozitív tényekből folyó tiszta tapasztalás s matematikai alapra fektetett lehozások által igyekszik az igazság kipuhatólására. S így ó új irányt adott a kornak a természet vizsgálásában. A természeti tudományokat ó mindig az emberiség összes életével s a művelődés történetével hozta összefüggésbe. Mindenütt igyekezett bebizonyítani a természet örök befolyását az életre s a népek sorsára. Ó mindig és mindenütt s minden irányban csak az igazságot kereste, hihetetlen lelki energiával, s fáradhatlan vizsgálódásainak eredményét mindig az emberiség közönséges kulturájára igyekezett fordítani. Azon magas állásponttól, honnan ó a világegyetemet, mint egységet tekintette, az emberiség legmagasb érdekeinek mindig hatalmas előmozdítója, s a zsarnokság és elsötétítés elleni küzdelmeiben fáradhatlan volt.

Humboldt valamennyi munkáját, mely és alapos tudomány, magas, mindent felfogó lélek, a gondolatfolyam hasonlíthatlan tisztasága jellemzi. Innen azon szerencsés könnyűség, melylyel ó a legnehezebb tárgyakat is könnyen érthetővé s érdekessé tudja tenni. A tudás legkülönbözőbb megyéiben ó mindegyütt otthon volt, s az anyagok roppant tömegét mindig világos s könnyen átte-

kinthető alakban mutatja fel. Az ismeretek bármely megyéjével foglalkozzék ő: az ő keze alatt kellemes, gyönyörködtető tanulmányvá alakul az. „Természet és szellem — hogy a híres berlini tudós B ü c k h szavaival éljek — áthatották ő benne egymást. A phantázia költői erejével s a nyelv minden kecsével, az ideál báját önti ő el a reálon, mely reánk idősebbekre mint zephir lehellete lengedes, az ifjúi kor azon napjaiból, midőn Humboldt Sándor halhatatlan testvérével, a német nyelv legszellemdúsabb férfainak társaságában élt, kik még a Hórák és Chariták kedvencei valának. Minden órán lelkesedve, mi tiszta emberi, a kor és állás minden kecségetetésén felülemelkedve: részt vett ő minden nemes törekvésben, elismert minden szolgálatot; és ehhez a szabad és nyílt ítélet, független érzemény, lágyság és kímélet, mindenre kiterjeszkedő, tettelesen előmozdító jó akarat. Róla el lehet mondani azon szavakat, melyekkel egy régi költő egy nálánál ugyan hatalmasabb, de bizonyynyal nem nemesebb férfiúra írt hymnusát bezárja: „mennyi örömet csinált ő másoknak, ki tudná azt elmondani?“

Humboldt minden feltörekvő talentomot becsült és pártolt, s a híres G a u s s, göttingai professor, azt mondá, hogy Humboldt fénykoszorújában a legszebb drágakövek egyike az ő meleg buzgalma, minden talentom előmozdítására. Minden feltörekvő és igyekező talentom, kész és buzgó pártolóra s felsegítőre talált ő benne. A német nemzet meleg hálával emlegeti azon buzgó s tetteleges pártolást, melyben Humboldt több korán elhunyt, kitünő talentomot s különösen Eisenstein, Lejeune-Dirichlet s Jakobi fényes tehetségű matematikusokat részeltette. Midőn a híres természetvizsgáló Á g a s s i z fiatalkori éveiben mindennemű szükségeli küzdelmek közt Páris elhagyá: váratlanul, fényes ajándékkal lepett meg a cordillerák megvizsgálója által, mi a leggyöngédebb úton juttatott kezeibe, s így képpé tétetett tanulmányainak folytatására, mi nélkül oly nagy nevet nem vívhatott volna ki magának a természeti tudományok pályáján. És itt méltó hogy elmondjam, miként a nagy férfiú — ki egykor szellemdús hazánkfiának, néhai báró P o d m a n i c z k y J ó z s e f nek társaságában a pozsonyi hegyről vetett egy pillantatot áldott hazánk földjére s az előtte elterülő tájképet a Mississippi tájkéához hasonlította — több szép törekvésű hazánkfia eránt is méltánylással és kegyes indulattal viseltetett. Midőn jeles hazánkfia, R o s t y P á l, ki Mexicót, alsó Orenocót és Caracast beúnta, a legfeltünőbb tájképeket ifényképezvén, szép művének egy példányával a tudományok királyának kedveskedett: Humboldt keblét — mint maga kifejezé — rég nem érzett öröm lepe meg. Humboldt, ki a természet legpompásabb s legnagyobbserű scénaít látta, nagy kedvelője volt a tájképeknek. Senki sem tudta magasb szempontból méltatni Claude Lorrain és Ruysdael, Poussin és Hobbema természetű festvényeit, s Kosmosának második kötetében előadja, mi nagy befolyással van-

nak a hú tájképek a természet tanulmányozására. Ő elismerte a képző művészetek nagy jelentését, s maga is igen ügyes volt tájak, növények és állatok lerajzolásában, a tropicus tartományok csudás szépségeinek rajzolásában pedig nagyszerű tájképfestő s elsőrangú művész volt. Lehet hát képzelné az örömet, mely keblében keletkezett, midőn azon gyönyörű tájak képeit látta maga előtt hú másolatokban elterülni, melyeket ő fél századdal azelőtt annyi gyönyörrel élvezett. Humboldt örök hálája emlékéül egy nyílt levelet adott át szerencsés hazánkfiának francia nyelven, melyben őt, mint ismeretteljes utazót, mindenki pártolásába ajánlja. Nagy örömet szerzett neki, egy más hazánkfiának, báró Prónay Gábornak is díszmunkája, mely — mint hozzá intézett megköszönő levelében mondja — pompás néptörzsökök által lakott hazánk népeletének természet-hú rajzait adja. Humboldt, ki a világ majdnem minden nevezetese emberfaját látta, örömmel szemlélte itt egy nemes nemzet egyéni életének nyilvánításait, s királyi barátjával együtt, nagy élvezettel s ismételve forgatta át a szép munkát.

Midőn 1833-ban derék Kubinyi Ferenczünk mint Nógrád, prof. Zipser és Radvánszky Antal mint Zólyom megyék küldöttei, s báró Prónay Gábor, a német orvosok és természetvizsgálók Boroszlóban tartott gyűlésén megjelentek: több ízben volt szerencséjük a nagy természetvizsgálóval társalogni, s ezen alkalommal Humboldt Kőrösi Csománkról azt nyilvánítá, hogy ő egy volt a világ legnagyobb tudósai közül.

És hogy még egy feltűnő bizonyosságát fölemlítsem annak, mi nagy és buzgó tisztelői vannak hazánkban Humboldt halhatlan érdemeinek, szabad legyen elmondanom, hogy jeles hazánkfia Kubinyi Ferencz, vácsi villájában, a köz-szabadság két nagy hősének, Washingtonnak és Humboldtnak nevét és emlékét egy négy lábnyi magasságú tatai szürke márvány kockába vésett szép latin felírással kívánta örökíteni.

Humboldt 89 évet, négy hónapot s néhány napot élt. A genius sugári, melyek arczán visszatükröződtek, távol tarták őt a halált, s így ő az emberkor legszélsőbb határához jutott fájdalom nélkül s ép és tiszta észszel. És ezen hosszú életpálya oly gazdagon volt ellátva, oly nagy körben mozgó s oly sok fénysugárt árasztó volt, mint párját alig lehet találni a tudományok történetében.

Az emberi kebel legnemesb, leglángolóbb érzelmeinek, a lélek legmagasztosb repkedéseinek hú tolmácsát, Schillert, egy szép májusi éjszakán vitte tizenkét főszármazású ifjú, végnyughelyére; a természet legszellemdúsabb, leglívőbb, legdicsőbb fiát, Humboldtot, egy szép májusi reggelen kísérté Berlin összes közönsége, ünnepélyes temetésére. A természet amott a hold szelíd világát, itt a világszóró nap sugárit ragyogtatta le a legtisztább májusi ég boltjáról, két nagy fiának, a költészet és tudomány felkent papjainak ko-

porsójára. Humboldt egyszerű, de virágokkal és koszorúkkal fedett s legyező palmaágakkal s virító külföldi növényekkel környezett koporsója, királyi pompával vitetett a főtemplomba, követve a főváros egész intelligentiája, a legmagasb rendű hivatalnokok s különféle testületek s fogadva a királyi princzek által. Mindenki hódolt a tudományok királyának, kinek fejét a legszebb korona ékesíté, a szellemi és erkölcsi nagyság hervadhatlan koronája.

Humboldt halálának híret a távírdák azonnal tudatták az egész művelt világgal. A francia fővárosban, hol Humboldt, mint a francia institutum egyik fődíszje, köztiszteletben állott s honpolgár gyanánt tekintetett, már harmadnapra halála után egy császári decretum azt rendelé, hogy márvány képszoبرا a versailles-i képcsarnokokban állíttassék fel. Mind az ó, mind az új világban a halhatatlan férfiú emléke méltólag ünnepeltetett meg. A berlini tudományok akadémiaja nagyszerű alapítványt indítványozott, emléke örök fűntartására, Humboldt-alapítvány cím alatt, melynek célja kitűnő talentomok pártolása, a tudományok mindazon ágában, melyekkel Humboldt foglalkozott, különösen pedig természettudományi munkálatok s nagyobb útazások felsegítése. Ezen alapítvány vezetésére a legkitűnőbb férfiakból álló comité nevezetett ki.

Midón a pétervári császári akadémia Humboldt emlékét ünneplé: státustanácsos Baer szónoklata mellett, az ünnepelet egy odaváló könyváros annak nyilvánításával nevezetesíté, hogy ó Humboldt összes munkáinak orosz nyelven kiadásával foglalkozik, miután a Kosmos már 1848-ban igen jeles és sikerült fordításban megjelent. Mikor fog bennünket hasonló örvendetes hírrel egy magyar könyváros meglepni?

Amerika, melynek minden viszonyairól Humboldt oly mély és terjedelmes ismeretekkel bírt, s ki azt mind földirati, mind természettudományi, mind politikai tekintetben oly alaposan ismerte, s hol ó Jeffersonnal, Madisonnal, Hamiltonnal s mind azokkal, kik Amerika nagy és szerencsés szövetségét alapították, folytonos összeköttetésben, társalgásban, barátságban élt, úgy tekintette ót, mint polgártársat, ki viszont kevéssel halála előtt, midón hetven amerikai társaságában, azon szabad föld atyjának születésnapját ünneplé, így szólt: Én fél amerikai vagyok. Az amerikai követ, ki honfitársainak egész seregével követé Humboldt koporsóját, a geographiai társaság egyik ülésében, Humboldt emlékének szép szavakat szentelt. „Humboldt — így szólt többek közt — hitt a haladásban, az emberiség emelkedésében, hitte ó, hogy az emberi nemzetre nézve még földerül az ismeret, szabadság és erény napja. Két század szellemi napja tűnt le, s mi siratjuk a széles körű tudományok királyának elhunytát.“ Az egyesült státusok nagyszerű gyászünnepeletlyel tisztelték meg Humboldt emlékezetét New-Yorkban, melyen nevezetes férfiak s ezek közt prof. Lieber, a columbiai egyetemtól, s a híres történetíró Bancroft

szónokoltak. New-York nagyszerű de sajátos katonai és polgári gyászmenetet is rendezett Humboldt emlékezetére. Mexico, melyet Humboldt oly sok tekintetben átvizsgált, s vizsgálódásai eredményeinek közvetítése által ezen szabad státusnak hasznót és becsületet szerzett: hálája emlékéül egy Olaszországban készítenendő, életnagyságú márvány-képszobor felállítását határozza el. Amerika több városaiban s még San Franciscóban is rendeztetett gyászünnepély Humboldt emlékezetére.

De több más európai akademiák is gyászünnepélyt rendeztek Humboldt emlékezetének, s nincsen bizonyynyal egy öntudatra ébredt nemzet sem a föld kerekéségén, mely megtagadná a nagy világpolgárnak, Humboldt Sándornak sirjától a babérkoszorút, s annyival kevésbé nemzetünk, mely az emberi méltóság érzetét s a haladás és magasbra törekvés csiráit eleitől fogva keblében hordozza s egy jobb jövő reményével táplálja. A magyar, nem lehet hogy mély hódolatát megtagadja egy oly férfitől, ki az értelmi és polgári szabadságnak hosszú életpályáján át tántoríthatlan hőse volt.

Mit egykor Humboldt, a nagynevű Aragónról mondott, kivel negyvennégy éven át, legbensőbb barátságban élt, azt lehet ő róla teljes joggal elmondani: Mindenütt hol a tudományok magas becsét méltatni, az emberi méltóság s a gondolat függetlenségének érzetét, a közszabadság szeretetét tiszteletben tartani tudják: Humboldt neve egy lesz azok közül, melyeket az emberiség úgy fog tekinteni, mint fénypontokat az emberi értelmiség világában, mint vezércsillagokat a szellemi és erkölcsi élet pályáján, mint díszreit az emberi nemzetnek.

És valóban nem is volt tudós, ki magának oly nagy nevet, oly köz-tiszteletet vívott volna ki, mint Humboldt. Mindenki ismerte, már ha csak nevéről is, a híres utazót, ki Európa bérceit bevándorolta, ki látta Amerika cordilleráit, a világ legnagyobb szerű hegyét, a Chimborazót, az aturesi zuhatagokat, a cassiquiarei erdőket, az Amazont és a Popocatepetl-t, az aranytermő Uralhegylánczot, a tatárföld pusztáit és a Kaspium tengert, s nem csak látta, hanem tudományosan is megvizsgálta. Mi azonban a magasb miveltségűek közt köz-csudálatot gerjesztett, az az ő gónusának egyetemisége, annak széles körben működése volt. A földgolyó minden éghajlatából összegyűjtötte s felhasználta ő a tudomány érdekében, az ismeretek virágait és gyümölcseit. Az óriási hegyek tetőin, fedezze azok tűz vagy hó, a zöldellő és virágzó savannákon, az égető lapályokon, a barlangok sötét és tekervényes üregeiben, a légkör magas megyéiben s az ég csillagos boltján, fáradhatlanul tanulmányozta ő a természetet, elragadó szépségeiben és fenségében, s éles észszel kutatta a tünetenyekben működő titkos erőket. Mi több, nem csak roppant terjedelmű és különféleségű tapasztalatokat és figyeleteket gyűjtött ő egybe hosszú utazásai alatt, hanem ezen felül mind azt, mit mások gyűjtöttek, bámulatos olva-

sottsággal tanulmányozta és használta fel. Ő élete utolsó napjáig mindent tudott, éles elmével összehasonlított s a tudomány szilárdítására fordított, mi a világ-egyetem physikájára nézve figyelemreméltó történet a tudós világban. Úgy, hogy ezen két dolgot, saját tapasztalást s mások figyeleteiből merített ismereteket, alig lehet halandóban oly feltűnő fokon találni, mint ő benne.

Egy ily genialis fő nem elégedett meg a tények gyűjtésével, hanem mielőtt azt azoknak száma és értéke engedé, közönséges nézetekbe önteni igyekezett, mi sokszor a teoriák megyéjébe vágott. És ezt az angol tudósok kárhoztatták Humboldtban. Ők mindenben tiszta tényeket keresnek (plain matters of fact), s rendszerint nem baráti a teoriáknak, bármily fényesek legyenek is azok, még kevésbé a speculációknak, bármily elmés alpra legyenek azok állítva. Innen Humboldtban nem helyeslik azt, hogy ő sokszor kevés számú s véleményök szerint nem elég erős alapon nyugvó adatokból közönséges következtetéseket húz le s fényes hypothesiseket alkot, s hogy sokszor össze nem egyező és különféle tárgyak közt analogiákat állít fel, ha csak egy pontban is talál összeegyeztést. Azonban a magasbra törekvő emberi lélek természetében fekszik az, hogy a tények külső héján ne állapodjék meg, hanem azok belvalójába is behatni törekedjék, s habár az igazság teljes birtokába nem juthat is — mi emberi véges elmének nem adatott, ha még annyi évezreden át gyűjtendő is az adatokat — lelke nemes vágyait követve, szeméit a szellemvilág magas megyéi felé emelje, s magyarázni merje a természet bennünket körülvevő titkait, melyek nem szűnnek meg soha bennünket bájos ingerrel üsztönözni, a saisi istennő leplének föllebbentésére, s melyek titkos gyönyörrel öntik el keblünket még akkor is, midőn látjuk, hogy a tudás láthatára annál messzebbre vonúl el előttünk, minél több ismeret gazdagította keblünket s minél mélyebben hatottunk a tudomány templomába.

De az angol természetvizsgálók bibliolatriai buzgalinokban még más oldalról is vádolják Humboldtot. Azt mondják ők, hogy Humboldt, ki a németek metaphysikai álmairól beszél, maga sem ment azoktól, mert ott, hol a távol fekvő okok fejtegetésére emelkedik: a tünemények magyarázatában sokszor homályos, bebonyolt lesz. Ők nem bocsáthatják meg Humboldtnek, hogy ő a természeti törvényeknél feljebb nem emelkedik. Ők nem elégednek meg azon tétellel, hogy a tapasztalati tudományokban az utolsó cél, a létező törvények felfedezése, s azoknak fokenkénti közönségesítése. Ők mindenütt a legmagasb törvények utolsó generalisatióját keresik. Az okok láncolatán keresztül okoskodás, úgymond, mindennek utolsó okához vezet bennünket, legyen az szükségesség vagy isten. Az utolsó okok doctrinájának ezen elhanyagolása s egy felügyelő gondviselés céljainak tekintetbe nem vétele: legnagyobb bűnök az angol tudósok előtt.

De ezen váddal, nem csak az angol túlbuzgók terhelék a nagy férfiút, hanem a tudós német nemzet egyházi férfiai is, kik mint Lessingtól, Goethétől és Schillertől, úgy Humboldtól is megtagadták a keresztyéniséget és pedig azért, mert ő óvakodott a természet kebléből kölcsönzött ragyogó képeket a mysticismus fátyolával elhomályosítani. És ezen túlságos szigor, ezen szűkkeblűség és félszégesség annyira ment, hogy a főváros több mint száz egyházi férfiak közül, kiknek felsőbb rendelet következtében meg kellett volna jelenniük, a hivatalkodó superintendensen kívül csak heten követték a nemzet legnagyobb emberének, az egyetemes értelmi haladás vezércsillagának utolsó megtiszteltetését.

A bécsi egyházi lap, két évvel ezelőtt, a jelenkori természettudományokat, egyenesen lélekgyilkoló törekvéseknek nevezé, s Humboldtot ezen lélekgyilkosok egyikének mondja, kit észjárása tévutakra vezetett, miután azt mondja, hogy a természet keblében működő erők egy örök, mindenütt elterjedő erőbe olvadnak össze, miből, úgymond, világos hogy Humboldt a theológiában a pantheismuson túl nem emelkedett*). Az „Univers“ szerencsét kíván bécsi collegájának ezen nyilatkozatához. Humboldt egyszerűen utánnomatá azt egy híres porosz hírlapban.

Nem maradtak el a sötétség és lelki szegénység hű szolgálói sem, kik fanatikus buzgalmokban hátrafelé húzzák az ész szekerét, kik a francia költő szavai szerint:

„Au char de la raison attelés par derriere,“

minden érdemet le akartak húzni a nagy természetvizsgálóról. Ezek törekvéseinek lehet tulajdonítani azon valóban szomorító eseményt, hogy a német értelmiség középpontjában, Berlinben, Humboldt koporsója kővel dobáltatott, s hogy legközelebb Schiller ünnepélyén oly botrányos események szinpadává vált Berlin fő-piacza.

Gyarló emberi természetünknek egyik szomorú oldala az, hogy a szellemvilág sugárit nem minden szem tűri el. Az emberiség legnagyobb része, korlátolt észtehetségeinél fogva elfordúl, sőt sokszor borzad annak ébresztő fényétől, s a sötétség megyéiben keres enyhet, nyugalmat és vigasztalást, kárhoztatva és megvetve azokat, kik az elfogultság s babonás hiedelmek tömkelegén felülemelkedve, saját szemcikkkel szeretnek és akarnak látni, kik a szellemvilágunk láthatárára nehézkedő küdfellegek közt, sok nehézséggel küzdve, de fáradhatlan kitartással s jámbor kebellet törekednek felfedezni a természet gazdag keblében rejlő igazság mennyei sugárit, kik nem a szenteskedés üres szavai és nyilatkozatai — melyek alatt legtöbbször anyagi célok rejlenek — nem a csalékony külszín kecsegtetései, sem az oly könnyen tévutakra sikamló

*) Wiener Kirchenzeitung. Nr. 1. 1857.

beteg képzelgés sugallatiban, hanem a természet magasztos kebléből merített valódi ismeretekben, a kebel szent érzelmeiben s az ezekből felvirágzó erkölcsi becsben keresik a valódi kegyességet s az isten képének megközelítését.

Ki a tudomány és művészet szentélyébe be van avatva, annak vallása is van, — mond Goethe, — s ki még e mellett az erkölcsi törvény szent érzelmeit is keblében hordozza, ki az ki attól a legmagasb fűlszentelést meg merné tagadni? Ki a természet nagyszerű tüneményeit, az emberi ismeretek vég-határáig követi, s az azok közti csudás összefüggést, elfogulatlan s éles elmével fölfogni törekszik, nem lehet, hogy az érzékeink körébe eső látható világról, a láthatatlan világ megfoghatatlan, de tényekkel nyilvánuló megyéibe a bámulás és áhítat szent érzelmeivel ne pillantson fel.

Szerencsére a mysticismus és észkorlátoltság minden vádjainál magasabban állt a nagy férfiú, s a pietismus és szűkkeblűség gáncsoskodásai nyomtalanul hangzanak el a józan értelmiség erős paizsán. Oly férfiú, ki a természet titkainak kutatásában három emberkoron keresztül, csüggedhetlen szorgalommal, páratlan következetességgel és kitartással, s a legőszintébb, legszentebb igyekezettel munkálkodott; ki hosszú, ön maga által óséletkornak nevezett életpályája főfeladatául tűzte ki az igazság kipuhatólását s a természet törvényeinek fölfedezését, s ezen szent cél elérésére életét és egészségét kockáztatta, vagyonát, világi jóllétét feláldozta, ki azon kívül, hogy tudományos ismereteinek gazdagsága által minden halandót túlhaladott, igénytelen és szerény valója, mocsoktalan élete, szíve jósága és nemessége által az egész emberiséget átkarolván, az emberiség legszentebb jogainak védője és pártolója volt, nem csak mint tudós, hanem mint ember is, az egész emberi nemzet tisztelétét és háláját vívta ki magának.

Humboldt magas álláspontjára csak kevés ember juthat el, mert kevés ember képes oly elfogulatlan s oly egyetemes pillantást vívni ki magának az ismeretek gazdag mezején; kevés ember bír a lélek minden tehetségeinek összhangzó működései által oly világos nézetekre jutni el, a világegyetem minden megyéjében, mint ő. Ki erre törekszik s ki általában nagyszerű világnézet birtokába kíván jutni, annak nem elég a figyeletek s tények összehalmozása; annak a szabadság légkörében megedzett lélekre is van szüksége, hogy a tudás és hit közti örökös harczok közt önállóságát el ne veszítse, s vissza ne rettenjen azon fenyegető alakoktól, melyek az újabb korban némely tapasztalati tudományok megyéiben fel-fel tünedeznek s a messzebb haladást föltartóztatni törekednek. Csak akkor képes a természet fenséges tüneményeinek zavaratlan s tiszta felfogására s minden önző érzelmek s elfogult véleményekre alapított általán s hiú képzelgés eltávolítására. Akkor képes felfogni annak magasztos jelentését, hogy az embert nem csak úgy kell tekinteni mint ezen kis planéta lakóját, hanem mint azon nagy és végetlen világegyetem polgárát, melynek

űrén keresztül évmilliók kellene a világsugár átvillanására; azon világegyetemnek, melynek keblében szakadatlan életfejlődés van, melyben kifejlésre törekvő világtestek, ködcsillagok, lebkövek és hulló csillagok keringenek, aszteroidék módjára a nap körül, mint valamely kertben, melyben a kifejlés és növekedés minden fokozata feltaláltatik. És ha Humboldtot ezen magasztos, oly hosszú életpályán kifejlett és megerősödött nézetek, elméletekre vezették, melyek a középszerű fők nézeteivel nem találkoznak, őt annál kevesbé érheti a vád, mivel ő a humanitás legszebb érzetében, mások véleménye iránt a legnagyobb türelemmel volt, azt vallván, hogy a hittárgyat, mint egyéni tulajdont, senkinek sincs joga bántalommal illetni.

Ha tán kissé bővebben kiterjeszkedtem előadásomban, midőn az emberi ismeretek legfenségesb megyéinek halhatlan érdemű képviselőjét rajzolni törekedtem; ha merész voltam, akademiánk legdicsőbb, legnagyobb, s nemzetünket nemesen méltányló egyéniségének sok fényoldalát, szellemi és erkölcsi tekintetben, mennyire azt igen csekély tehetségeim engedék, kitüntetni, szolgáljon mentségül a tárgy csudálatos gazdagsága s ellenállhatlan érdeke; szolgáljon mentségül azon hazafíúi érzelem, melynélfogva az elhúnyt nagy férfiút úgy óhajtám szeretett honfitársaim s különösen nemes törekvésű ifjúságunk előtt felüntetni, mint a lángoló tudományszeretetnek, az emberi ész legmagasztosb, legistenibb törekvéseinek, az emberiség legszentebb jogai s a polgári és értelmi szabadság mély és soha ki nem alvó érzetének, a csüggedhetlen szorgalomnak, a kutató és vizsgálódó szellem fáradhatlan működéseinek, szóval, mint a tudományok legnagyobb mesterének hasonlíthatlan példáját.

Mert nincsen kebel, melyben nemesb érzelmek honolnak, melyet nagy példák utánzásra ne serkentenének, mely hidegen maradna az erkölcsi és értelmi fenség magasztos fényének látására, s melyben akkor föl ne villanna a nemes vágy a követésre, a dicsőség koszorúinak elnyerhetésére.

Ily lélekemelő, ily buzdító példányokra különösen szüksége van oly nemzetnek, mely vele született belösztonénél, józan elméje s szép lelki tulajdonainál, valamint a haladás minden elemét magában rejtő, de fájdalom mindedig nem minden magyar által eléggé becsült, sőt többek által elhanyagolt nyelvénel fogva szellemi egyéniségre törekszik, mely hívatta van — mondjuk ki azt az öntudat nemes érzetével — a magasb értelmi tehetségű nemzetekkel versenyt futni a dicsőség pályáján.

Ha a törvényhozási bölcsességben nemzetünk bátran kiállja is a versenyt bármely más nemzettel; ha mind annak józan felfogásában s méltatásában, a mi szép, magasztos és dicsó, nem állunk is hátrább más nemzeteknél; ha a csatamezőn egy nemzet sem halad bennünket túl a hősiességben: de fájdalom, a tudományok pályáján mindedig távol vagyunk azon irigylésreméltó helyzetű

nemzetektől, melyek tudomány- és művészetben, vezérfáklyákat gyűjtöttek a többi nemzeteknek.

Midőn a francia tudományosság egyik legkitűnőbb díszé, Arago, az angol nemzet, sőt az egész emberi nem legnagyobb géniuszának a nagy Newtonnak fényes fölfedezéséről, az egyetemes nehezkedésről szól, azon törvényről, mely naprendszerünket fentartja s mely által az egész világegyetem oly rendületlen s oly bámulatos összhangzásban működik évezredek myriadjain keresztül, némi fájdalmas érzéssel így szól: „A szív összeszorúl, midőn a tudományok történetét tanulmányozván, látjuk hogy ezen pompás értelmi mozgalom, Franciaország hozzájárulása nélkül történt meg.“ Pedig a francziák, méltó büszkeséggel mondhatják el, hogy a Newton által fölfedezett világegyetem titkait, Euleren kívül, négy nagy hírű francia geometra: Clairaut, D'Alembert, Lagrange s különösen a „Mécanique céleste“ halhatlan írója Laplace hozták teljes világosságra, az égi testek legtitokteljesebb mozgásait, a leghozzáférhetlenebbeknek látszó meggyék számtalan tüneményeit ők vitték vissza egy elvre, egyetlennyre törvényre, s így halhatlan dicsőséget árasztottak a franczia névre.

Midőn így nyilatkozik egy a dicsőség koszorúiban gazdag részt vett férfiú, mit mondjunk mi, jövevények a tudományos dicsőség templomában? Mi, kiknek neve ismeretlen az emberi ész olymusában; kik nem sorozhatunk egy nevet sem azon örök fényvel ragyogó géniuszok koszorújába, kik, mint az emberi ész hatalmának képviselői, törvényt szabtak a tudomány határozatainak?

Vagy tán nem lángol-e a mi keblünkben is a honszeretet szent lángja? Nem honol-e a mi keblünkben is a honi dicsőség nemes vágya? Nem hangzanak-e a mi keblünkben is vissza az isteni szikra magasztos sugallatai? Nem emelik-e a mi keblünket is a magas dolgok eszméi? Nem vágyik-e a mi lelkünk is a természet fenséges műveinek s titkos működéseinek megfejtésére s így a tudomány országának gazdagítására? Nem volna-e valóban képes nemzetünk koszorúkért versenyezni a tudományok fényes pályáján? Oh igen, és ezen öntudat az, mely valóban összeszorítja a szívet, s mély bú érzetével önti el a hazafiúi kebelt. Mert látjuk, hogy nálunk a géniusz szikrái elnyomva, elferdítve, eltompítva hamvadnak el; látjuk, hogy a tudományos haladás nélkülözhetlen eszközeinek, a század szellemének s kívánatinak, emelkedésünk s haladásunk igényeinek, nemzetiségünk virágzásának megfelelő s kizárólag édes anyai nyelvünkön szóló tanintézeteknek, a pártolásnak és buzdításnak hiánya miatt, a legtermékenyebb lelki tehetségek elhanyagolva, elveszve tűnnek el; látjuk, hogy még akkor is, ha a talentom, legyőzve az előtte torladozó nehézségeket, szabad szétpillantásra vergődik az értelmiség fényes mezején, nem nyí-

lik pálya, melyen a dicsőség örökzöld koszorúi mosolyognának elébe, melyen elismerésre, méltatásra, pártolásra számíthasson.

Mi, kiknek fején a kor hervasztó fuvalmai naponként érzékenyebb nyomokat hagynak, de a kiknek keblében a hon emelkedésének szent vágya éppoly eleven lánggal ég, mint az arany ifjúság legszebb napjaiban: csak némi halvány sugárit élvezhetjük a reménynek a jövő kétes túkrében, de hisszük biztos hazafiúi kebelrel, hogy jóni fog, hogy jóni kell egy oly kornak, melyben a sors könyvében mindedig mostohán képviselt, de életerejét annyi századok nehéz súlya alatt is vidor elevenségben fentartott nemzetünk, méltó helyet foglaland el a mívelt nemzetek sorában; melyben mindedig tespedésre kárhóztatott, nem értelmiségfejtő, nem nemzetdicsőítő, hanem alárendelt célok szerint vezényelt s a szabad emelkedés szárnyaitól megfosztatott értelmiségünk egy nemes irányú, a kor szellemének s nemzetiségünk igényeinek megfelelő rendszer nyomán a múlhatlan eszközök teljes birtokába jutván, diadalokat aratand nemcsak a törvényhozás megyéjében, nemcsak a harczmezőn, hanem a tudományok nemes pályáján is.

Hisszük, hogy eljő az idő — bár jóne hamar — midőn nagyaink és azok, kikre a sors e dúsan megáldott földön bővebben árasztá kegyeit, halhatatlan Széchenyink nyomdokait követve, teljesen fölvirúlni érzik keblükben azon magas és valódi léleknemességet tanúsító eszmét, hogy nincsen nemesb áldozat a haza oltárán, mint az, melyet polgártársaink értelmiségének emelésére s nemzetünk szellemi egyéniségének megalapítására fordítunk; midőn az ész birtokát igénylők keblében mind inkább megszilárdul azon meggyőződés, hogy valódi nemességet csak értelmi műveltség adhat, s hogy nemzetnek valódi fény, dicsőség és hatalom elérésére egyedül az értelmi és tudományos műveltség mezején nyílik biztos pálya; midőn e szebb jövőre méltó nemzet, teljes öntudatra serkenvén, tisztelni és besülni s illőleg méltatni fogja magasbra törekvő fiait, kik honfitársaik értelmiségét, a szellemvilág fáklyájánál felvilágosítani, tudományos ismeretekkel gazdagítani, nemes erkölcsi és hazafiúi érzelmeikre serkenteni s így a valódi civilisáció jótéteményeiben részeltetni törekednek.

Sok dicsót, a halhatatlanság koszorújára s az emberiség örök hálájára méltót vívtak ki a külföldi művelt nemzetek géniusai a tudományok fényes pályáján, de korán se gondoljuk, hogy már mindent kimerítettek.

A nagy Newton, dicsősége legragyogóbb tetőpontján, így szólt csudálatra-méltó szerénységgel: Nem vagyok egyéb, mint gyermek, ki a végetlen oceán partjain kagylókat gyűjt. Ha egy ily nagy génius, ki a teremtés legmélyebb titkainak kulcsát fedezte föl, ily szerény fokra szállítja le a tudományok mezején kivívott fényes győzelmeit, s magát úgy tekinti, mint gyermeket, ki féltéken evezgél a megmérhetlen mélység partjai mellett: mit mondjanak azok,

kik az isteni adomány csekélyebb adagában részesültek s kik csak egy vagy más ponton kóstolák meg az ismeret forrását?

A tudomány országa véghetetlen. Egy oceán az, melyen minél tovább haladunk, minél több tényt és tapasztalatot gyűjtünk, minél magasb nézetekre emelkedünk, annál inkább érezzük az emberi tudás csekélységét. De épen ez az, mi a lelkünk mélyében honoló kiolthatlan tudásvágyat szakadatlanul ingerli, s azt a soha ki nem alvó remény édes sűgallatival táplálja; ez az, mi elfelejteti velünk a tanulmány nehézségeit, a természet követelő szükségéit, az élet ezer gondjait és keserveit; ez az, mi megvetni tanítja a tengerek viharait és veszélyeit, a jéghegyek fagyasztó fuvalmait, a forró éghajlat égető sűgárit s az életelő elemek dühöngéseit; ez az, mi lelkünket belső örömmel, keblünket a siker buzdító balsamával tölti el.

Van hát, hol a természet észajándékát ifjabb s szerencsésebb honfitársaink felhasználhatják; van, hol magoknak hirt, nevet, dicsőséget vívhatnak ki, ha majd tudományos működéseiket nem hátráltatja többé semmi ellenséges indulat, semmi jogellenes törekvés; ha majd tantermeink falai, csak édes anyai nyelvünket hangoztatván vissza: ők ezen egyedül biztos szellemi lajtorján törekedhetnek a tudományok fényes templomába. A hon emelkedése és dicsősége komolyan igénybe veendi majd akkor lelki tehetségeik szabad kifejtését s a már annyira előrehaladott nemzetekkeli versenyzést. Tegyük ők majd akkor, mit mi a legjobb akarat mellett sem tehetünk! Mondhassák ők el, mint Homér hősei: „Hizelgünk magunknak, hogy többet érünk apáinknál!“ *)

*) *Ἡμεῖς δ' ἐν πατέρων μετ' ἀμείνων εὖχομεθ' εἶναι.*

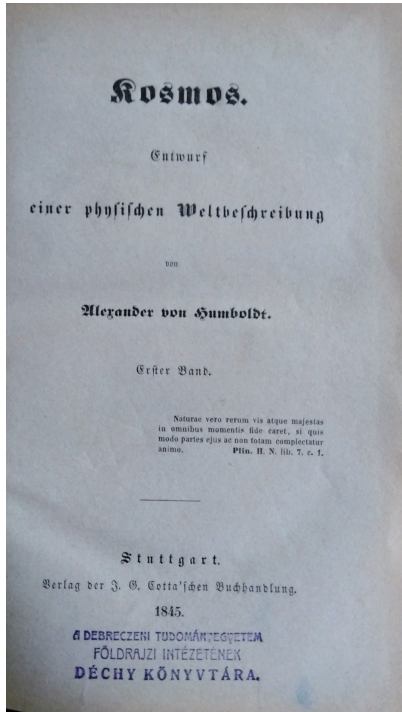
Képek

1. kép. Alexander von Humboldt szobra
Berlinben a nevét viselő egyetem előtt

2. kép. A Maxim Gorkij Színház Berlinben. Ebben az épületben,
az egykori zeneakadémián (Singakademie) tartotta Humboldt
a Kosmos előadásait

3. kép. A *Kosmos* első kiadásának címlapja és a *Kosmos* kötetek

4. kép. A fények és a levegős távolságok táji idillje. Villa a Római campagnán (részlet Claude Lorraine XVII. század közepi festményéről - Szépművészeti Múzeum, Budapest)

5. kép. Fenyegető felhők a tájban.
Jacob van Ruisdale:
Szélmalom Wijknél
(Amsterdam, Rijksmuzeum, 1670).

6. kép. Heroikus faalakok
uralják a tájat Poussin
látásmódjában. Részlet
Nicolas Poussin
Tavaszi című képéről
(Páris, Louvre, 1660–1664).

7. kép. A teneriffai Pik
(Kanári-szigetek). A hatalmas
vulkán hamukúpja áttöri a vízszintes
felhőrétegeket. Valahogy így láthatta
Humboldt is ezt a nagyszerű tájképet
1799-ben, Amerikába indulásakor
(Fotó: Szabó Gergely).

8. kép. Goethe, Schiller és a Humboldt fivérek

Aláírási felhívás!

HUMBOLDT SÁNDOR

összes tanulmányait és nyomozásait egybefoglaló nagy munka

KOSZMOSZ

czim alatt eredetileg német nyelven megjelenvén; ezt, melyből eddig három kötet (120 iv) van kinyomva s minden művelt európai nyelvre már le is fordítva, alulírt

„A világ egyetemes természeti leírása“

nevezet alatt

magyar nyelvre átfordítván, sept. 14-től kezdve 4 ivnyi havi füzetekben saját risicójára kiadni elhatározá, (többször két füzetet is havonkint).

„KOSZMOSZ“^{GG}

a természettudományok történelmében korzakot alkotó munka, azért művelt külföldön egész irodalmakat támasztott, csak magyarban nem bírjuk még H. J.

Mi a fordítást illeti; egyszerű, könnyen érthető irályban, minden eltorzítás, és értelmet zavaró csafarang nélkül, iparkodott fordító ezen, magas szellem sugallta nyilatkozatát a természettudományoknak, a művelt közönség kezébe adni; híven az eredeti tétélekhez, a mennyire nyelvünk hajlékonysága azt engedé; de híven a mű mély értelmű tartalmához is vannak a tétélek válogatva; szabatos és szigorú fordítás ez, mit megérteni éppen nem nagy feladat leend.

Egy füzet ára 32 kr. pp.

Az egész mű körülbelül 30 füzetet teend. Az első füzet átvételével 2 frt 30 kr pp. lesz lefizetendő; a 4-ik füzet átvételével ismét 2 frt 30 kr pp. Jelenleg a III-ik kötet indul meg, ezt követi az I-ső és ugy a II-ik kötet.

Bolti ára egy kötetnek 6 frt leend, a három köteté 18 frt.

Az ivtartó urak kéretnek, iverket lepecsételve aug. 31-ig okvetlen beküldeni. Megjelenési nap mindég a hó 14-ik napja.

A vidéki könyvvarus urak t. cz. Ráth M. pesti könyvvarus urhoz, ki egyedül leend a vidéki könyvkereskedéseket illetőleg megbizva, Pesten váczai-utczra szögletén a „vas-tuskónál“ legyenek szivesek e tekintetben fordulni.

Pesten, aug. 1-ső napján 1857.

Miksits Imre, nevelő,

fordító és kiadó tulajdonos.

Pesten, három korona-utczra 3-ik szám 1. emelet jobbra 14-ik ajtó.

9. kép. Miksits Imre első hirdetése a *Budapesti Hírlap*

1857. augusztus 2-i számában.

Carl Ritter an Miksits in Ofen
 2. Jan 1858
 Der Kosmos ist nun von Professor Miksits in Ofen auch magyarisch übersetzt
 Humboldt's Brief an Ritter vom 2. Jan 1858

10. kép. „Der Kosmos ist nun von Professor Miksits in Ofen auch magyarisch übersetzt“
Humboldt levele Carl von Ritternek, 1858. január 2.

Válasz

HUNFALVY JÁNOS ÚRNAK és TÁRSAINAK.

Nos et refellere sine ira et odio, et refelli sine pertinacia parati sumus. Epicurismus.

Item:

Qui non defendit alio culpante, solutus
Qui capiat plus hominum, famanque dicendi,
— — — hic ulger est, hunc tu Romane, caveto!
Horacius.

Item:

Nur der unwissende Schwärmer glaubt schon etwas zu wissen, weit sein klüdes Auge nicht weiter reicht, als das Buch, aus welchem er so eben mühsam sein Krümchen Weisheit gefammt.

Dr. Scheiden „die Pflanz“ 283. l.

Tisztelt olvasó! Ha báró Humboldt Sándor úr Kosmoszát azon művek közé sorozhatnánk, melyek öles táblákon rőfös betűkkel kiültetve a felületesség zűrzavarából csak lármas, de üres dicsérgések által ipárkodának kitülnni; ha e nagyszerű, világhírű és terjedelmű mű, a világirodalomban tagadhatlanul első, azok számára lenne írva, kik a bíráló vezető kezén támolyogva, mint gyermek a csábfény elé, csak útmutatás után képesek a nagyszerűt a napitól megkülönböztetni: akkor rég sieték vala a lelketlen, aljas megtámadást visszautasítani; azonban, ha művem megbukását bizonyos Liga nem kiültetgeti, ha képzelt diadalmi babérjain az ármány, a gonoszlelkűség idő előtti torát nem őrli, s hitelemet, becsületemet nem érinti, ma sem szolgálók önnök t. olv. füzetével azon oknál fogva, hogyha egy egész könyvet, vagy is 10 füzetet egyszerre adandok, mind a méltányos tudományos bírálat látandja a fordításbani haladást, mind pedig a t. olv. — ki az ily mély tudomány, munka füzetes fordításához megkívántató műszótárak, s egyéb segédeszközök, ú. m. megállapított műszavak, valamint a mű szókágyazatú tartalma szerint szükséglett szaktudományi értekezletek hiányát nálunk magyaroknál jól tudja, — nagyobb darabból egyszerre jobban ítélhetend.

11. kép. Miksits válaszáának eleje az 1. füzet bírálatára a 2. füzet belső borítóján.

12. kép. A philadelphiai Humboldt-emlékmű, 1876

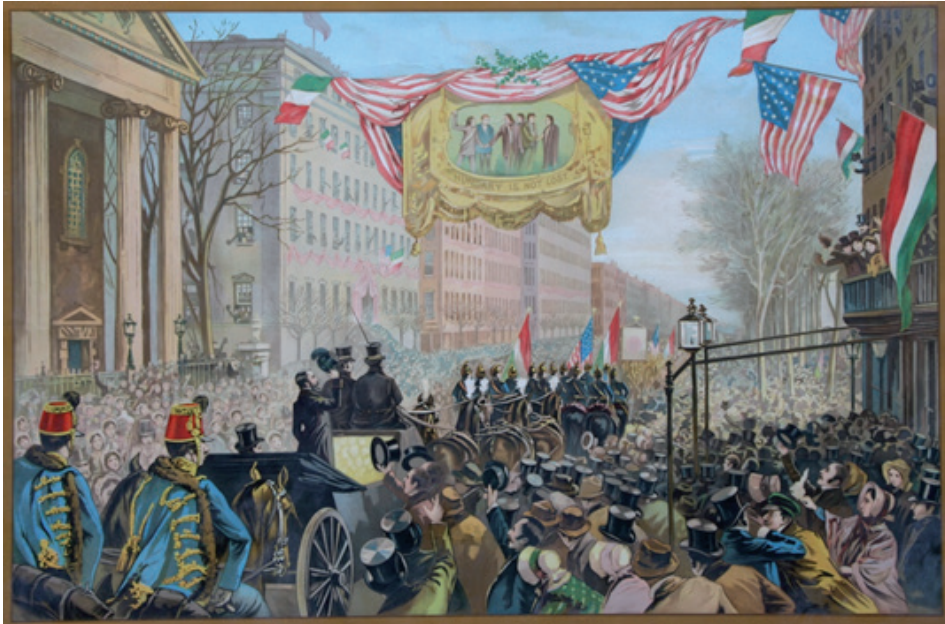
13. kép. Kubinyi Ferenc
Franz Eybl litográfiáján, 1843
(Magyar Nemzeti Múzeum,
Történelmi Képcsarnok)

14. kép. Alexander von Humboldt dolgozószobájában
(Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok)

15. kép. Xantus János
által 1889-ben
a Nemzeti Múzeum-
nak ajándékozott
Humboldt-émlékérem
(Magyar Nemzeti
Múzeum, Éremtár)

16. kép. Kossuth Lajos New Yorkban, 1851-ben
(Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok)

17. kép.
Amerikai
Kossuth-
emlékpénz
1852-ből
(Magyar
Nemzeti
Múzeum,
Éremtár)

18. kép. A váci (papvölgyi) villa kertje, ahol a Washington-Humboldt-emlékkövet eredetileg felállították 1858-ban (Vác Város Levéltára)

20. kép. A Washington-Humboldt-emlékkő a pesti Múzeumkertben (Fotó: Rosta József, 2019)

19. kép. Humboldt emlékművének első múzeumkerti forrása (Budapest Főváros Levéltára)

21. kép. Heinrich Christoph Kolbe:
A költő és művész Goethe a Vezúv előtt. 1826.
Vászonra festett olajkép. 222,3 x 156,4 cm
Thüringer Universitäts-
und Landesbibliothek, Jena.

22. kép. Julius Schrader
– vászonra festett olajkép –
méret: 158,8 × 138,1 cm.
H. O. Havemeyer 1889 ajándéka
– The Met, New York.

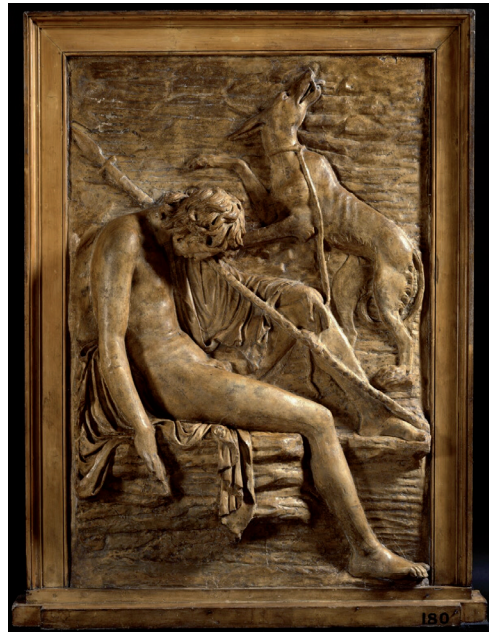
23. kép. Jean Bernard Restout: *Morpheus*, 1777, olaj, vászon,
Cleveland Museum of Art

24. kép. Jean-Antoine Houdon: *Morpheus*, 1777, márvány,
Paris, Musée du Louvre

25. kép. *Barberini Faun*,
hellénisztikus eredeti vagy római másolat,
márvány, München, Glyptothek

26. kép. *Endymion*, márvány relief,
i. e. 117–130, Róma, Capitoliumi Múzeum

27. kép. Metszet
Karl Philipp Moritz
mitológiájából

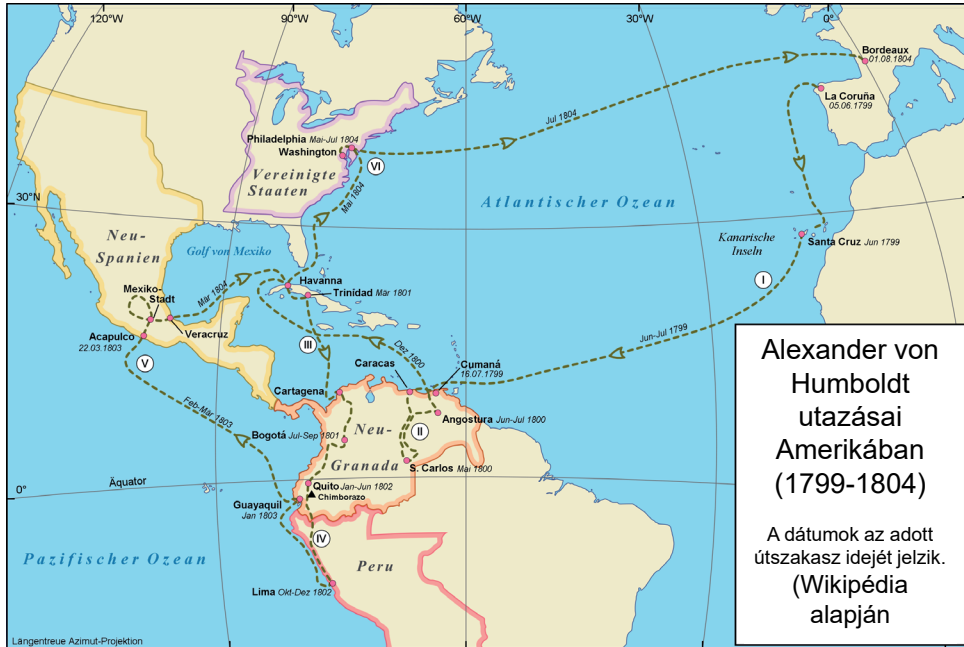

28. kép. Endymion és Diana,
Freskó Herculaneumból,
Museo Nazionale Nápoly

29. kép. Anne-Louis Girodet:
Alvó Endymion, olaj, 1791,
Párizs, Louvre

Térképek

1. térkép. Humboldt amerikai utazásának (1799–1804) útvonalát

2. térkép. A tordesillasi egyezmény délkele Cantino (1502) és más korabeli (1494–1545) térképek szerint. A térképen kiemelve a Zöld-foki-szigetektől 370 leugára nyugatra fekvő délkelet (nyugati hosszúság 48°)

A kötet szerzői és elérhetőségük

- ADAMIK LAJOS fordító, szerkesztő
az Inscriptiones Alborum Amicorum kutatócsoport főmunkatársa
lajos.adamik@gmail.com
- BERNÁTH ÁRPÁD irodalomtörténész, laureatus academiae
Szegedi Tudományegyetem, Germán Filológiai Intézet
bernath.a@lit.u-szeged.hu
- DEBRECZENI-DROPPÁN BÉLA, történész-levéltáros, főmuzeológus
Magyar Nemzeti Múzeum, Központi Adattár és Digitális Képtárház
debreczeni@hnm.hu
- FRANK TIBOR történész, az MTA r. tagja
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Angol-Amerikai Intézet
franktiborz@gmail.com
- KISS ENDRE filozófus, az MTA doktora
Eötvös Loránd Tudományegyetem – Országos Rabbiképző Zsidó Egyetem
kiss.endre@btk.elte.hu
- KOCZISZKY ÉVA irodalomtudós, az MTA doktora
nyugalmazott egyetemi tanár
kocziszky.eva@iif.hu
- NÉMETH GYÖRGY AMADÉ ókortörténész, klasszika-filológus, egyetemi tanár, az MTA doktora
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Ókortörténeti Tanszék
nemeth.gyorgy@btk.elte.hu
- Sz. KRISTÓF ILDIKÓ antropológus-történész, kandidátus,
MTA BTK Néprajztudományi Intézet
kristof.ildiko@btk-mta.hu
- SZABÓ JÓZSEF geográfus, professor emeritus, az MTA doktora
Debreceni Egyetem Természetföldrajzi és Geoinformatikai Tanszék
szabo.jozsef@science.unideb.hu

Névmutató

- Acosta, José de 44
Adamik Lajos 8, 9, 65, 90, 217
Adamik Tamás 136
Adler Mihályné Goldstein Vilma 105
Adorjányi Zsolt 142, 143, 146
Aiszhülosz 10, 143, 144
Almási Balogh Pál 9, 11, 28–34, 36–38, 47,
49, 79, 85, 86, 90, 122, 127, 133
Apponyi Antal 31, 93
Arányi Adila 104
Arányi Jelly 104
Arányi Lajos György 103, 104
Arisztotelész 18, 136, 144
Arnstein, Fanny von 102, 108
- Bach, Alexander 28
Bach, Johann Sebastian 95
Baji Etelka 93, 107
Balázs Béla 98
Bálványos Anna 35, 39, 47
Baron, Frank 27, 49
Bartók Béla 96, 103–105, 107
Beci, Veronika 93, 107
Bécsy Tamás 146
Beethoven, Ludwig van 95
Beger 63
Benedikt, Michael 60, 64
Berghaus, Heinrich 46, 47, 79
Bernáth Árpád 10, 114, 133, 146, 217
Berwald, Franz 97
Besse, Jean de (Besse János) 32, 35, 36, 47
Beust, Friedrich Ferdinand von 12
- Bieber, Margarete 153, 162
Biermann, Kurt-R. 47
Bilski, Emily D. 94, 107
Blanckaert, Claude 30, 40, 42, 44, 47
Blankenstein, David 40, 47
Blumenbach, Johann Friedrich 33, 44
Bodolay Géza 67, 81, 93, 107
Boeckh, August 58
Bonpland, Aimé 14, 16, 25, 35, 48, 60, 112,
114, 115, 123, 126, 127
Bölsche, Wilhelm 25, 81
Börne, Ludwig 99, 100
Brahms, Johannes 95, 96
Braun, Emily 94, 107
Brühns, Karl 51, 64
Brüll, Ignaz 105
Buch, Leopold von 54, 55, 64, 124
Bulla Béla 19, 25
Burdorf, Dieter 156, 162
Buschmann, Eduard 17, 71
Byron, Lord 101
- Cabral, Pedro Álvares 22
Canetti, Elias 103
Carlyle, Thomas 101
Carstens, Asmus Jacob 154
Cicero, Marcus Tullius 160
Clausewitz, Carl von 52, 64
Coleridge, S. T. 101
Cotta, Johann Friedrich 17, 20, 72, 73, 83,
126, 127
Crayen, Henriette von 100

- Czebríán Róza 103
Czigány Dezső 104
- Csokor, Franz Theodor 95, 102
Csorba László 93, 107
- d'Agoult, Marie 98
Darwin, Charles 44, 60–63, 101
Debreczeni-Droppán Béla 9, 48, 88, 89, 91, 217
Dede Franciska 98, 99, 107
Descartes, René 149, 150
Diderot, Denis 150, 152
Dohna, Alexander 97, 99, 104, 109
Dohnányi Ernő 97, 104, 109
Domokos Mátyás 134, 162
Dughet (Poussin), Gaspard 23
- Eckermann, Johann Peter 10, 135, 13, 144, 146
Égalité, Philippe 99
Eichhorn, Gottfried 36
Einsiedel, Friedrich Hildebrand 145, 146
Engelhardt, Wolf von 54, 64
Eötvös József 76, 81, 95, 108
Erny, Pierre 40, 48
Erzsébet királyné 95
Euripidész 10, 139, 142–144
Eyriès, Jean-Baptiste Benoît 31, 41
- Fábri Anna 93, 107
Fèbvre, Lucien 30
Fejér Lipót 97, 98, 104
Fényes Adolf 105
Ferenczy Béni 104
Ferenczy István 89
Ferenczy Károly 104
Feuerbach, Ludwig 57
Fischer Mór 39
Fischer, Kuno 57, 64
Fouqué, Friedrich de la Motte 100
Frank Tibor 9, 10, 86, 91, 95, 101–103, 105, 107, 114, 217
Frantz, Adolf Ingram 101, 108
Friedell, Egon 103
- Fuhrmann, Horst 57
Füssli, Johann Heinrich 11. 162
- Gans, Eduard 100
Gartenschläger, Dr. Fritz 106, 108
Gauss, Carl Friedrich 17
Gentz, Friedrich von 100
Giordano, Luca 153
Giorgione da Castelfranco 153
Girodet, Anne-Louis 161, 162, 213
Goya, Francis 10, 162
Grandpierre Attila 18, 25
Greguss Ágost 28, 38, 39, 48, 72, 78
Greguss Gyula 33, 48, 69, 73, 75–77
Griffith, Mark 136, 147
Grillparzer, Franz 95
Grotius, Hugo 145, 147
Grothuß, Sara von 10, 100
Gruber Henrikné Schlesinger Emma 104
Grumach, Ernst 142–144, 147
Gurka Dezső 30, 49, 50, 133
- Gyáni Gábor 93, 108
Gyarmathi Sámuel 36, 46
Gyergyai Albert 104, 108
Gyórfly Miklós 134, 146
- Halász Előd 162
Händel, Georg Friedrich 95
Hardenberg, Karl August von 102
Haskell, Francis 153, 162
Hatvany Lajos 98, 103, 105, 108
Hauhart, William Frederic 101, 108
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 56–58
Heine, Heinrich 95, 100
Herder, Johann Gottfried 53, 100, 129–132, 134, 139, 151, 152
Herz, Henriette 10, 99, 100, 114
Herzfeld, Victor Ritter von 96, 105
Hésziodosz 137, 139
Himmler, Heinrich 63
Hoffmann, E. T. A. 11, 162
Holl, Frank 13, 25
Homérosz 131, 132, 139, 141, 151
Horthy Miklós 103

- Horváth Csaba 50
 Horváth Ferenc 67, 87
 Horváth, Ödön von 95
 Houdon, Jean-Antoine 150, 151, 162, 211
 Hörbiger, Han(n)s 62–64
 Hubay Jenő 96, 103, 105
 Hug, M. 45
 Humboldt, Alexander von 25, 48, 60, 64,
 70, 81, 108, 134
 Hunfalvy János 19, 28–30, 32, 34, 37, 39, 48,
 49, 69–75, 77, 80
 Hunfalvy Pál 29, 37, 49

 Jahn, Ilse 47, 49
 Jean Paul 99, 100, 156, 162
 Joachim József 103, 104, 126

 Kant, Immanuel 52, 55, 59, 149, 162
 Kardos László 141
 Kármán Mór 95
 Kaulbach, Wilhelm von 95
 Keats, John 161
 Kehlmann, Daniel 17, 25
 Kerner, Justinus 102
 Kernstok Károly 104
 Kes, Barbara R. 147
 Kierkegaard, Soren 57, 160–162
 Kiss Endre 8, 64, 114, 217
 Kocziszky Éva 10, 217
 Kodály Zoltán 96, 104
 Koessler, Hans 96, 105
 Kohner Adolf 104
 Kolumbusz Kristóf 22
 Kornfeld Móric 105
 Kornfeld Tamás 108
 Kossuth Lajos 32–34, 81, 86, 87, 90, 91, 208
 Kosztolányi Dezső 106, 108
 Kotzebue, August von 153, 162
 Kovács Bence 39
 Kölcsey Ferenc 32, 35, 49, 50
 Körmendi Ferenc 105, 108
 Körner, Carl Theodor 53, 108
 Kőrösi Csoma Sándor 32, 36, 46, 49, 50, 85
 Kubinyi család 29
 Kubinyi Ferenc 9, 30, 32, 34, 49, 84–91, 206

 La Mettrie, Julien Offray de 149, 150, 162
 Lajos Ferdinánd 100
 Lamber, Juliette 98
 Lamping, Dieter 162
 Lamping, Simone 162
 Lange, Fritz G. 47, 49
 László Fülöp 104
 Lavater, Johann Caspar 160
 Lazarsfeld, Paul 103
 Leitner, Ulrike 40, 47, 73, 74, 81
 Lenau, Nikolaus 95
 Lessing, Gotthold Ephraim 83, 100, 151,
 152
 Lewes, G. H. 101, 108
 Lichtenberg, Georg 150, 155, 156
 Link, Jürge 156, 162
 Liszt Ferenc 81, 95, 98, 103
 Livingstone, David N. 40, 42, 49
 Loos, Adolf 103
 Lorrain, Claude 23
 Lőrincz Viktor Olivér 35
 Lukács György 98, 104
 Lukács József 104
 Lukács László 14, 25, 39, 47, 49
 Lukács Mária (Mici) 104
 Lukacs, John 105, 108
 Lukianosz 140, 160

 Madách Imre 32, 35
 Mahler, Gustav 97, 102, 103
 Mahler-Werfel, Alma 102, 103
 Malte-Brun, Conrad 41
 Mann, Thomas 105
 Márffy Ödön 104
 Martin, Victor 145, 147
 Martinovics Ignác 28
 Márton László 159, 162
 Martonne, Emmanuel de 49
 Marx, Karl 57, 60
 Mednyánszky Dénes 32, 34, 35, 49
 Menandrosz 10, 135, 143–147
 Mendelssohn, Felix 95
 Meysels, Lucian 102, 108
 Michaëlis, Karin 103

- Miksits Imre 8, 9, 25, 27, 33, 37, 48, 49,
65–78, 80, 204, 205
Millán, Elizabeth 101, 108
Molière 10, 135, 144–146
Molnár Antal 96, 97, 103–105, 108
Molnár Ferenc 106, 108
Moritz, Karl Philipp 154, 155, 162, 213
Morton, Samuel George 44
Mozart, Wolfgang Amadeus 96
Musil, Robert 103
- Návay Lajosné Eötvös Ilona 95
Németh György 10, 147, 217
Newton, Sir Isaac 18
Nietzsche, Friedrich 60
Nikisch, Arthur 97
- Oláh Zoltán 95
Osvát Ernő 104
- Palaiphatos 142, 147
Paret, Peter 52, 64
Päßler, Ulrich 40, 47, 74, 81, 120
Pataricza Dóra 140, 142, 147
Peham, Helga 94, 108
Penny, Nicolas 153, 162
Pereira-Arnstein, Henrietta von 102
Peschel, Oscar 37, 49
Petrovics Elek 104
Petrovics Gyula 80
Pfuel, Ernst von 100
Philolaosz 18
Phlegón 140, 147
Pichler, Karoline 102
Piloty, Carl Theodor von 96
Platen, August von 155–158, 160, 162
Plautus 146, 147
Podmaniczky Ármin 29
Podmaniczky Frigyes 29
Podmaniczky József 31
Podmaniczky Károly 29
Pók Lajos 139, 147
Polányi Cecília 96, 105
Polányi Károly 96
- Polányi Mihály 96
Polanyi, John C. 96
Poór János 30
Popper Dávid 96, 105
Popper, Karl 103
Poulet, Anne L. 151, 162
Poussin, Nicolas 23, 203
Prato, Katharina 106, 108
Pratt, Mary Louise 40, 42, 49
Prichard, James Cowles 44
Prónai Gábor 29, 38
Prónay Gábor 32, 38, 49
Pückler-Muskau, Hermann von 100
Püthagorasz 189
- Radvánszky Antal 29–31
Radvánszky család 29
Raffaello, Sanzio 153
Ráth Mór 25, 27, 71, 74
Ravel, Maurice 104
Reguly Antal 46
Restout, Jean Bernard 150, 161, 211
Richter, Hans 97
Rilke, Rainer Maria 103, 156
Ritter, Carl (Karl) 19, 25, 37, 74, 79, 96, 105,
122, 123, 134, 205
Rose, Gustav 49
Rosenthal, Moriz 105
Rossbacher, Karlheinz 102, 108
Rosta József 209
Rosti Pál (Barkóczi Rosty Pál István Ferenc
de Paula) 7, 29, 31, 32, 37, 38, 49, 50
Ruysdael, Salomon van 23
- Saint-Vincent, Jean-Baptiste Bory de 35
Sándor Pál 104
Sándor, VI. 22
Savoy, Bénédicte 40, 47
Schaefer, Ernst 63
Schédius Lajos 36, 118, 119
Scheiber Sándor 103–105, 108
Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph 55–59,
64, 126
Scheu, Robert 103

- Schiller, Friedrich von 10, 52, 53, 59, 60, 62, 64, 101, 108, 114, 128, 133, 134, 151, 152, 160, 204
- Schlegel, Caroline 102
- Schlegel, Friedrich von 45, 99, 100, 144
- Schleiermacher, Friedrich Daniel 99
- Schneider, Birgit 40, 49
- Schnitzler, Arthur 95, 102
- Schumann, Robert 95, 106
- Schwarz, Hermann Amandus 97
- Schwarz, Ingo 74, 81
- Schwarzwald, Eugenie 103
- Scott, Sir Walter 101
- Seckendorff, Leo von 141
- Seybold, David Christoph 139
- Shakespeare, William 131, 132, 134, 135
- Shelley, Percy Bysshe 101
- Siebreich, Joseph 96
- Simmel, Georg 98
- Solomon-Godeau, Abigail 161, 162
- Sötér István 95, 108
- Spann, Othmar 103
- Spiel, Hilde 94, 102, 108
- Stafford, Barbara 161, 162
- Sterne, Lawrence 149
- Stoll, Joseph Ludwig 141
- Sz. Kristóf Ildikó 8, 27–30, 33, 38–41, 44–50, 118, 217
- Szabó József 7, 76, 114, 217
- Szabó Xavér Ferenc 96
- Széchenyi Ágnes 98, 108
- Széchenyi Ferenc 88
- Széchenyi István 9, 11, 32, 33, 50, 88, 127
- Szegő Gábor 98
- Szemere Bertalan 95, 108
- Szeps, Moritz 102
- Szilágyi Ferenc 49
- Szilágyi Márton 35, 49, 50
- Szinnyei József 38, 50, 66, 81
- Szophoklész 10, 132, 136, 143, 144, 146
- Talleyrand, Charles-Maurice de 102
- Tar Ibolya 139, 140, 147
- Tegyey Imre 145, 147
- Terentius 10, 145, 146
- Terjék József 36, 50
- Thomas, David Hurst 33, 50
- Tieck, Ludwig 100
- Tiedge, Christoph August 99
- Todesco, Eduard Freiherr von 102
- Todesco, Franziska 102
- Todesco, Sophie von 102
- Trencsényi-Waldapfel Imre 139
- Vahot Imre 34, 49, 80, 84, 85
- Vajda György Mihály 134, 142, 147
- Vámbery Ármin 104
- Vámbery Rusztem 104
- Varenius, Bernhardt (Bernhardus) 18, 19, 25
- Varnhagen von Ense, Karl August 17, 18, 25, 100, 102
- Varnhagen von Ense, Rahel 100, 102
- Vasili, Comte Paul 98, 108
- Vázsonyi Bálint 97, 109
- Vécsey Zoltán 25, 43, 48, 81
- Veit, Dorothea 99, 108
- Vekerdy Tamás 32, 50
- Vészi József 98
- Vidal de La Blache, Paul 30, 40, 50
- Vierhow, Rudolf 13
- Virey, Julien-Joseph 40, 50
- Voigt, Johann Karl Wilhelm 54
- Volta, Alessandro 14
- Wagner, Cosima 103
- Waldbauer Imre 105
- Waldbauer József 96, 105
- Washington, Georges 9, 34, 85–90, 209
- Weber, Bernhard Anselm 106, 142
- Weber, Caroline 98
- Weiner Leó 105
- Weliver, Phyllis 102, 109
- Wellington hercege (Arthur Wellesley) 102
- Weöres Sándor 158
- Werne, Zacharias 102
- Werner, Abraham 54, 55, 57
- Werner, Hans Georg 16, 146
- Werner, Petra 64, 74, 81

- Wieland, Martin 115, 155
Wilamowitz-Moellendorff, Ulrich von 98
Wilde, Oscar 156, 157
Wilhelmy-Dollinger Petra 99, 100, 109
Williams, Helen Maria 60
Willink, Charles 136, 147
Winckelmann, Johann Joachim 126, 151,
153, 154, 162
Worms, Henry de 102
- Zách János Ferenc (Zach, Franz Xaver von)
32, 33, 116–120, 134
Ziller, Tuiskon 95
Zipser András Keresztély 30, 32–34, 50, 85
Zuckerandl, Emil 102
Zuckerandl, Sophie 102
Zuckerandl-Szeps, Berta 102, 103, 108,
109